

**ASIA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL
of
SOCIAL SCIENCES**

**Cilt 9, Sayı 1, Ocak 2021
Vol. 9, Issue 1, January 2021**

ASIA MINOR STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Hedefler ve Kapsam-Aims and Scope

Asia Minor Studies dergisi 2013 yılından beri yılda iki sayı olarak düzenli bir şekilde yayın yapmaktadır. Dergi özel veya resmi herhangi bir kuruma bağlı olmadan tamamen ülkesini ve milletini seven devlet ülküsünü kendine rehber edinen bir avuç akademisyenin çabalarıyla çıkarılmaktadır. En büyük gayemiz dinine, milli kültür ve geleneklerine bağlı ancak ileri medeniyeti hedefleyen, milletimizi ve devletimizi geleceğin çağdaş dünyasına taşıyabilecek akademisyen ve bilim insanlarımızın çalışmalarını Kilis gibi küçük bir ilimizden tüm dünyaya duyurabilmektir.

Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağlı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Tarih, Edebiyat, Dil vb. alanlarındaki araştırmalara yer verilmektedir. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğer Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.

Telif Hakkı-Copyright

Derginin bütün telif hakları dergi sahiplerine aittir.

Yazışma ve Abonelik Soruları İçin-For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Asia Minor Studies
International Journal of Social Sciences
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY)
Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12
Fax: +90 (0348) 822 23 51

Dizin - Indexed

Index Copernicus International (ICI)
<http://journals.indexcopernicus.com>
Central and Eastern European Online
Library (CEEOL)
<http://www.ceeol.com/>
Akademik Türk Dergileri İndeksi
<http://www.akademikdizin.com/>
Directory of Research Journals Indexing
<http://www.drji.org>
Academia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
<http://asosindex.com/journal>
Bilimsel Yayın İndeksi
<http://www.arastirmax.com/>

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Sahibi - Owner

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Baş Editörler - Editor-in-Chief

Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Doç.Dr. Serhat KUZUCU
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Editor Yardımcısı - Editorial Assistants

Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Bölüm Editörleri - Section Editors

Dr.Öğr. Üyesi Bilal GÖRENTAŞ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr.Öğr.Üyesi Osman TAŞKIN
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Dr. Özgül EKİNCİ
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Yayın Kurulu - Editorial Board

Prof. Dr. Taner AKÇACI Gaziantep Üniversitesi	Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT İstanbul Üniversitesi
Prof.Dr. Metin AKİS Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Doç.Dr.Uğur DEMİR Marmara Üniversitesi
Prof.Dr. Mehmet EROL Gaziantep Üniversitesi	Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ Uppsala Üniversitesi-İsveç	Doç.Dr. Serhat KUZUCU Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE Bakü Avrasya Üniversitesi-Azerbaycan	Doç. Dr. Katerina POSOHOVA V.I.Vernadsky Crimean Federal Üniversitesi- Ukrayna
Prof.Dr. Mehmet Ali YILDIRIM Kilis 7 Aralık Üniversitesi	Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ozan YILMAZ Sakarya Üniveristesi	Dr. Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES Klaipeda Üniversitesi-Litvanya	Dr. Öğr. Üyesi Üyesi Murat FİDAN Kastamonu Üniversitesi

Sekreter - Secretary

Arş.Gör. Mustafa Koyuncu
Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Cilt 9 Sayı 1, Ocak 2021

Vol. 9, Issue 1, July 2021

Web: www.asiaminorstudies.com
E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com

Asia Minor Studies

International Journal of Social Sciences

Danışma Kurulu - Advisory Board

Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU
Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin PAKSOY
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ
Gaziantep Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
İzmir Demokrasi Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Mehmet BİÇİCİ
Gaziantep Üniversitesi

Doç.Dr.Bülent YILDIRIM
Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Üyesi Sinan Tankut GÜLHAN
Gaziantep Üniversitesi

Doç.Dr. Hasan ŞENER
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

IA MINOR STUDIES
INTERNATIONAL JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Cilt 9 Sayı 1 - Vol. IX Issue No. I
Ocak 2021- January 2021

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

EDEBİYAT & LITERATURE

A NEW HISTORICIST APPROACH TO ORHAN PAMUK'S WHITE CASTLE / Orhan Pamuk'un Beyaz Kale Adlı Eserine Yeni Tarihselci Bir Yaklaşım.....591-601
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Gökçen KARA

ABDURRAHMAN ABDÎ PAŞA'NIN PENDNAME ŞERHİ İLE İSMAİL HAKKI BURSEVİ'NİN PENDNAME ŞERHİ'NİN KARŞILAŞTIRILMASI / A Comparison of Abdurrahman Abdî Paşa's Pendnames and İsmail Hakkı Bursevi's Pendname602-620
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Fatih YERDEMİR

KİLİS MANİLERİNDE KÜLTÜREL EKO-SİSTEM ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME / An Evaluation on The Cultural Eco System in The Kilis' Mani621-644
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Cevdet AVCI

TUĞRALAR PERİŞEY'DE SİMYA YANSIMALARI / Alchemist Reflectionsin in Tuğralar Perişey..... 645-651
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Ali POLAT

TARİH & HISTORY

PASSAGE OF THE BLACK SEA VOLUNTEER FLEET THROUGH THE TURKISH STRAITS DURING THE RUSSO-JAPANESE WAR (1904) / Rus-Japon Savaşı Esnasında Karadeniz Gönüllü Filosu'nun Türk Boğazlarından Geçışı (1904)..... 652-664
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Abdurrahman BOZKURT

HAÇLI SEFERLERİNİN GÖRGÜ TANIĞI BAHÂEDDİN İBN ŞEDDÂD'IN "EN-NEVÂDİRÜ'S-SULTÂNİYYE VE'L-MEHÂSİNÜ'L YÛSUFİYYE" ADLI ESERİNDE AKKÂ SAVAŞLARI" / Akka Wars in the Literary work, "en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l Yûsufiyye" by Bahaeddin Ibn Seddad, Who Eyewitnessed the Crusades665-681
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Fatma ÇAPAN

KURTULUŞ SAVAŞINDA KEMALİSTLERİN MALATYA'DAKİ FAALİYETLERİ /
Activities of Kemalists in Malatya in the War of Independence682-694
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Celal PEKDOĞAN

ABD'İNİN TÜRKİYE'YE YÖNELİK AMBARGO KARARINA İLİŞKİN HAŞHAŞ
SORUNU YERİNE 1974 KIBRIS KRİZİNİ ÖN PLANA ÇIKARMA GİRİŞİMİ / US's
Attempt to Feature 1974 Cyprus Crisis Instead of Poppy Issue Regarding Embargo Decision
on Turkey695-712
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Macide BAŞLAMİŞLİ

XIX. YÜZYIL BAŞINDA HAREMEYN VAKIFLARI VE BİR YILLIK GELİR GİDERİ /
The Two Sacred Cities of Macca and Medinah Foundations and One Year of Income and
Expense in The Beginning of The 19th Century713-734
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Osman TAŞKIN

BÜYÜK SELÇUKLU ORDUSUNUN MALAZGİRT'E (1071) GİDEN GÜZERGAHI / The
Route of Grate Seljuk Army to Manzikert (1071)735-742
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Hasan YENİDOĞAN

ULUSLARARASI & INTERNATIONAL

ABD'DEKİ ÇİN DİASPORASININ OLUŞUMUNA GİDEN YOL / The Way to the
Formation of the Chinese Diaspora in the USA743-749
(Araştırma Makalesi/Research Article)
Neslihan TOPÇU

EDEBİYAT & LITERATURE

Orhan Pamuk'un Beyaz Kale Adlı Eserine Yeni Tarihselci Bir Yaklaşım

A New Historicist Approach to Orhan Pamuk's White Castle

Gökçen KARA*

Öz

Yeni Tarihselcilik, aynı tarihsel döneme ait edebi ve edebi olmayan metinlerin yorumlanmasına odaklanan modern bir eleştirel yaklaşımdır. Bir edebi eserin içinde bulunduğu dönemi yansıttığını göstermek için kendisini sınırlayan önceki tarihsel eleştirilerden farklı olarak, Yeni Tarihselcilik, eserin üretildiği dönemden nasıl etkilendiğini dikkate alır. On yedinci yüzyılda İstanbul'da geçen *Beyaz Kale*, bir Osmanlı bilim adamı ve Venedikli bir kölenin hikayelerini anlatan tarihi bir romandır. İlk bakışta, roman bu iki kişi arasındaki ilişkiyi anlatıyormuş gibi görünse de özenli bir irdeleme sonrasında, romanın aslında alternatif bir tarih sunduğunu görmekteyiz. Bu alternatif tarih, geleneksel tarihten çok farklıdır, örneğin, Sultan güçlü bir insan değil, zayıf yönleri olan bir kişidir. Örneğin paşalar ve Sultan, sahte bilime ve mantıksız rüya analizine sıkı sıkıya bağlıdır. Buna ek olarak, romanın kahramanı bir Sultan ya da saraydan bir kişi değildir. Bu bağlamda, romanın karakterlerinin geleneksel tarihsel romanlarda okumaya alışık olduğumuz karakterlerden çok farklı olduğu görülmektedir. Roman, hem anlatı teknikleri hem de karakterler açısından geleneksel tarihi romanlardan çok farklıdır.

Anahtar Kelimeler: Beyaz Kale, Yeni Tarihselcilik, Alternatif Tarih.

Abstract

New Historicism is a modern critical approach focused on the interpretation of literary and non-literary texts which belong to same historical period. Unlike previous historical criticism which limits itself to basically showing how a literary work reflects its time, New Historicism takes into consideration how the work is affected by the time it was produced. Set in İstanbul in the seventeenth century *The White Castle* is a historical novel which tells the story of an Ottoman scientist and a Venetian slave. At first glance, the novel seems to describe the relationship between these two people, but a careful examination shows that the novel offers an alternative history. This alternative history is quite different from the usual history, for example, the Sultan is not a powerful person, but rather a person with weaknesses. For example, pashas and Sultan depend on the pseudoscience and illogical dream analysis. In addition, the protagonist in the novel is not a Sultan or a person from the palace. In this context, it seems that the characters of the novel are very different from the characters we are used to reading in traditional historical novels. The novel is quite different from the traditional historical novels in terms of both narrative techniques and the characters.

Keywords: White Castle, New Historicism, Alternative History.

Introduction

After the establishment of the Turkish Republic in 1923 and, the novel became an important tool in the creation of the idea of Turkish nationalism. The nation building process was embraced by writers because, it was primarily focused on national and secularist concepts that form Turkish culture. Many fiction writers at that time questioned the social and religious dimensions of life. As Professor Jale Parla (2009, s. vii) puts it:

The novel form was not only seen as a supplement for social and political historiography, but it was also used as an educational tool for social reform. This continued into the 1980s when a paradigm shift occurred and the Turkish novelists started seeing the major thrust of their practice not in the acculturation of the genre but in the reverse direction; in its globalization. The preoccupation with the question of national modernization was displaced by nationalist interrogations. Nevertheless, the Turkish novelists continued to shape their narratives around the same tropes: the house, the father, history as memory and identity, writing and writer. Beginning with the 80s, however, they tended to foreground the last three as the expense of the first two.

Orhan Pamuk explicitly uses Turkish Ottoman history in his novels. However, history is closely intertwined with 'today' in Pamuk novels. In other words, Pamuk questions the past with a modern perspective and approaches the history with suspicion. As Nilgün Anadolu-Okur (2009, s. 6) puts it:

* Dr. Öğr. Üyesi, Haliç Üniversitesi, Amerikan Kültür ve Edebiyatı, gokcentugcekara@hotmail.com

Pamuk moulds his characters from his observations of his people in his daily life; however, the plots of his novels are either inspired by or closely related to historical incidents which have actually taken place in Turkish history. For instance in Ottoman Istanbul there may have lived a Hoja, a spiritual teacher, who had once enrolled a foreign apprentice to his service and trusted his loyalty as the two were busily engaged in scientific inventions, experimenting with the technical aspects of fireworks production for the pleasure of their Sultan.

When it comes to view history in Pamuk's novels, it can be observed that Pamuk approaches to history differently than his contemporaries. A descriptive history may exist, but many contemporary reflections are given to the main characters and incidents. Like Umberto Eco's historical novels, Pamuk rewrites history to reflect social realities. The process of producing realities also address to the issue of historical representation of these novels. Although *The White Castle* is set in the past time, it deals with the social life of the Turkish society. Past and present are intertwined in *The White Castle*. Nagihan Haliloğlu (2008, s. 112) refers to Orhan Pamuk and states that:

I would first like to place Pamuk's writing, especially *The White Castle*, within the current wave of historical novels in Turkey. After looking at some of the reception of his work in the domestic and international arena, I will investigate the narrative modes through which Pamuk conjures up history in *The White Castle*. I will look particularly at his use of embedded narrative, especially with respect to its implications of inaccessibility of the past. Lastly, I will suggest a link to a wider field of discussion of how certain modes of remembering the past may serve to forge a lineage in a literary tradition of one's choice.

A critical point of debate among literary theorists of the last century has always been the relationship between history and literature. History has also given fiction writers the chances to view modern times As Hayden White (2005, s. 147) puts it:

In a well-known essay on history and fiction, Michel de Certeau maintained that fiction is the repressed other of historical discourse. 'Why? Because historical discourse wages everything on the true, while fictional discourse is interested in the real—which it approaches by way of an effort to fill out the domain of the possible or imaginable. A simply true account of the world based on what the documentary record permits one to talk about what happened in it at particular times, and places can provide knowledge of only a very small portion of what 'reality' consists of. However, the rest of the real, after we have said what we can assert to be true about it, would not be everything and anything we could imagine about it. The real would consist of everything that can be truthfully said about its actuality plus everything that can be truthfully said about what it could possibly be. Something like this may have been what Aristotle had in mind when, instead of opposing history to poetry, he suggested their complementarity, joining both of them to philosophy in the human effort to represent, imagine and think the world in its totality, both actual and possible, both real and imagined, both known and only experienced.

Even in modern times, the historical novel is a quite common type of writing. For historical novels, the mixture of reality and imagination offers great narrative options. This genre was introduced in England in the eighteenth century, through the gothic novels and has undergone several changes and differences in style and strategy. It also brought in serious discussions on time, reality, and partiality. The writers of this genre often addressed topics of war, social and political problems and used all sorts of literary styles, such as realism, modernism, and post-modernism.

History-fiction relationships have always been a key discussion for literary theorists. Fictional representation of history, particularly with writers like Orhan Pamuk, becomes both an artistic and a political practice. Changing historical details in fiction or nonfiction is an important point of discussion. As Lawrence Raw (2012, s. 9) puts it: "despite their claims to the contrary, the majority of historians of the medieval period draw on the kind of evidence that might be termed 'disputable' or 'circumstantial', and have to create their own narratives to make sense of it". The historical novel has always been a favorite subject for literary critics. As Nishevita J. Murthy (2014, s. x) puts it:

The historical novel has expanded in scope to encompass descriptions of the past, war narratives, counterfactuals, and microhistories, romance and children's fiction, metafictional narratives and pastiche, detective novels and novels of intrigue, magical realism, and historical fantasy. Literary conventions like realism, modernism, and then postmodernism, have left their indelible marks on the genre, introducing innovative techniques that influence thematic approaches to the past.

New Historicism is the theory that examines history from a postmodern perspective through literary texts. According to New Historicism, history is not a transfer of facts, but a textual narrative. Therefore, the past may not be real, even if it is based on various concrete documents. The phenomenon of history cannot be considered independent of the person and/or people who convey history. Consequently, the reality of history works and progresses alongside the reality of the text. In this context, "history" consists of interpretable texts. History cannot be abstracted from the historian's point of view and never settles on objective ground. No historical transfer is independent of the period in which it happened. No literary text can be separated from the dominant force of its own period.

New historicists investigate the transitions between cultural documents and their transformation into literature; they ask of a text or part of it not what it means, but how it was integrated. In other words, literary texts do not originate above history, transcending it; they are part of the political, religious and social institutions that form, control, the political, religious and social institutions that form, control, and limit them; they do not exist outside of but within the discourses of power (...) Although they (New historicists) stylize their archaeological work in the past as a dialogue with the dead (Greenblatt), it is not clear how this dialogue is possible without reflecting on the hermeneutical dialectic between past and present (Berghahn, 1992, s. 144-145)

The period in which historical texts were written is also important for the transfer of history. Therefore, whether history is simply based on facts is a matter of debate. The postmodern understanding of history, in this sense, considers history to not fully reflect reality. History is born from one-to-one interactions with language. History develops and progresses through the ages.

Literary language occupies an important place in historical texts. This indicates that history is a textual narrative. In postmodern literature, the expression of history develops from a new theory of historicism focus. According to postmodern theory, both literature and history are narratives. Postmodern literature re-interprets and develops the literature while addressing the historical material. In fact, both historiography and historical novels offer a story into the past to better understand the past.

The understanding of literature that changes with postmodernism deconstructs the historical narrative. It establishes a completely different narrative, apart from the traditional historical narrative. Postmodern historical novels reveal a new story by placing texts that bear the trail of history in the background. What is important here is not the process in the traditional historical narrative. With postmodern theory, states, big names, and places in history lose their meaning. The novelist (or storyteller) modifies the historical figures and reinterprets them. In the postmodern historical narrative, important historical figures have changed, and new fictional figures have been invented.

In the new theory of historicism, "history" is based on the reconstruction of realism. A skeptical perspective lies at the heart of the theory. As Keith Jenkins puts it (2015, s. 23)

Historians have devised ways of working to cut down the influence of the interpreting historian by developing rigorous methods which they have then tried variously to universalise, so that if everyone practised them then a heartland of skills, concepts, routines and procedures could reach towards objectivity. But there are many methodologies; the so-called heartland concepts are of recent and partial construction, and I have argued that the differences that we see are there because history is basically a contested discourse, an embattled terrain wherein people(s), classes and groups autobiographically construct interpretations of the past literally to please themselves.

The realism of novels following the New Historicist approach is open to question, and there is no exact clarity in those novels. Everything may be corrupt, altered and/or renewed. Events in the novel may not develop in a logical framework. It proceeds in its own fiction, perhaps with a phenomenon that can be called absurd. In such novels, history is divided into smaller time periods and is described as such. Postmodernism destroys both traditional novel and the historical narrative. It combines the two to create a completely different form/genre.

According to the New Historicism, history is a narrative. The transfer of historical realities takes place through the texts, and we reach these realities only through the texts. The New Historians emphasize the textuality of history based on the fact that the most powerful source of historians is text. Derrida's claim, "There is nothing other than text" is the focus of this theory. New Historians see historical narratives as a series of verbal constructs:

Because history is written by historians, it is best understood as a cultural product existing within society, and as a part of the historical process, rather than an objective methodology and commentary outside of society. This brings us to the fourth key question – posed by White along with Collingwood, and more recently by Louis Mink and Arthur Danto – what is the significance of narrative in generating historical knowledge, and what is its relationship to the previous three questions? But, first of all, what do we mean when we talk of historical narrative? The modernist empiricist historical method handed down from the nineteenth century requires and assumes historical explanation will emerge in a naturalistic fashion from the archival raw data, its meaning offered as interpretation in the form of a story related explicitly, impersonally, transparently, and without resort to any of the devices used by writers of literary narratives, viz., imagery or figurative language. Style is deliberately expunged as an issue, or relegated to a minor problem of presentation. This vision of the history as a practice fails to acknowledge the difficulties in reading the pre-existing narrative constituted as evidence, or the problems of writing up the past. (Munslow, 2006: 12)

Due to the nature of written texts, historical documents are subject to a number of interventions, whether involuntary or involuntary, by their author. In addition to seeing history as a text, the new historians also mention the need to consider and examine non-historical texts written in a certain period together with historical texts. Literature, according to the New Historicism, is exactly the representation of history. This perspective clarifies the dynamic relationship between literature and history and sees literary texts as documents that contribute to the establishment of history. They see literary texts as vivid testimonies of the period they dealt with. These texts not only mirror the cultural atmosphere of the era but also affect the readers' world after many years. In addition to seeing literature as a concept that exchanges with culture, it is underlined that literature should be seen as a key to analyze the culture. From this point of view, literature is considered a social focus of power. For the new historicist researcher, there is no difference between a deed record, a covenant, an edict, a novel and a diary.

About the Novel

The White Castle is a historical novel in which Orhan Pamuk used postmodernist techniques. *The White Castle* is one of the most important examples of postmodern Turkish literature. Pamuk constructed *The White Castle* using features such as metafiction, parody, pastiche, and intertextuality, which are important literary forms used in postmodern novels. The novel begins in the second half of the 1600s during the reign of IV. Mehmet. Meanwhile, a Venetian ship was captured by the Turks and the people inside the ship were taken captive. One of the Venetian slaves had a knowledge of astronomy, mathematics, medicine, and engineering. This slave then became a doctor in the dungeon where he was kept and was thus noticed by a pasha. He healed the pasha's disease and then the pasha introduced him to Hoja. At that time pasha was planning a wedding and asked the Venetian slave to make fireworks for this wedding. This event leads to the crossing of the paths of the two main protagonists who lead the course of the novel.

A month later when I was called for, again in the middle of the night, the pasha was up on his feet in good spirits. I was relieved to hear him draw breath easily as he scolded a few people. He was glad to see me, said his illness was cured, that I was a good doctor. What favor did I ask of him? I knew he would not immediately free me and send me home. So I complained of my cell, of the prison; explained I was being worn out pointlessly with heavy labor when I could be more useful if I were occupied with astronomy and medicine. I don't know how much of it he listened to. The guards took a lion's share of the purse full of money he gave me. (Pamuk, *The White Castle*, s. 19)

The pasha asked the Venetian slave to change his religion, but he refused to change it at the cost of his life. Then the Venetian slave, who refused to become a Muslim despite all the difficulties, was given to Hoja as a gift. The Hoja is also engaged in science and astronomy.

Three days later, the pasha called for me again. This time he was in a good mood. I had reached no decision, being unable to decide whether changing my religion would help me to escape or not. The pasha asked for my thoughts and said he himself would arrange for me to marry a beautiful girl here. In a sudden moment of courage, I said I would not change my religion, and the pasha, surprised, called me a fool. After all, there was no one around me whom I would be ashamed to tell I had become a Muslim. Then he talked for a while about the precepts of Islam. When he had finished, he sent me back to my cell. (Pamuk, *The White Castle*, s. 29)

He now became Hoja's slave. The aim of Hoja is to benefit from the knowledge of his slave. They mainly talked about western science and astronomy. They told the pasha that they were working in the field of astronomy. Pasha welcomed this situation and promised that he would bring the Hoja to the Sultan one day. The Sultan is still a child, so the Hoja organized his astronomical research in a way that a child could understand. The child Sultan starts to ask questions about his beloved animals, especially his lion, after listening to what the Hoja tells him. Hoja answers these questions with the idea of influencing him.

One day, Hoja brought the news that the plague spread in the city. Although the Venetian slave did not want to believe this news, he started to get scared when he found out that there was plague in the city. One day, the Hoja showed the Venetian slave a boil in his belly. The Venetian slave was terrified. Hoja was anxious of this boil but acted as if he was not afraid. He asked the Venetian slave if the boil was a sign of plague. But he could not touch the boil out of fear, nor could he give any answer. For the Venetian slave, the days after that would be a nightmare. Then he thought that he had to run away from this house and flee to Heybeliada. Here he worked with a fisherman and started to make a living.

Plague had broken out in the city! Since he said this as if speaking of some other, far away place, not of Istanbul, I didn't believe it at first; I asked how he'd heard the news, I wanted to know everything. The number of sudden death was rising for no apparent reason, presumably caused by some disease. I asked what the signs of illness were-perhaps it wasn't plague after all. Hoja laughed at me: I shouldn't worry, if I caught it I'd know beyond any doubt, a person had only three days of fever in which to find out. Some had swellings behind their ears, some under their armpits, on their bellies, buboes developed, then a fever took over; sometimes the boils burst, sometimes blood spewed from the lungs, there were those who died coughing violently like consumptives .. He added that people from every district were dying in threes and fives. Anxious, I asked about our own neighbourhood. Hadn't I heard? A bricklayer who quarreled with all the neighbours because their chickens were getting in through his wall, had died screaming with fever just one week ago. Only now did everyone realize that he'd died of the plague. (Pamuk, *The White Castle*, s. 71)

One day, while lying in the vineyard, the Venetian slave saw the Hoja, but the Hoja was not angry with him. The Sultan asked them to stop the plague in the city, so the Hoja needed the help of The Venetian slave. The Venetian slave returned home, and they quickly started working. As a result of their statistics and various measures they took, they gave the Sultan an estimate of when the plague would leave the city. Despite all the opposing views, the death toll decreased every day and the plague epidemic lost its effect on the date they claimed. The Hoja and the Venetian Slave now gained the Sultan's trust.

The Sultan then asked Hoja to make a weapon that would bring the enemies to their knees. Venetian slave reported this situation with the following words: “the Sultan ordered us to start work on that incredible weapon. We were bewildered by his command and could never decide how far our success was due to this book” (Pamuk, *The White Castle*, s. 110). Meanwhile, the Hoja rarely visited the palace. Instead, the Venetian slave went to the palace. From time to time, he chatted with the Sultan and said strange and confusing words, such as the fact that he had many similarities with the Hoja. Four years went by like this. The Venetian slave often took part in the festivities at the palace. Hoja made his weapon during this time and waited for the Sultan to return from his expedition to present this weapon. The Sultan returned and ordered the use of the weapon made by Hoja in preparation for a new expedition. In the expedition, many people thought that this great machine was slowing down the army. When Hoja arrived in one of the Christian villages, he forced an old man to confess his sins accompanied by an interpreter. The old man confessed because of the pressure, but the Hoja thought that it was a lie, he was not satisfied. The Hoja forced whoever he found to confess his sins in the following days. He tortured some of them for not telling the truth, but later regretted his actions and felt remorse at night. This went on for days and they were now approaching the place where they would take the castle, which was the purpose of the expedition.

It was time to test this weapon. Men were placed in the gun and the gun was directed towards the target. That evening, they called Hoja to the Sultan's tent. Hoja did not come for a long time, and during this period, the Venetian slave thought that they had already killed Hoja and that soon they would come to take his life. In the morning, the teacher came and told the Venetian slave about his old life. These two people, who were very similar to each other, decided to replace each other. First, they exchanged their clothes. The Venetian slave gave Hoja his ring and the medallion he managed to hide from him for years. Then he went out of the tent, quietly, slowly disappeared. Years later, the Venetian slave fled to Gebze long before the Sultan was deposed. He then had a lot of money, a house like in Italy, his wife and four children, now he is seventy years old.

One day an old man came to the house of the Venetian slave. The man said that he was writing imaginary things. This man awoke strange feelings in the Venetian slave. This man slept in his house and during the night, they told each other about their experiences and after sharing these memories, the old man left the house. After the old man left, the Venetian slave decided to finish his book. Then he saw a rider and realized that this man was coming to his home. This man spoke Italian first, but then spoke Turkish. This rider told that Hoja wrote a lot of books, became rich, and even married the ex-fiancé of the Venetian slave and moved to his home. He said that his new book is entitled "A Turk of My Acquaintance". Upon this, the slave said that he wrote a book about Hoja, and this rider started to read this book. While reading, the man got confused.

The White Castle: A New Historicist Approach

In *The White Castle*, history is used as a background motif. Although a bridge has been established between fiction and traditional historical narration, the narrated story does not correspond exactly to historical facts. The readers do not question the reality of the narrated history in these novels. The fact that it is unclear what is real and what is fiction is one of the important features of the novels written with the New Historicist approach.

In the novel, Faruk Darvinoğlu describes how he rewrites the story called “quilter’s stepson” and how he links the story with current events, and in a way, he problematizes the extent to which the story overlaps with historical realism. The reader doubts whether the text is based on a historical document or on events constructed by Faruk, shaking the perception of reality in the reader's mind. In *Other Colours*, Pamuk refers to *The White Castle* and says:

I am still not sure if it was the Italian slave or the Ottoman master who wrote the manuscript of *The White Castle*. When writing it, I decided to use the closeness I felt to Faruk, the historian in *The Silent House*, to safeguard against certain technical problems (Pamuk, *Other Colours*: 371-372).

Thus, the author once again states that he places more importance on fiction than historical reality. New Historicists argue that historical objectivity can never be possible, as they see history as a product of man's actions. Because they approach history in this way, they doubt its authenticity. Darvinoğlu's words "because my suspicion of history still lingers" reflect the New Historicists' view of history. As a historian, Faruk Darvinoğlu, by focusing on the historical dimension of the story called "Quilter's Step Son" in the archive of the Gebze District Governorate, discovers the history of the story that does not match the reality.

In postmodern historical novels, there is an understanding based on a factual historical reality and re-establishing it with phony elements. Acting according to this understanding, authors play with historical realities and create a fictional realm. The novelist, who deals with historical reality, deals with the uncertain and hidden aspect of history, not the apparent issues of history. Orhan Pamuk re-blended current issues, historical events, and people from different periods in *The White Castle*. By using his imagination, the author synthesizes historical space, events and fictional space and people, and reproduces historical reality.

The White Castle is about the encounter of Western and Eastern cultures. *The White Castle* begins with the collision of the West and the East. As an example of the concrete conflict of the two cultures in the work, we can talk about the collision of warships. Thus, it is possible to talk about collisions in three different dimensions: West-East, Venetian-Hoja and warships. This collision trilogy is a reflection of Orhan Pamuk's imaginative style, which dominates the whole of the work. Initially, the collision of Warships symbolizes the collision of two cultures. Later on, the death-survival race of the ships is the race to determine which culture will dominate one another. In other words, it symbolizes a life taking place in the concrete world, such as the race of ships, but also an abstract concept such as sovereignty.

The White Castle consists of an introduction, the eleven chapters that follow, and an epilogue. It is noticeable from the introduction that history is used as a motif in *The White Castle*. Orhan Pamuk expresses his ideas about history through the words of his character Faruk Darvinoğlu, who says he found the manuscripts of an Italian slave. The phenomenon of "looking at history with suspicion" underlying the new historicalist approach is also at the center of *The White Castle*. Faruk Darvinoğlu's approach to history, finding the manuscript texts of the Italian slave and revealing them, is conveyed as follows:

At first I didn't quite know what I would do with the book, other than to read it over and over again. My distrust of history then was still strong, and I wanted to concentrate on the story for its own sake, rather than on the manuscript's scientific, cultural, anthropological, or 'historical' value. (Pamuk, *The White Castle*, s. 9)

This skeptical approach of Faruk Darvinoğlu regarding history also leads the reader to ask various questions. Are the manuscripts found by Faruk Darvinoğlu real or fake? The reader does not know this, but he becomes interested in the story itself. Faruk Darvinoğlu also notices the unreal history in the manuscripts he finds. The historical events quoted in the manuscripts do not match the actual historical events. However, the important questions to be asked here are: What is the truth? Can it be fully known and transferred? As can be understood from Darvinoğlu's skeptical approach, this is not possible. Darvinoğlu, who does not refrain from thinking about the problem of how to write history, nevertheless cannot break with the line of the traditional narrative of history:

When I consulted the basic sources for the period, I saw right away that some events described in the story bore little resemblance to fact: for example, I confirmed that at one point during the five years Koprulu served as Grand Vizier a great fire had ravaged Istanbul, but there was no evidence at all of an

outbreak of disease worth recording, let alone of a widespread plague like the one in the book. Some of the names of viziers of the period had been misspelled, some were confused with one another, some had even been changed. The names of imperial astrologers did not match those in the palace records, but since I thought this discrepancy had a special place in the story I didn't dwell upon it. On the other hand, our 'knowledge' of history generally verified the events in the book. (Pamuk, *The White Castle*, s. 10).

It is understood from these sentences that Faruk Darvinoğlu quoted in the preface of the novel that there may be two different histories. These are, as we have said all along, the first is “the history that happened,” that is, the events that actually happened that we do not know about, and the second is “the history that was transmitted,” that is, the history that actually happened, which is recorded but cannot be isolated from the subjective attitude of the person who went on the record. The accuracy of our knowledge of history is as much as it was written in the sources we read that period. This is the starting point of the questions asked by the new historicist approach on truth. *The White Castle* is a novel in which an understanding of historical reality is broken and/or lost. The story of the novel, as can be understood from the Sultan's special interest in hunting, passes during the reign of IV. Mehmet. The general events of that period are partly described in the manuscripts of the Italian slave. Some of the narratives do not coincide with that period. Within the novel's fiction, some periods intertwine and mingle. The fact that the plague epidemic that took place in Istanbul did not occur in the same period, but the fact that these events were mixed together in manuscripts, hinders the reality of the historical narrative. All these reasons show that the place where the *White Castle*'s showdown with “history” is seen most clearly is the first part of the book with the title “Introduction”.

In *The White Castle*, one of the important events that broke the traditional narrative of history is the author's approach to the Sultan of the period. Mehmet IV did not play an active role in state politics during the first period of his Sultanate, as he was a child at the throne. Orhan Pamuk is obviously aware of this situation, and uses the term “child Sultan” for the Sultan of that period. The approach of the Hoja character toward the Sultan does not fit the traditional understanding of history. In the traditional narrative of history, Sultans are often described as strong, intelligent and brave, but for the Sultan mentioned in the *White Castle*, the Italian slave says:

He listened with obvious pleasure to the stories I remembered about frogs and when I came to the part about the princess kissing the frog, he gagged and made a sour face, but still did not resemble the foolish adolescent Hoja had described. (Pamuk, *The White Castle*: 114)

These words show how Hoja saw the Sultan. Many other examples also show us the weaknesses of the Sultan. The Sultan in the novel is a person who can easily be influenced by others, someone who does not realize the events that are going on around him. The writer does not hesitate to show such weaknesses of the Sultan. From time to time, the Sultan who speaks publicly and uses simple sentences. “Let us see this incredible weapon that will ruin our enemies” (Pamuk, *The White Castle*, s. 111). This contradicts the Sultan's powerful and intelligent image in traditional historical narratives. This situation sometimes goes so far that the Sultan is even portrayed as a stupid character:

Things had gone well. The story we invented had affected the Sultan deeply. His mind accepted the idea that the plague was like a devil trying to deceive him by taking on human form; he decided not to allow strangers into the palace; comings and goings were kept under strict supervision (Pamuk, *The White Castle*, s. 92).

One of the important features of the New Historicist theory is that it deals with the invisible side of history. This invisible aspect of history goes beyond the major heroes and the great wars and struggles, and instead focuses on ordinary people and their lives.

The story of *The White Castle* is actually the story of the Italian slave and the Hoja he met afterwards. These are two people who have a relationship with pashas and the Sultan, but

apart from this high-level bureaucratic relationship network, they also have their own personal lives. In *The White Castle*, the Sultan and the palace surroundings are found only as a motif in the background of the novel. The first observations after the Italian slave was taken captive go beyond the traditional narrative of history. Ottoman historians talk about their tolerant attitude towards non-Muslim people in the lands religion of the people conquered by the Ottoman Empire. Supposedly, conquered people were free to live their beliefs as they wished. However, the story of the Italian slave contradicts this historical narrative in two ways. The first is the Ottoman attitude towards the prisoners. As the slave puts it:

Before bringing us before Sultan they put us in chains, made our soldiers wear their armour back to front in ridicule, put iron hoops around the necks of our officers, and blasting away on the horns and trumpets they have taken from our ship, raucously, triumphantly, brought us to the palace. (Pamuk, *The White Castle*, s. 16).

The Ottoman attitude described by the slave here is too harsh and intolerant to be included in any of the official historical narratives. This example, where the dichotomy in the transfer of history can be seen, it is similar to the difference of viewpoint between "occupation-conquest" and the historical events cannot be conveyed independently from the views of those living and transmitting the event. History is never objective, as every historian interprets history through his own experience. This understanding is the basis of the postmodern theory of history.

The second point is the attitude of the Ottomans on religion. In traditional historical narratives, the Ottomans did not interfere with the religious beliefs of the people. In the novel, however, there is pressure on the Italian slave. The pasha, constantly tries to persuade the slave to change religion. This situation sometimes exceeds the persuasion dimension and includes pressure and threats:

The pasha asked for my thoughts and said he himself would arrange for me to marry a beautiful girl here. In a sudden moment of courage, I said I would not change my religion, and the pasha, surprised, called me a fool. After all, there was no one around me whom I would be ashamed to tell I had become a Muslim. Then he talked for a while about the precepts of Islam. When he had finished, he sent me back to my cell. (Pamuk, *The White Castle*, s. 29).

As seen in the above quotation, the slave was forced to change religion in some way by the pasha. However, he does not accept it. At least he hesitates to accept it. Changing religion for the slave, whose freedom was taken away, can also be a door to the old days. The understanding of tolerance policy applied against non-Muslims in Ottoman history is contradicted by this statement by the slave. Here, another aspect of history, the invisible face, is revealed.

We can say that there are people in different spatial and temporal dimensions in *The White Castle*. Orhan Pamuk emphasized Venetian slave and Hoja, who are fictional heroes rather than historical figures. We can evaluate this attitude of Pamuk in accordance with postmodern historical novel writing that he attaches importance to fiction rather than historical reality.

Looking on the Characters in the Novel in Terms of New Historicism

The Venetian slave, a Western character, who is one of the leading figures of the novel, acquires the characteristics of Eastern culture with his relationship with Hoja and ultimately his replacement with him, although he has only a physical resemblance to Hoja at the beginning of the story, and turns into a hero carrying the West-East synthesis.

In the novel, when it is mentioned about the Venetian slave's family in Empoli and his happy childhood days there, there are more fictional stories than historical facts. He told: "I imagined and relived the good and the bad experiences I'd had before I became a slave, and in the end I realized I had enjoyed the exercise" (Pamuk, *The White Castle*, s. 61). This sentence

is an indication that what the Venetian slave tells is fiction rather than reality. In this context, the author has left it unclear what is real and what is fictional. *The White Castle* is a novel that overlaps with postmodern literature that problematizes the perception of reality.

In the novel, the hero referred to as the ‘child Sultan’ is actually one of the Ottoman Sultans who ruled in the seventeenth century. He is IV. Mehmet. In this novel, IV. Mehmet is given a different dimension by the author in a fictional realm. Accordingly, a portrait suitable for the postmodern historical novel, in which historical facts and fictional elements are blended, emerges. In the novel, the inexperience of the child Sultan is described ironically. We see that the child Sultan perceives political and scientific issues as a game due to his age. In the novel, the Sultan's inability to use the administrative power and the curiosity of hunting were highlighted, and the political issues of the 17th century of the Ottoman were also addressed and the panorama of the period was drawn in a humorous style. In accordance with the postmodern historical novel understanding, *The White Castle* described the weaknesses and passions of the Sultan in an exaggerated and ironic way.

One of the historical heroes of *The White Castle* is Evliya Çelebi, who lived in the 17th century and wrote the famous work named *Seyahatname*. While writing the novel, the author both benefited from the work of Evliya Çelebi and also included Evliya Çelebi in his novel. Evliya Çelebi wants to include Italy in his ten-volume *Seyahatname* that he is about to finish so he comes to visit the Venetian slave and asks for help from the Venetian Slave, whom he knows as Hoja. Evliya Çelebi writes a fictional Italy trip based on the Italian stories told by the Venetian Slave, whom he thought was Hoja. According to various sources, Evliya Çelebi wrote his *Seyahatname* by including the places he had visited and seen, as well as places where he had hearsay information. Pamuk carried this known reality to the fictional world of the novel. Postmodern literature and New Historians are skeptical of the reality of all written texts. The writer problematizes the criterion of reflecting the truth of written texts by referring to *Seyahatname* whose objectivity and validity are discussed.

Conclusion

The new historicism, a movement that has existed since the 1980s, fundamentally undermines the traditional meaning of the concept of history with its arguments and gives history a different dimension. This change in the perception of history also manifests itself in the field of literature. In the writing of historical novels, the way in which history is handled in contexts such as event, character, time, place and narrative technique changed, and the historical novel has gained a different impetus.

New Historians do not see "history" as the only fact that must be accepted by everyone. Historical events also create “historical texts” open to interpretation since different explanations can be made as a result of subjective interpretations. Historical novels written with the understanding of history, which consists of a chain of events that explain each other in a cause-and-effect relation of the Modernist perspective, have a difference in postmodern literature. Postmodern historical novels are texts written in the new world reality with an understanding of history that describes changing circumstances, facts and events by coding them together with related elements within its system, in short by redesigning itself. Orhan Pamuk's novel *The White Castle* is also a novel written within the framework of this understanding.

New Historicism is a theory that examines literary texts, especially postmodern novels, as an extension of postmodernism and postmodern historical theory. There are many novels in literary history that have the same "history" narrative. Some of these novels convey history as it is, while others touch upon invisible aspects of history. On the other hand, the theory that history is a fictional story like literary texts has been accepted by many authorities working in

this field. New Historicism allows novels to be examined from this perspective. Orhan Pamuk's novel, *The White Castle*, is a work written from this perspective, approaching history with suspicion, and focusing on the question of what is real and true. Orhan Pamuk has displaced the traditional historical narrative in *The White Castle* and presented a different narrative by reinterpreting it.

In *The White Castle*, built with postmodern narrative techniques, the problematization of historical realism in terms of both content and form is similar to the way New historicists evaluate historical reality.

Bibliography

- Berghahn, L., (1992). "New historicism: Editorial introduction." *Monatshefte*, vol. 84, no. 2, pp. 141–147. JSTOR, www.jstor.org/stable/30161345.
- Haliloğlu, N., (2008). Re-thinking Ottoman Empire: East-West collaboration in Orhan Pamuk's *The White Castle*. in *Re-Thinking Europe Literature and (Trans) National Identity* (pp. 111–122). New York: Rodopi.
- Jenkins, K., (2015). *Rethinking history*. London: Routledge.
- Murthy, N. J., (2014). *Historicizing fiction/fictionalizing history representation in select novels of Umberto Eco and Orhan Pamuk*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Munslow, A., (2006). *Deconstructing history*. London: Routledge.
- Okur, N. A., (2009). *Essays interpreting the writings of novelist Orhan Pamuk*. New York, Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Pamuk, O., (2007). *Other colours: Writings on life, art, books and cities*. London: Faber.
- Pamuk, O., (2007). *The White Castle*. Jakarta: Serambi.
- Parla, J., (2009). Foreword. in *Essays Interpreting the Writings of Novelist Orhan pamuk* (pp. i-vii). New York, Lewiston: Edwin Mellen Press.
- Raw, L., (2013). *The adaptation of history: Essays on ways of telling the past*. Jefferson, NC: McFarland.
- White, H., (2005). Introduction: Historical fiction, fictional history, and historical reality. *Rethinking History*, 9(2-3), 147–157. doi: 10.1080/13642520500149061.

Abdurrahman Abdî Paşa'nın Pendname Şerhi İle İsmail Hakkı Bursevi'nin Pendname Şerhi'nin Karşılaştırılması¹

A Comparison of Abdurrahman Abdî Paşa's Pendnames and İsmail Hakkı Bursevi's Pendname

Fatih YERDEMİR*

Öz

Türklerin kültür yaşamında ve tasavvufi irfanın gelişmesinde önemli bir yer sahibi olan Ferididdün Attar'ın Pendnâme adlı eseri, Türk edebiyatının yansıra Dünya edebiyatında da beğenilerek okunmuş ve Türkçe dâhil birçok dile tercümesi yapılmıştır. Günümüzde bu eser üzerine yapılan çalışmaların çokluğu ve bunun yanında Farsça aslından Türkçeye tercüme hâlâ yapılmaya devam edilmesi; bu meşhur eserin içerisindeki bilgilerin, ahlak anlayışının günümüzde bile ölümsüz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eser o kadar çok sevilmiş ve benimsenmiştir ki edebiyatımızda bu eserin adıyla anılan edebi bir tür ortaya konulup ona öykünen eserler yazılmıştır. İnsanlara daha iyi bir insan olmayı öğütlemek için yazılan ve manzum bir eser olan Pendname, hem geniş halk kitlelerini ve hem de devleti yönetenleri ahlâki yönden olgunlaştırmayı, erdemli kılmayı amaçlamıştır. İrfan sahibi ediplerimiz tarafından asırlar boyunca pendname; tercüme edilmiş, kendilerinden birtakım öğütler katarak yani genişleterek telif-tercüme özelliği gösteren bir forma büründürülmüş ya da daha iyi anlaşılması için şerh edilmiştir. Bu eser, hem tercüme, hem telif-tercüme hem de şerh edebiyatımıza çok önemli eserler kazandırmıştır. Pendname'nin daha iyi anlaşılması için yazılan şerhlerde üdebanın kendi mizaçları, anlayışları, inançları ve hayata bakış açılarındaki farklılıklar eserlerine yansımıştır. Bu şerhler de kendi içinde zamanla asıl kitaptan bağımsız telif bir eser gibi anılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada Abdurrahman Abdî Paşa'nın pendname şerhi ile İsmail Hakkı Bursevi'nin pendname şerhi karşılaştırılmıştır. İki şerhin birbirine benzeyen yönleri ve farklılıklarını ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şerh, Pendname, Karşılaştırma, Abdî Paşa, İsmail Hakkı Bursevi.

Abstract

The work of Ferididdün Attar, who has an important place in the cultural life of Turks and the development of mystical wisdom, has been read with appreciation in the world literature as well as in Turkish literature and has been translated into many languages including Turkish. Today, the abundance of studies on this work, as well as translations from Persian original to Turkish, are still being made; It reveals that the information and moral understanding in this famous work is immortal even today. We loved and adopted this work so much that we have created a literary genre named after this work in our literature and wrote works that emulate it. The Pendname, a verse work written to advise people to be a better person, aimed to make both the masses of the people and those who govern the state morally mature and virtuous. For centuries pendname by our wise men; It has been translated, by adding some advice from them, that is, by expanding it, it has been transformed into a form that shows copyright-translation feature or has been annotated for better understanding. This work has brought very important works to our translation, copyright-translation and commentary literature. In the commentaries written for a better understanding of the Pendname, the differences of the udeban's own temperaments, understandings, beliefs and point of view on life are reflected in his works. In time, these annotations started to be known as a copyrighted work independent from the original book. In this study, the pendname annotation of Abdurrahman Abdî Pasha and İsmail Hakkı Bursevi's pendname commentary will be compared. It will be tried to reveal the similar aspects and differences of the two commentaries.

Keywords: Commentary, Pendname, Comparison, Abdî Pasha, İsmail Hakkı Bursevi.

Giriş

Şerh, tercümeden farklı olarak eseri her yönü ile ele alıp açıklamalar yapmaktır. Tercümede birçok anlam tam olarak verilememektedir. Birçok yer de kavramların aktarılan dile

* Dr. Gazi Üniversitesi, TÖMER, fatihyerdemir@hotmail.com

¹ Bu makale, 24-25 Haziran 2020 tarihleri arasında Ankara'da çevrimiçi olarak düzenlenen Uluslararası Genç Bilim ve Sanat İnsanları Sempozyumu (GEBSİS)'na "İsmail Hakkı Bursevi'nin Pendname Şerhi İle Abdurrahman Abdî Paşa'nın Pendname Şerhinin Karşılaştırılması" bildirinin düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

tam anlamıyla çevirisi yapılamamakta; yazarın ne demek istediği ve kendi dilindeki ifade gücü ve özellikleri tercümede ortaya çıkamamaktadır.

Ecdadımız Farsça ve Türkçe bilgilerini ortaya koyarak eserleri şerh ederken karşılaştırmalı olarak iki dilde ortaya çıkan bütün anlam, ses ve gramer özelliklerini aktarma yoluna gitmişlerdir. Şerhler bu yönüyle sadece edebî eseri anlamak için yazılsa dahi onu okuyanlar için iki dilin zenginliklerini ortaya koymasından da önemlidir.

Şerhi yazan kişinin mesrebi, dünyayı algılaması, eğitimi, yaşadığı çevre şerh ettiği metinde ortaya çıkar. Şarih, şerhini yazarken bu zamana kadar edindiği, gördüğü bütün bilgi birikimini yazdığı esere döker. Açıklamalarını yaparken yararlandığı kaynaklar varsa onlara göndermeler yapar. Bu tür eserlerde en çok yararlanılan kaynaklar sözlüklerdir. Şarih, elinin altında bulunan, herkes tarafından okunan ve bilinen sözlüklere atıf/gönderme yapabildiği gibi açıklamalarında kendine destek olması mahiyetinde tarihî, dinî eserlerden de yararlanabilir. Bazen bu eserler metnin anlaşılmasında yeterli olmazsa şerh edilen metne benzer metinlere -ki bunlar divan, mesnevi ve ahlak içerikli eserler olabilir- başvurur. Açıklanan ifadeler dini içerikli ise Kuran-ı Kerim'e ve Hadislere ve tasavvufi eserlere göndermeler yapılır, anlatım derinleştirilip yazarın/şairin ne demek istediği ortaya çıkarılmaya çalışılır.

Şarih, şerh ettiği metinde anlamı bulabilmek için bazen kaynak dilden gramer kurallarını, şerh ettiği dil ile karşılaştırma yoluna gider. Bir eş değerlilik yakalamaya çalışarak iki dil arasında hem kelime bazında hem de cümle bazında bir karşılaştırma yapar. Bu karşılaştırma da bazen bir kelimenin bazen de bir kalıp ifadenin iki dil arasındaki seyri de ortaya çıkar. Ortak kelimeler, deyimler, atasözleri ve kalıp ifadeler genelde şerh metinlerde çok sık ortaya çıkan malzeme türüdür. Bunların yanı sıra kavramda oluşan benzerliklerin iki dilin ses ve cümle dizgesinde aynı olmayıp farklı şekillerde yansıdığı yerler de olabilir. Bu da şerhlerde, iki dilin birbirleriyle olan alışverişlerinin kelime ve cümle düzeyinde değil de anlayış ve idrak düzleminde de ortaya çıktığını şerhlerde gözlemleyebiliriz.

Şerhlerde takip edilen yöntemlerden biri de şerh edilen eserin tek nüshası yerine başka nüshalarının da görülüp varsa nüsha farklılıklarına yer verilip açıklama yapılmasıdır. Şarihler farklı nüshaları görüp kendilerince *sahih nüsha/nüşahalar* olarak adlandırdıkları eserleri şerh ederken aynı eserin başka nüshalardaki farklılıklarına da dikkati çekerler. Diğer nüshalardaki farklı, olan kelime, cümle ve ibareleri tespit ederek bir nevi edisyon kritik yaparlar. Bazen şarih, farklı nüshadaki *bölümü kelime ve cümleyi* de açıklayarak o nüshadaki anlamın da ortaya çıkmasını sağlayabilir.

Şerhlerde ortaya çıkan diğer bir durumda *reddiye/edebi eleştiri* yöntemidir. Şarih, aynı eseri şerh eden başka bir şarih varsa; onun şerhini anlam, okunuş, gramer ve kültürel olarak eleştirir. Diğer şarihin yaptığı açıklamayı beğenmez. Ona *reddiye* yazar. Bazen şarih, şerh ettiği edebî eseri de eleştirir yani esere dönük eleştiri yapar. Bu da şarihin *bir eser nasıl olmalıdır?* sorusunun cevabını aramasıdır.

Bu çalışmada Pendname'ye şerh yazan İsmail Hakkı Bursevi'nin şerhi ile Abdurrahmân Abdî paşanın şerhleri anlam ve yapı bakımından karşılaştırılacaktır.

İki şarihin de Pendname'yi şerh etme üsluplarının benzerlikleri yanında farklılıklarının olup olmadığı tespit edilecek. Şarihlerin kelimenin en küçük yapı taşı olan harfe kadar inip yanlış okuma ve bu yanlış okumadan kaynaklanan anlam yanlışlıklarının ortaya çıkmasını engellemek için harfin nasıl okunması gerektiğine kadar eseri inceleyip inceledikleri üzerinde durulacaktır.

Yapı başlığı altında şarihlerin, Pendname'yi şerh ederken harf, hece, kelime ve cümle yapılanmalarını nasıl ele aldıkları üzerinde durulacaktır. Şarihlerin şerhlerinde yer verdikleri ve bir dilin sahip olduğu kültürel söz varlıkları da ortaya konacaktır. İki şarihin birbirlerinden

farklı harf seslendirmesi, aynı kelimenin cümle içerisindeki iraplarının benzer ya da farklılıkları tespit edilecektir. Şarihlerin bazen iki dil üzerine yaptıkları gramer açıklamalarına bakılacaktır.

Anlam başlığı altında şarihlerin kelimeyi gerçek, terim, mecaz ve irfani olarak nasıl anlamlandırdıkları üzerinde durulacaktır.

İsmail Hakkı Bursevî Pendname'ye yazdığı şerhe özel bir ad vermemiştir, ama Abdurrahmân Abdî Paşa yazdığı şerhe Müfid adını vermiştir. Bu eserlerden yapılan alıntılar için İsmail Hakkı Bursevî'nin şerhi *Bursevî*; Abdurrahmân Abdî Paşa'nın şerhi, *Müfid* olarak aktarılacaktır.

Abdurrahman Abdî Paşa'nın Şerhçiliği²

Abdurrahman Abdî Paşa, şerh ettiği Pendname'ye Müfid adını vermiştir. O, Pendnameyi şerh etmesinin nedenini isteyenlere ve öğrencilere Farsça öğretmek için yazdığını, eserinde birkaç defa “tâlib-i tahşîl-i Fârsî” ifadelerini zikretmesinden anlaşılmaktadır. O, Pendnameyi şerh etmeye, eserin metninden beyitlerin şerh edeceği yere aslını yazmakla başlamıştır. Sonra her harf ve kelimeyi tek tek okunmuş, mana ve gramer özelliklerini incelemiştir. Harf ve kelimelerin çekimleri ve türeyişleri üzerinde durmuş, onların söz öbekleri ve cümledeki yerleri ile ilgili bilgiler vermiştir. En sonunda *maḥşûl-i beyt* bölümünde beytin manasını açıklayarak şerhini tamamlamıştır.

Abdî Paşa'nın, şerhinde hareke yoktur. O, ana metinde geçen kelimelerin ve harflerin tek tek okunuşunu vermiştir. Arapça ve Farsça da farklı seslendirilen harflerin özelliklerini dile getirmiş, kelimeyi bu dillerdeki şekliyle okunmasının gerektiğine dikkat çekmiştir. Kimi zaman bazı kelimelerin vezin gereği okunuşlarında farklılıklar olabileceğini söylemiştir.

Müfid'de, kelimelerin gerçek anlamı için *lugat*; terim anlam için *istilah*; mecaz anlam için *murâd* kelimelerini kullanmıştır. Bazı durumlarda *lâkin bunda* ve *bu mahalde* ifadelerinden sonra açıklanan kelimenin cümlede ortaya çıkan manasını vermiştir. Anlamını önceden söylediği kelime bir daha geçtiğinde *sabıkan beyân oldu* ifadesini kullanmıştır. Bazen Arapça kelimeleri açıklarken onların hangi babdan geldiklerini söyledikten sonra anlamlarını vermiştir. Bazı kelime ve eklerin birden fazla anlamları olduğunu her birini *mahallinde beyân* olacağını ifade etmiştir. Bazı sözcüklerin kaç anlamı varsa onları teker teker dile getirmiştir.

Yeri geldiğinde kaynak dil ile ilgili bazı dilbilgisi kuralları açıkladığı yerler vardır. Çok nadiren de edat olarak kullanılan harflerin Arap gramerinde neye karşılık geldiğini söyleyip iki dili mukayese ettiği yerlerde bulunmaktadır.

Beytin anlamını verdiği *maḥşûl-i beyt* bölümünde derinlemesine bir açıklamalara girmez. Yaptığı açıklamaları daha çok tercüme şeklindedir.

² Asıl adı Abdurrahman olan Abdî Paşa, İstanbul'da Anadoluhisarı'nda doğmuş, Enderûn-ı Hümâyûn'da eğitim görmüştür. Vekâyi'nâme'sinde 27 Ekim 1648'de Sarây-ı Hümâyûn'da Büyük Oda'da görev aldığını, 1650'de Seferli Koşuşu'na geçtiğini, 1659'da da Has Oda'ya nakledildiğini, 1665'te kendisine “tuğra çekme” yetkisi verildiğini, 1668'de sır kâtibi olduğunu, 28 Temmuz 1669'da vezâret rütbesi ile nişancılık mansıbına tayin edilmek suretiyle saraydan çıktığını dile getirmiştir. Nişancılık mansıbında uzun süre hizmet veren Abdi Paşa, ordunun Çehrin Seferi'ne hareketinde (15 Mart 1678) İstanbul kaymakamlığına getirilmiş. Bir yıl sonra da dördüncü vezirliğe terfi ettirilmiştir. 1680 Ekiminde yeniden İstanbul kaymakamı olmuş, Eylül 1682'de de ikinci vezir bulunduğu sırada Basra valiliğine tayin edilmiştir. On yıl kadar çeşitli eyaletlerde valilik yaptıktan sonra ikinci defa Basra valiliğine, 1690'da da Kandiye muhafızlığına nakledilmiştir. Buradan gönderildiği Sakız muhafızlığı görevindeyken vefat etmiştir. “Abdî” mahlası ile yazdığı şiirlerini bir divanda toplayan Abdî Paşa'nın, ayrıca Attâr'ın Pendnâmesi ile Kâ'b b. Züheyr'in Kasîde-i Lâmiyyesine (Kasîdetü'l-bürde) ve Divân-ı 'Urfî'deki bazı şiirlere şerhler de yazmıştır (Derin, 1988, s. 74-75).

İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhçiliği³

Mesnevi nazım şeklinde kaleme alınan Pendname'yi İsmail Hakkı şerh etmeye başlamadan önce orijinal metinden beyit ya da mısraı şerh yapacağı yerin başına yazmıştır. Bu bölümde şerh edeceği boyuta göre kimi zaman beyti kimi zaman bir mısraı ele almıştır. Şerhin ilk başında İsmail Hakkı, ek ve kelimelerin anlamlarını, diğer dillerde karşılıklarını (Arapça ve Farsça) ve o kelimenin Türkçedeki anlam ile kullanım yerlerini vermektedir. Sonra kelimelerin diğer kelimelerle kurduğu ilişkilerden ve cümledeki yerlerinden bahsetmiştir. Okunmasında hata olacak veya farklı okumalarla farklı anlamlara gelebilecek kelimelerin okunuşunu vermiştir. Kimi zaman harflerin Arapça ve Farsça da farklı okunabileceğine dikkat çekmiştir. En sonunda da *ma'nâ-yı beyt budur ki/ma'nâ-yı mışrâ' budur ki* ifadeleri altında şerhini tamamlamıştır.

Bazı kelimelere yaptığı açıklamalarda hiçbir sözlüğe veya kitaba gönderme yapamamışsa buradaki tutumu kendince açıklamıştır. Bu açıklamaları yaptığı yerde *bu fakir* ifadesini kullanarak öznel bir yorum yaptığını dile getirmiştir. Anlamını önceden açıkladığı kelimelere tekrardan bir açıklama yapmamıştır. Bu durumda da *tafsîli mürur itmiş* gibi bir ifade kullanmıştır.

İsmail Hakkı'nın şerhinin en önemli yönü kelimelerdir. O, kelimeyi okunuşundan anlamına, oradan da cümledeki yerine kadar irdelemiştir.

Şerhin ilerleyen kısımlarında İsmail Hakkı, şerh yöntemini biraz değiştirmiş, mısraı/beyti nesre çevirmekle işe başlamıştır. Arkasından cümle tahliline girişmiş, sonra kelimelerin şekil (sarf) ve anlam (mana) boyutunu irdelemiştir. Beyti/mısraı nesre çevirmeyi *bunuñ taqdîri/bu mışrâ' iñ taqdîri/bu beytüñ taqdîri* ifadesi ile yapmaya başlamış ve *dimekdür* ifadesi ile bitirmiştir. Nesre çevirme işinden sonra *bu beytüñ i'râbı zâhirdür* diyerek cümleyi tahlile girişmiştir. Bursevî, Arapçayı çok iyi bilen bir kişidir. Açıklamalarında kullandığı terimlerin büyük bir kısmı da Arapçadır. Bu yoğun Arapça anlatımında birkaç beyti nesre çevirirken Farsça yazması gerekirken Arapça yazmıştır.

Şerhindeki sonraki adım ele aldığı metinle diğer nüshalar arasında farklılık varsa eğer bu duruma dikkati çekmesidir. Bunu da *ba'zî nüshada* ifadesini kullanarak yapmıştır. Dikkatini çektiği nüsha farklılığını şerh ettiği yerler de vardır. Bazen şerh etmeden sadece nüsha farklılığından bahsetmiştir.

Şerhindeki önemli bir özellikte yer yer Arapça, Farsça ve Türkçe dilbilgisi kuralları anlatmasıdır. Bunda bir düzen olmaksızın kendince uygun gördüğü yerlerle ilgili olarak bilgi vermesidir.

³ 1653 yılının ekim bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan Aydos'ta doğmuş. Uzun süre Bursa'da yaşadığı için Bursevî, bir süre Üsküdar'da ikamet ettiğinden Üsküdârî, Celvetiyye tarikatına mensup olduğu için Celvetî nisbelerini kullanmış, özellikle Bursevî nisbesiyle meşhur olmuştur. Tamâmü'l-feyz ve Silsilenâme-i Celvetî başta olmak üzere bazı eserlerinde hayatı hakkında bilgi veren İsmâil Hakkı'ya dair çalışmalar esas itibariyle bu bilgilere dayanmaktadır. Hareketli bir hayat geçirdiğinden bu çalışmalarda yer yer eksiklik ve yanlışlıklara rastlanmaktadır. 100'den fazla eser yazdığını belirten İsmâil Hakkı bunların bir kısmının adını da zikretmiştir. Bazı eserlerinin birden fazla ismi olması, mecmua ve vâridât türü kitaplarının birbirine karıştırılması gibi sebeplerle eserlerinin sayısı çok farklı gösterilmiştir. Çok yönlü olan edibimiz, şair ve şarih kimliğinin yanı sıra müfessir kimliğiyle de öne çıkmıştır (Namlı , 2001, s. 102-106).

Karşılaştırma

Kelimelerin Okunuşu

*Bursevî*⁴

Bursevî'nin Pendnâme şerhinin metni harekelidir. Kendince bazı durumlarda anlam karışıklılığının önüne geçmek için kelimelerin okunuşu hakkında bilgi vermiştir. Bunu da iki şekilde yapmıştır. Birincisi harfin fetha, damme, kesre ve sükun mu okunacağını dile getirmesi; ikinci olarak kelimenin Arapça bir kural olarak hangi vezinde olduğunu, herkesin bildiğini düşündüğü örnek kelime ile birlikte vermesidir. Bazı kelimelerin kesre ya da fethalı okunması anlam değişikliğine yol açtığına dikkati çekmiştir. Bazı kelimelerin ikili şekilde okunabileceğini dile getirmiştir. Bu durum metindeki bütün kelimeler için geçerli değildir. Bursevî, şerh metni harekeli olmasına karşın okuyucunun dikkatini çekmek için yapmış olmalıdır.

H'îş, hâ-yı mu'cemenüñ kesri ve vâv-ı resmî ile kendi ma'nâsına hod gibi (Bursevî, 4b).

Şabr bânuñ sükûniyla nefsi kerâhet itdüğü nesne üzerine habs itmege dirler (Bursevî 9a).

Mâlik serrî veyâ hibe veyâ irş ile bir nesneye mutaşarrıf olana dirler bu şûretde milkden olur kesrile ve mâlik kavî şedîd ma'nâsına dahı gelür bu şûretde melkden olur feth-i mîm ve sükûn-ı lâm ile ki kuvvet ü şiddet dimekdür (Bursevî, 30a-30b).

Hâtem tânuñ feth ve kesriyle parmağa taqdıkları zînetdür ki anuñla nesne mühürlenür. (Bursevî, 8b).

Bazı kelimelerin vezin gereği tahfif okunabileceğini dile getirmiştir:

Ferr teşdîd ile bu dahı Fârsîdür burada tahfif olunduğı vezn içündür ma'nâsı kuvvet ü revnak ve terâvet ü fûrûğ dimekdür. (Bursevî, 30b).

Bazen harflerin Arap ve Fars dillerindeki farklı olarak seslendirildiğini ifade etmiştir:

kücâ kâf-ı 'Arabînüñ dammiyla kande dimekdür (Bursevî, 80b).

Bazı kelimelerin harflerinin okunuşunu vermez ama Arap gramerinde ve sözlükçülüğünde geçerli bir kaideyi kullanır. O kelimenin Arap gramer kurallarına göre veznini ve örnek kelimeyi verir:

Zufer şured vezni üzerine esed ü şücâ' ve bahr ma'nâlarına gelür (Bursevî, 30b).

Evliyâ velînüñ cem'idür nebî vezni üzerine (Bursevî, 22a).

Bursevî, Arapça okunuşu kolay olsun diye verilen vezin örneklerine Türkçe bir kelimenin okunuşu için de vermiştir:

Küngerân çavdar ki buğdaydan döner vezni üzredür (Bursevî, 68a).

Bazı kelimelerin halk ağzında farklı söylendiğini ifade etmiştir:

Hâşm hâ-yı mu'cemenüñ fethiyle egerçi lisân-ı nâsde kesrile mütedâvil ü meşhûrdur şavab ma'nâsınadır ki Türk kaçımak dir. (Bursevî, 139b)

⁴ Metin incelenmesinde kullanılan yazma nüsha: Şerh-i pend-name-i Attar [mikroform]/ Şarih: İsmâ'il Hakkı Bursavî; müstensih: Şerif Ali b.Fevzî Sandakai-zade Bursavî Tilmizi, 1963. Mf1994 A 3909.

Müfid⁵

Müfid'de şerh edilen metin harekeli değildir. Abdî Paşa, bu nedenle ana metinde yer alan her kelimenin nerdeyse okunuşunu vermiştir. Noktalı harflere *mu* 'ceme noktasız harflere *mühmele* demiştir. Bazen yanlış okumalara ve yanlış anlamalara imkân vermemek için kelimenin kalıbını okunuşu ile birlikte vermektedir.

şîn-i mu'cemenüñ ve nûnûñ kesri ile (Müfid, 3b).

hâ-yı mühmelenüñ fethiyle ve dâl-ı mühmelenüñ şeddesiyle (Müfid, 3a).

fermân, fânuñ fethiyle ve râ-yı mühmelenüñ sükûniyle emr ma'nâsınadur (Müfid, 3b).

kahreş, şîn zamîrdür. Hudâ'ya râci'dür, mâ-ğabli râ-yı mühmele meftûha okunmak lâzım. (Müfid, 4b).

Bazı kelimelerin harflerinin okunuşlarının yanı sıra Arap gramer kurallarına göre veznini ve örnek kelimeyi vererek kelimenin o şekilde okunmasına dikkat çeker:

Hamd, hâ-yı mühmelenüñ fethiyle ve mîmüñ sükûniyle 'alime bâbindan maşdardur Müfid, 2b).

Bazı kelimelerin vezin ve kafiye gereği tahfif, sükûn ve şeddeli/şeddesiz okunması gerektiğini ifade eder:

Lâkin kâhîce sâkin de okunur, zârûret-i vezn için ammâ nâdirdür (Müfid, 4b).

ol yânuñ hazfiyle işbâtı da câ'iz meger zârûret-i vezn ü kafiye ola (Müfid, 4b).

Bazı kelimelerin Arapçada ve Farsçada farklı okunduğunu dile getirmektedir. İki dilde yazılışları birbirine benzeyen bazı kelimelerin, bir harfteki ses değişiklikleri kelimelerin birbirinden farklı anlam değişiklikleri göstermesine neden olabilir.. "Kaf-ı Acemi: گ / Kaf-ı Arabi: ك / Bâ-yı Acemi: پ / Bâ-yı Arabi: ب / Cim-i Acemi: چ / Cim-i Arabi: ج / Zâ-yı Acemi: ج / Zâ-yı Arabi: ج" bu harfler Arapça ve Farsçaya göre ses ve anlam değişikliğine uğrarlar.

Küned, kâf-ı 'Arabînüñ dammiyle (Müfid, 9b).

kâf-ı meftûha 'Acemîdür (Müfid, 9b).

Peder, bâ-yı 'Acemînüñ fethiyle ve dâl-ı mu'cemenüñ fethiyle baba ma'nâsınadur (Müfid 13a).

Bursevî ve Abdî Paşa'nın bazı kelimeleri farklı okumuşlardır.

"birehne" bâ-yı muvaḥḥadenüñ kesriyle (Bursevî, 14a).

"bürehne" bânuñ dammiyle ve fethiyle ve râ-yı mühmelenüñ fethiyle çıplak ma'nâsınadur (Müfid, 11a).

Kelimelerin Anlamı

Bursevî

Bursevî, kelimelerin gerçek anlamlarını vereceği zaman *ma'nâ-yı luğavîsi*, *bî-ḥasebi'l-ma'nâ* ve *ma'nâsınadur* ifadelerini kullanır. Kelimenin metinde ortaya çıkan anlamını vereceği

⁵ Bu çalışmada Müfid'in DİB Yazmalar Kitaplığının 004371 numarada yer alan yazması kullanılmıştır. <https://yazmaeserler.diyanet.gov.tr/resource?itemId=10389&dkymId=60453> E.T: 05.11.2020

zaman *bu cihetden, ez-cümle, burada murâd... dahı dirler, el-hâsıl, ma'nâ eger kalb ile olursa tecevvüzi, mecâzen ve burada gibi ifadeleri kullanmıştır.*

*Dekâ'ik'de gelür ki 'Arab lâyıķ didügi yerde Türk yaraşur 'Acem şâyed dir ihtimâl vardur diyecek yerde **mecâzen** lisân-ı Türkî'de yarar didükleri gibi lisân-ı Fârsî'de şâyed dirler (Bürsevi, 87b).*

*Rây-ı âb dirler 'Arab vechde itdigü **tecevvüzi** 'Acem rûyda ve Türk yüzde ider (Bursevî 143a).*

*Nevâşî nâşiyenüñ cem'idür ki muķaddemü'r-re'sdür **burada murâd** ol maħalde şâbit olan şaçdur şa'r gibi. (Bursevî, 34a).*

Şarihin kelimelere kendince anlam verdiği yerlerde olmuştur. Bu özel tasarruflar da *bu fakire zahir oldu* ifadesini kullanmıştır.

***Bu fakîre zâhir olan budur ki de lafzı dahı dene muraħhamdur pes hem dahı ma'nâsına maħmûldür** (Bursevî, 9b-10a).*

Bazı kelimelerin anlamlarını zıddıyla açıklamıştır.

*Nîk, eyüdüür **muķâbili** beddür ki yaramazdur zışt çirkindür muķâbili nîkîdur burada nîk kaçtı ma'nâsinadur. saħt zışt gibi nitekim Türkîde dahı müsta'meldür ki eyü çirkin ve eyü bed nesnedür dirler kaçtı çirkin ve bed ma'nâsına (Bursevî, 131b-132a).*

*deryâ kara **muķâbilidür** (Bursevî, 7a).*

*noķşân kemâlüñ **zıddıdur** (Bursevî, 55a).*

Bazı kelimelerin kaç anlamı varsa onları beraberinde söylemiştir.

*Müş **yumruk ve avuç** ma'nâlarına gelür (Bursevî, 2b).*

Bazen kelime açıklarken doğrudan anlamını yerler de vardır.

*Dâduñ **virmeğdür** (Bursevî, 2b) .*

Bursevî, bazen ana metinde yer almayan kelimelerin anlamlarını da açıklamıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılığını verirken bu Türkçe kelimelerin de manalarını izah ettiği yerler olmuştur. Bu durum Türkçe kelimenin devri için arkaik olduğunu gösterebilir.

***Ṭolu** buzuñ bir nev'idür. Zîrâ semâdan kuvvet-i zemherîr ile müncemid nüzüñ ider buz ise zemînde olur ve ṭolunuñ bir vakte ihtîşâşı yokdur belki eyyâm-ı şayfda dahı olur (Bursevî, 15a-15b).*

***Yarlıgamağ** günâhdan geçmek ma'nâsına (Bursevî, 32b).*

Nân dışında aşağıda anlamını açıkladığı hiçbir kelime ana metinde geçmemektedir:

*Nân etmeğdür ki 'Arab ħubz dir **nânçîn tennûr içinden itmek çıkaracağ âletdür** ki 'Arab aña milķağ dir. Nân-ħurûş vâv-ı resmîyle etmek kaçtığına dirler. **Nân-ħudâh ve nâ-dâh etmeğçi başıdur** (Bursevî, 15b)*

Günümüzde kullanılmayan bazı Türkçe tamlamaları Bursevî kendi döneminde tasavvufi manalarda kullanmıştır:

*merd-i râh **yol eri** dimeğdür ki murâd sâlik-i râh-ı **Ḥağdur**(Bursevî, 78b)*

Bazen bir kelimenin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılığını yerler de olmuştur. Bu durumda üç dilli bir sözlük hazırlıyormuş gibi davranmıştır:

Sipâh leşkerdür ki 'Arab' asker ve Türk çeri dir (Bursevî, 57a).

Türk Tañrı didüğine 'Arab Allâh ve ehl-i Fûrs Hudâ ve Rûm Eşniyâ ve Ermenî Isfâh ve Efrenç Kerîtor ve Habeş Vâk dirler (Bursevî, 1b).

Farsça bir kelimenin anlamını yine Türkçeleşmiş başka bir Farsça kelime ile aktardığı yerlerde vardır:

*Bîmâr, **hastedür** ki Türk şayru dir (Bursevî, 47a).*

Arapça kelimeyi yine Arapça kelimelerle açıklamıştır:

***Zufer** şured vezni üzerine **esed ü şücâ'** ve **baħr** ma'nâlarına gelür (Bursevî, 30b).*

Arapça kelimeyi Farsça kelime ile açıkladığı yerler de vardır.

***hâmûş epsem** dimekdür (Bursevî, 46b).*

Bazı kelimelerin anlamını vermeden önce onların etimolojisini yapmıştır. Etimolojisini yaptığı kelimeler Arapça ve Farsçadır:

*Âdem...ba'zı 'ulemâ anda iştikâķ i'tibâr idüp "**edîm-i arzdan**" veyâ "**udme**" den veyâ gayrıdan aħz eyledi. "Edîm" vech-i arzdu zîrâ türâb-ı Âdem vech-i arzdan me'hûzdur. "Udme" gendüm-gündür ki 'Arap sümîrat daħı dirler ve hilye-yi Nebeviyye'de esmerü'l-levn dinildiği evşâf-ı memdûhadandır ki beyâzi nev'en siyâha mâ'il dimekdür tâ ki âyîne-yi İlâhî ola fe-efhemu velâkin gâh olur ki iştikâķ i'tibâr olunmasa daħı iki lügatde tevâfuķ bulunur. **İdrîs'de keşret-i ders** oldığı gibi ve **İbrâhîm** aşlında Ebrâhâmdur ki **Ebu Raħîm** dimekdür (Bursevî 2b-3a).*

*Destere aşlında **dest-i erredür** el bıçğısı ma'nâsına (Bursevî, 10b).*

Bazı kelimelerin nasıl anlam kazandıklarını anlattığı yerler vardır:

***Dâğ** a'zâda yakmağıla olan nişân gerek insânda ve gerek hayvânda ya'nî insâna def'-i maraz ve hayvâna yâ def'-i maraz veyâ nişân için itdükleri tamğadır. Burada murâd harâret-i 'aşğdan dilde hâşıl olan eşerdür lâlenüñ bağrında olan dâğ gibi (Bursevî, 81a).*

***Şevket** 'Arabîdür şevķ-ı daķıķ ve şulbü'r-re's olan otdur ki diken dirler. Silâh maķûleleriniñ uçları sivri ve keskin olmağıla silâhdan şevket ile ta'bir olunur ve şevketlü bu maķûle silâh u esbâb u levâzıma kâdir olandır ki selâtin ü mülûkuñ elķâbindandır (Bursevî, 81b).*

Önceden açıkladığı bir kelimenin anlamını açıklamayıp onun yerine *bâlâda şerh olunmuşdur* ve *tafsîli mürur itmiş* ifadesini kullanarak önceki açıklamalarına gönderme yapar. Bazen de açıkladığı bir kelimeyi yeri geldiğinde defalarca açıklamamış gibi aynı bilgileri tekrar etmiştir:

*bâķî-yi müfredât daħı **bâlâda şerh olunmuşdur** (Bursevî, 44b).*

*pîşe şıfat ve kârdur tafsîli **mürûr** itmişdür (Bursevî, 73a).*

Bazı kelimeleri açıklarken ansiklopedik bilgi verdiği yerler de olmuştur:

***Deryâ** yedidür ki Baħr-ı Rûm ve Baħr-ı Şaķâlîbe ve Baħr-ı Cürçân ve Baħr-ı Kûlzum ve Baħr-ı Fârs ve Baħr-ı Şîn ve Baħr-ı Hinddür ve bu mecmû'uñ mâddesi Baħr-ı muħît didükleridir ki bütûn arzı ihâta eylemişdür ve lisân-ı Yunânîde anuñ ismi oķyânûsdur (Bursevî, 7a).*

*yılanuñ zehrinden gayrı ba'zı aħcâr u nebâtât daħı **zehr-nâkdur** elmâs gibi ki bir kırâti âdemi ihlâk eyler ve semm-i helâhil gibi ki ol bir otdur ki Sind ikliminde*

Helâhil şehrinde biter tâze iken yirler zarar virmez ammâ gayrı iklimde öldürür nakl olunup şatılan kökidür (Bursevî, 62b).

Bazı kelime gruplarını da açıklamıştır.

ez-ser tâ be-ser bir ucdan bir uca dek dirler maşşûd ihâfadur (Bursevî, 41).

hasen'îl-vech güzel yüzlü demek (Bursevî, 82b).

Bazı kelime gruplarını anlamını açıkladığı kelimelerin zaman içerisinde geleneksel bir anlamda kullandığını ifade etmiştir. Bu durumda *bi-haşebi'l-'örfdür* kelime grubunu kullanmıştır.

bi-haşebi'l-'örfdür ıtlâk üzerine isti'mâl olursa şâhdan murâd sulţân olur (Bursevî 17a).

Müfid

Abdî Paşa, kelimelerin gerçek anlamlarını söyleyeceği zaman *lügat* ve *ma'nâsınadır*, terim anlamlarını vereceği zaman *ıstılah*, mecaz anlamları için *bunda*, *lâkin bunda*, *bu maħalde* *ma'nâsı* ve *mecazen* ifadelerini kullanmıştır:

Ĥamd, ... luġatde muţlak ögmeye dirler (Müfid, 2b).

Luġatde muţlak ögmeye dirler ammâ ıstılahda şol şenâya dirler ki ta'zîm kaşd oluna (Müfid, 2b).

Bu maħalde ma'nâsı bir avuç dimekdür (Müfid, 3b).

çeşm, bunda ümîd ma'nâsınadır (Müfid, 25b).

Daġ daluñ fethiyle luġatde döğmege dirler ammâ bunda mecâzen işitdürmek ma'nâsınadır (Müfid, 29b).

Bazen kelimenin gerçek ve metinde ortaya çıkan manasını aynı zamanda verir:

Pâk, bâ-yı 'Acemînuñ fethiyle arı ma'nâsınadır lâkin bunda şerîk ü nazîrden münezzeħ dimekdür (Müfid, 3a).

Bir kelimenin dört farklı manaya gediğini ifade ettiği yerler de vardır:

Demîdenden müştakdur, yel esmek ve âdem üfürmek ve nebâtât bitmek ve peydâ vü zâhir olmak ma'nâlarına gelir. Bunda peydâ vü zâhir eyledi dimekdür (Müfid, 4a).

Çok nadir bazı yerlerde açıkladığı kelimenin Arapçasını ve Türkçesini aynı anda vermiştir:

Ahen, elif-i memdûde ile ve hânuñ fethiyle ve nûnuñ sükûntıyla demüre dirler, 'Arabîde Ĥadîd dirler (Müfid, 7a).

Bazı kelimelerin Farsçada ve Türkçede ortak kullandığını dile getirmiştir:

Pes bu mûm kelimesi Fârisîde ve Türkîde iştirâk üzere müsta'mel olmuşdur (Müfid, 7a).

Bazen uzun izahata girmenin münasip olmadığını düşünür. O konu hakkında bilgi almak isteyenlerin tarih kitaplarında tafsilatıyla yer aldığını oradan okuyabileceklerini dile getirmiştir:

Ĥazret-i Dâvud Peyġamberüñ avucunda demürü mûm eyledi ya'nî mûm gibi mülâyim ve yumuşak eyledi. Nitekim demürü mübârek elleriyle yumuşadup zirħ

yapdukları meşhûrdur ve tevârîhde mufaşşal meşhûrdur. Zikri burada münâsib degüldür (Müfid, 7b).

Bazı kelimelerin birden fazla anlamını verip metnin içine bu anlamlardan en uygun anlam hangisi ise onu göstermiştir:

Demî, de yâ vahdet içündür ve dem nefes ve zamân ve sâ'at ma'nâlarına gelir ammâ Bunda eḳall-i zamândan 'ibâretdür ya'nî azıcık zamânda dimekdür (Müfid, 9b-10a).

Abdî Paşa, çok nadir olarak bazı kelimelerin etimolojisini göstermiştir. Buradaki tavrı Farsça öğretiyor gibidir:

Çerâ, cîm-i 'Acemînüñ fethiyle ve kesriyle luḡatda ma'nâsı niçün dimekdür zîrâ bu kelime "çe" ile "râ"dan mürekkebdür. Ne için olduğu zâhir oldı lâkin bu maḥalde "çerâ"nuñ çîmi fethle okunmak lâzımdur (Müfid, 10b-11a).

Abdî Paşa, bazen kelimelerle ilgili açıklama yapmadan onların metindeki anlamlarını vermiştir.

Taht, tâ-yı evvelüñ fethiyle ve hâ-yı mu'cemenüñ ve tâ-yı şânînüñ sükûnıyla pâdişâhlar oturacak kürsîdür (Müfid, 12a).

Abdî Paşa, kelimeleri anlamlandırırken teşbih ve istiare gibi edebî sanatlardan yararlanmıştır:

Talâk, ıştılâh-ı ehl-i şerî'atde 'avreti boşamağa dirler, lâkin bunda isti'âre tarîkiyle zîkr olunmuşdur. Zîrâ hazret-i şeyh dünyâyı 'avrete teşbih idüp aña lâzım olan şeyleri dünyâyâ isbât itdi. Ya'nî müşebbehin bihüñ levâzımını müşebbehe isbât eyledi. Ma'ânide buña isti'âre-i tahyîliyye dirler (Müfid, 36b-37a).

Mısra ve Beyitlerin Anlamı

Bursevî

Beyitteki ve/veya mısradaki kelimelerin anlamlarını verdikten onların cümle içerisindeki yerlerini belirttikten sonra mısra ve beyitlerin manasını aktarmıştır. Beyitte ve/veya mısradaki açıklanan durum yeterli değilse yani metnin anlam katmanlarını verecekse o zaman *el-ḥâşıl*, *pes* ifadeleri ile açıklamasını derinleştirip sonuca bağlamıştır.

ma'nâ-yı beyt budur ki dostlar arasında mesrûr olup otur zîrâ dostlara karîb olmak ve aralarında bulunmak bâ'is-i üns ü huzûr u sürûrdur ve eger 'aḳl-ı tâmmüñ var ise ve idrâk-i kâmil tutarsañ düşmenden ve dâ'iresinden ve şoḫbetinden dûr u ba'id ol zîrâ anlardan dûr olmak sebab-i râhat-ı dil ve nezdik olmak mûcib-i keder-i muttaşıldur el-ḥâşıl dostân dâ'iresinde bulunmak bâḡ u bostân içinde olmak gibidür ki âdemüñ dimâḡı pür-büy-ı üns ve ḳalbi dâḡil-i bezm-i âlem-i ḳuds olur düşmenân miyânında olmak ise hâr-zâr içinde kalmak gibidür ki dâmen-i dil ve ḥâşiye-yi câme-yi ḡâḡır deride olmakdan ḡâlî olmaz ve çesm-i cân rûy-ı elem görmekten çâre bulmaz ve dimişlerdür ki düşmenlerle zindeḡânî itmek ḡatâ vü ifsâd-ı 'ömr ve isrâf-ı sermâye-yi vücûddur (Bursevî, 60b).

ma'nâ-yı beyt budur ki ol dörtten evvelkisi ḡasedle pür olmaklık olur ya'nî düşmeni olan kimsenüñ ni'meti zâ'il olup kendine olduğın istemekdür bu ise fi'l-ḡaḡîka küfrdür zîrâ Allahu te'âlânuñ ḡükmine cehlden ve ḡikmete i'tirâzdandur ve bu ḡasedi geçdükdün sonra ol dört ḡaşletüñ ikincisi 'ucb didükleri şîfatdur ki 'Acem andan ḡodbînlik ve Türk kendin ḡoricilik ile ta'bîr ider ve kendin ḡörmek ḡaḡka nisyândan ve tevfiḡını 'adem-i mülâḡazadandur ve bunda şâ'ibe-yi i'tizâl vardır ya'nî tâ'ife-yi mu'tezile 'abd ef'âlini kendi ḡalḡ ider diyüp ḡallâḡı nisyân itdükleri gibi mu'cib be-

nefse ve be-râ'iyeye dahı ef'âlini kendine izâfet itmiş olur tevfiğ ü tertîb-i esbâb ise hâkdandır pes te'sîr ü halk Hâkdan olıcak ğayra nazar itmek gerek kendi nefesine ve gerek âhire bâtıldur (Bursevî, 132b).

Beyitlerin şerhinde çoğu zaman tasavvufî yorumlar yapmıştır:

Halkdan berî olmak Hâkka ittîşâldür (Bursevî, 43b).

Bursevî, mısra ve beyitleri şerh ettiği bölümde yeri gelince deyim, atasözü, kelâm-ı kibardan yararlanmış. Şerhini bazen bu söz varlıklarıyla anlatmıştır. Atasözlerini aktarırken daha çok *meşhurdur ki, meseldür ki / fi'l-mesel ve Türk dahı... dir* ifadelerini kullanmıştır. Bazen hiçbir ifade kullanmadan da atasözünü aktarmıştır:

Türk dahı göz açup yumunca geldi geçdi dir 'ömr ve devlet ve emsâli gibi (Bursevî, 15b).

Meşhurdur ki söylerler dil birdür iki kulağ bir söyle iki diñle (Bursevî 50a).

Meşeldür ki dirler üzüm üzüme göre kararır (Bursevî, 55b).

Kesemedigüñ eli öp (Bursevî, 60a).

Bursevî şerhinde çok sayıda deyim vardır. Bunlardan bazılarının Türkçe anlamını vermiştir:

Ağzuñı mühürlemek ve sükûnetle muğayyed kılmak (Bursevî, 45a).

Dudağ depretme ve ağız açma ya'nî ağzuñı açma illâ hâkkuñ izn verdiği ve şer'üñ ruhşat gösterdiği vechle güşâde kıl yohsa nehy itdiği ve buyurmadığı nesneyi lisana getürme (Bursevî, 46a).

Yeri geldiğinde açıklamalarını Farsça deyim ve atasözleri ile zenginleştirmiştir.

هر چه کند به خود کند⁶

Her çe küned be-hod küned (Bursevî, 43a).

Bursevî şerhini yazarken Kur'an-ı Kerim'den çokça yararlanmış, neredeyse her kavram ve ibare için Kur'an'dan dayanak getirmiştir:

*Hâk toprakdur ki 'anâsır-ı erba' anuñ bi-ğasebi 'ş-şûre a 'zamıdur anuñçün خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ*⁷ (Bursevî, 2b).

Müfid

Abdî Paşa, mısraları tek tek ele almamıştır. O, beyitleri şerh etmiştir. Beyitleri şerh etmeden önce *maşşûl-i beyt* ifadesini kullanmıştır. Beyitleri daha çok tercüme edip açıklamalarını derinleştirmemiştir. Çok nadir olarak açıklamalarını derinleştirmek istediğinde *hâşıl-ı kelâm* ifadesini kullanmış. Sonra açıklamalarına devam etmiştir.

Hâşıl-ı kelâm ol Resûl-i Ekrem şallallâhu 'aleyhi ve sellem Hâzretleri cismânî bu tokuz kât eflâkdan geçüp tâ 'arş-ı a 'zama vâşıl oldı. Nitekim kışsa ile mi 'râc gün gibi zâhir ve 'ayân ve ma'lûm-ı 'âlemyân-ı mu'temed ehl-i îmândur nebîler dahı velîler ol Resûl-i Ekremüñ muhtâcudur (Müfid, 17a).

Abdî Paşa bazı açıklamalarında birtakım deyimler kullanmıştır.

⁶ Kim ne yaparsa kendine yapar.

⁷ "Sizi topraktan yarattı." Mü'min 40/67.

Başına kaçasun (Müfid, 21a).

Yüzlerinüñ karaluğudur (Müfid, 23a).

Yolımı urdı (Müfid, 25b).

Yüzin döndürsün (Müfid, 27a).

Göñli yara eyledi (Müfid, 27b).

Lisânuñı bağla (Müfid, 28a).

Bazı yerlerde deyimlerin anlamını vermiştir. Bu durumda “ya‘nî” ifadesini kullanmıştır:

başı çekici ‘inâd üzre (Müfid, 27a).

kuşlağını bur, ya ‘nî te ‘dîb eyle (Müfid, 27a).

Yüri var diliñi ağzında mahbûs tut ya ‘nî habs u zabt eyle. Hâşıl-ı kelâm kimseye söz söyleme dimekdür (Müfid, 30b).

Ol pâdişâhuñ için bir baş üzerine yüz cân oynarlar ya ‘nî pâdişâhlarınıñ yolına cânlarını ve başlarını fedâ iderler dimekdür (Müfid, 33b).

Düşmene yol virme ya ‘nî düşmeni yakîniñe ve koñşuluğuna götürme (Müfid, 34b).

Atasözü: *Her kimse ne iderse kendüye ider*(Müfid, 27b).

Abdî Paşa, açıklamalarında Kur’an Kerim’den ayetlere de yer vermiştir. Ana metinde geçen bir ifadeyi anlatacağı zaman *telmiḥ* ve *âyetinüñ mazmûn-ı şerîfine telmiḥdür* ifadesini kullanmıştır. Metin ile ilgili yaptığı açıklamalara kanıt olarak Kur’an-ı Kerim’den ayet getireceğı zaman *Ḥazret-i Ḥaḳ Kur’ân-ı ‘Az’iminde buyurmuşdur* ifadesini kullanmıştır.

Abdî Paşa bir yerde mahsul-i beyitte, beytin anlamını açıkladıktan sonra ansiklopedik bir açıklamada bulunmuştur. Bunu yapacağını göstermek için de *ma‘lûm ola ki* ifadesini kullanmıştır:

Ma‘lûm ola ki mezheb-i meşhûr dörddür, evvelki Ḥanîfidür, ikinci Şâfi‘dür, üçüncü Mâlikîdür, dördüncü Aḥmed Ḥanbelîdür. Bu dört mezheb de ḥaḳdur. Lâkin Ḥazret-i Şeyḥ Ḥanbelî zikr itmemesine bâ ‘iş-i mezhebi ol kadar şöḥret bulmayup şâyi‘ olmaduğuna binâen olmaḳdur. Allâhu a‘lem ḥaḳîkatehu

Yapısal Özellikler

Bursevî’nin şerhinin önemi bir yönü de harflerden, kelimelere ve cümleye kadar tek tek her unsuru yapısal yönden incelemesidir. Bursevî, Arap gramer özelliklerine göre kelimeleri, tamlamaları ve cümleleri irdelemiştir.

Kelimeler

Bursevî kelime kökeni için *asl* ifadesini; türetilmiş kelime için *müşṭâk* kelimelerini kullanmıştır.

Destere aşlunda dest-i erredür el bıçğısı ma ‘nâsına (Bursevî, 10b).

Âzâr âzârdan lafzından müştâḳdur (Bursevî, 24b).

Edâtlar

Yalnız başına bir anlamı olmayan isim ve fiillerle kullanıldığında onlara mana katan kelimelere edât denir (Çörtü, 2010, s. 91). Bursevî, bazen edâta *harf* dediğı yerler de vardır.

“bî” lafzı *edât-ı nefydür* (Bursevî, 1b).

“*tâ*” burada *edât-ı ta ‘lildür lâm-ı cârre ma ‘nâsına* (Bursevî, 4a).

“*râ*” lâm-ı cârre ma ‘nâsınadır ki taḥşîş ifâde ider ve sûyda *ḥarf-i cerr mahzûfdur* (Bursevî, 53a).

“*çün*” *ḥarf-i şart* (Bursevî, 88b).

Abdî Paşa da edat ve harf kelimelerini kullanmıştır:

Mer mîmüñ fethiyle ve rânuñ sükûniyle edât-ı şıladur (Müfid, 50b).

yâ ḥarf-ı ‘atfdur (Müfid, 64a).

İsim

Zamana ve bir şahsa bağlı kalmadan kendi başına bir manası olan kelimelerdir. İsmi içerisinde harf ve fiil dışındaki bütün sözcük türleri girmektedir.

Nüh ism-i ‘Acemîdür (Bursevî, 3b).

“-zâr” *ism-i câmid olıcaḳ “-lik” ma ‘nâsın ifâde ider* (Bursevî, 4b).

în şıfat (Bursevî, 52b).

bu şîne zamîr-i gâyib-i müfred dirler (Bursevî, 56b).

ey kelimesinüñ münâdisidür (Bursevî, 72b).

der aña zarfdur (Bursevî, 88b).

Abdî Paşa sayı isimlerine *ism-i ‘aded* tabirini kullanmıştır:

Evvelki ki ismdür kim ma ‘nâsını (Müfid, 64b).

ism-i ‘adeddür iki ma ‘nâsınadır (Müfid, 64b).

Fiil

Şahıs ve zamanla beraber iş, oluş, durum bildiren kelimelerdir. Bursevî, çekimli fiile *fi ‘l* derken zaman ve şahıs olmayan fiile *mastar* demektedir. Şimdiki zaman için *mużâri* ‘; geçmiş zaman için de *mazi* ‘ demiştir.

fi ‘l-i mużâri’-i gâyibdür maşdarı gerdîdendür (Bursevî, 88a).

kâf-ı ‘Acemî ile fi ‘l-i mâzi-yi muhâtabdur şüdü ma ‘nâsınadır (Bursevî, 86a).

Geçişsiz fiil için lâzım ifadesini kullanmıştır.

Maşdarı kerdânîdendür, bir hâlden bir hâle döndürmek şayrûret ma ‘nâsına lâzımı kerdîdendür dönmek ma ‘nâsına (Bursevî, 40b).

Müfid

Abdî Paşa, çekimli fiile *fi ‘l* derken zaman ve şahıs olmayan fiile *mastar* demektedir. Şimdiki zaman için *mużâri* ‘; geçmiş zaman için *mazi* ‘ demiştir.

fi ‘l-i mâzi’-i müfred-i gâyibdür (Müfid, 37a).

fi ‘l-i mużâri’den soñra vâki ‘ olmağla maşdar ma ‘nâsına olur(Müfid, 37a).

Geçişsiz fiile “lâzım” fiil demiştir.

bâyed fi ‘l-i mużâri ‘dür, lâzımdur(Müfid, 37a).

Tamlama

Bursevî, isim tamlaması için *izâfet*; sıfat tamlaması için *vasf-ı terkîb* ifadesini kullanmıştır:

dürri 'Adene izâfet kıldı (Bursevî, 49a).

şefâ 'at-h'âh vasf-ı terkîbîdür şefâ 'at dileyici ma 'nâsına (Bursevî, 36b).

Abdî Paşa sıfat tamlaması için *vasf-ı terkîbî*'yi kullanır:

Nik-baht, vasf-ı terkîbîdür, eyü tâli 'li sa 'âdetlü demekdür (Müfid, 36b).

Cümle

Bursevî, özneye *mübtedâ* ve *fâ 'il*, yükleme *fi 'l* ve *haber*, nesneye *mef'ul* demiştir.

herkesî mübtedâ (Bursevî, 48b).

ba 'de 'l-cümle mübtedâya haberdür (Bursevî, 48b).

her çi ikinci mî-şevvedüñ fâ 'ili ve *gâret mef'ûli* (Bursevî, 48b).

Abdî Paşa Müfid'de özneye *mübtedâ*, yükleme *fi 'l* ve *haber* nesneye *mef'ul* denmiştir.

Hest şeytân mukaddem haber-i düşmenet mu 'ahhar mübtedâdur (Müfid, 7b).

Mısrâ 'ı şânîde olan gerd ca 'le ma 'nâsınadur, ef'âl-i kulûbdandur, iki mef'ûle ta 'diye ider. Ahen mef'ûl-i evveli ve mûm mef'ûl-i şânîsidür (Müfid, 7b).

Nüsha Farklılıkları

Bursevî, Pendnameyi şerh ederken elinin altında birden fazla nüsha olduğunu ve bu nüshaları yeri geldiğinde metin şerhinde kullandığını ifade etmiştir.

vâv 'âtıfdur ân diger-râ yerine ba 'zı nüshada digerî-râ düşmüşdür (Bursevî, 10b).

ber pisterî ki kimhâ est demekdür ve bundan ber lafzı ki isti'lâ içündür müte'allıķı ma'lûm oldu ve *ba 'zı nüshada* yâ yokdur (Bursevî, 14b).

Her ki û terk-i ten âsânî küned

Pes hilâf-ı nefsi-i sulţânî küned

bu beyt gayri nüshalarda yokdur bizüm yedimizde olan bir nüsha-yı 'âtîkada bulundı (Bursevî, 80b).

nüsha-yı uhrâya göre (Bursevî, 91a).

Abdî Paşa, bazı yerlerde nüsha farklılığından bahsetmiştir. Verdiği nüsha farklılığını da tercüme etmiştir.

Ba 'zı nüshada mısrâ 'ı şânî böyle vâķi ' olmuşdur

Gîr kûş bâşed 'ayb-ra pâdişâh

ma 'nâsı pâdişâha 'ayb olur, kulak tut, diñle bu naşîhati demekdür (Müfid, 32a-32b).

ba 'zı nüshada genc vâķi 'dür (Müfid, 33a).

Eleştiriler

Bursevî, eseri şerh ederken kendince doğru bulduğu yerlerle ilgili olarak başka şarihlerin yaptıkları yorumları hatalı bulup eleştirmiştir.

Zer gümüşe dahı şâmindür diyen **haḫâ** itdi (Bursevî, 92a).

Bursevî, yeri geldiğinde şerh ettiği metni de eleştirmiştir.

*Nidâyı taḫdîm itse evveli olurdu zîrâ hem vezne halel gelmez ve hem **nev'-i kelâm yerini** bulurdu.* (Bursevî, 54b).

Yeri geldiğinde açıklamaları için kaynak olarak kullandığı İbn-i Kemâl'i eleştirmiştir.

*Lisân-ı 'Acem taḫfîfe mâ'ıldür ve ser-**hoş** lafzı dahı böyledür ki aşlı hoş-ı serdür İbn Kemâl'ün hoşı sere şıfat tutduğı ya 'nî fi'l-aşl rânuñ kesresiyle **kâ'ide-yi Fürse muḫâlifdür*** (Bursevî, 86b).

Abdî Paşa da Müfid'de kendisinden önce Pendnameyi şerh edenleri eleştirmiştir.

*Amma bu hemze ba'zılar **hitâb** içündür ve vahdet için tutmuşlar amma didikleri ma'nâ luğatlarda yokdur. Zâhir budur ki kendi **yanlarından** söylemişdür* (Müfid, 6a).

Abdî Paşa, eleştiri yaptığı gibi Şem'î'nin verdiği bir hükmü de beğenmiştir.

*Şem'î merḫûm mışra'-ı şânînüñ ma'nâsında **daḫka** ve gamzdan ötüri **haḫ** sözi söyleme ya 'nî söz haḫ ise de çok söylemek gamza icâb itdi, anı söyleme deyü ta bîr itmiş yerindedür* (Müfid, 30a).

Dilbilgisi İlgili Bilgi Verilmesi

Bursevî, metni şerh ederken yer yer üç dil ile ilgili birtakım dilbilgisi kuralları anlatmıştır. Dilbilgisi için Bursevî *kaḫâ'id* ifadesini kullanmıştır. Açıkladığı dilbilgisi konuları daha çok üç dilin gramer karşılaştırılması doğrultusundadır.

*Hâyı zâya ḫalb idüp endâzed ve endâzende dirler zîrâ **kaḫâ'id-i Fürs** dendür* (Bursevî, 5a).

Fârsîde 'Arabîdeki gibi şıfat ve mevşûf arasında muḫâbakat şart degildir (Bursevî, 76b).

*Fârsîde ef'âl taḫdîl şîğası yokdur ol ma'nâyı terkîb ile edâ iderler meşelâ eksiklikde ve artuḫlukda bir nesnenüñ faḫlın beyân itseler **kem-ter** ve **efzûn-ter** dirler* (Bursevî, 87a).

Farsça kelime yapımından bahsedip gramer bilgisi aktarmıştır. Bu durumda bazen *ma'lûm ola ki* ifadesini kullanmıştır.

*Ârâyiş bezeyiş dimek olur ki ism-i maşdardur ammâ bezek ya 'nî zînet ma'nâsına şâyi'dür ma'lûm ola ki emr-i mücerredüñ âḫırına lâḫıḫ olan şîn 'alâmet-i ism-i maşdardur dâniş ve bîneş ve reviş ve emşâli gibi bu şînüñ mâ-ḫabli **ḫaḫ'en** meksûr okunur ve zamîr-i gâyib olan şîn cânes gibi ve zamîr mef'ûle didemeş gibi bunlaruñ mâ-ḫabli meftûḫ okunur ve ba'zî tâ'ife kesr ile dahı telaffuz itmişlerdür* (Bursevî, 77a).

Abdî Paşa, *ma'lûm ola ki* ifadesini kullandıktan sonra dilbilgisi ile ilgili bilgi vermiştir.

***Ma'lûm ola** ki âḫirinde hâ-yı resmî olan kelimelerüñ âḫirlerine yâ-yı vahdet iḫtizâ etse kitâbet olunmaz ancak hemze ile iḫtifâ olunur* (Müfid, 9a).

Farsça fiillerle ilgili bilgi vermesi:

*Dâdeñden müştakdur. **Kâ'ide-i külliye**dür ki Farisîde müââderüñ âḫiri nûn olur, nûnuñ mâ-ḫabli tâ olur dânisten gibi yâḫûd dâl olur dâden gibi. İmdi bunlardan bunuñ gibi maşdarlardan ancak fi'l-i mâzi ile ism-i mef'ûl müştak olur ammâ şol maşdar ki âḫiri nûn, nûnuñ mâ-ḫabli dâl, dâluñ mâ-ḫabli yâ ola şeniden gibi şîn-i mucemenüñ ve*

nûnuñ kesriyle ve yânuñ şükûniyla ve dâluñ fethiyle ve nûnuñ şükûniyla maşdardur (Müfid, 3a).

Yâ harfini işlevlerini anlatmıştır:

ma'lûm ol ki bu lisân-ı Fârisîde yâ sâkin esmâ ve ef'âlüñ âhîrine lâhık olur. Bir nice ma'nâya gelir. "Yâ" vahdet için olur. "Yâ" tenkîr için olur. "Yâ" nisbetiyye olur. "Yâ" maşdariyye olur ya hitâb için olur. Ba'zılar bu "yâ" hitâbı ef'âl âhîründe isti'mâl itdiler. Bu mezkûr olan "yâ" esmâya mülhak olandır ammâ ef'âle mülhak olan "ya" ekser hikâye için olur ve "yâ"-yı batîne ve izâfiye dahı vardır. Hatta Kemâl Paşazâde bu zıkr olunan "yâ"ları şu 'belendirdin yigirmi dürlü ma'nâsını murâd eylemiş. Lâkin tâlib-i Fârisî olan kimesnelere ol kadar fâ'idesi olmaduğundan tahrîrûñ ihtiyâr itmedük (Müfid, 4b).

Ki harfinin manalarını anlatmıştır:

Ki, kâf-ı 'Arabînüñ kesriyle ve hâ-yı resmîyle harfle isim mâbeyninde müşterekdür. Pes eger ism murâd olunursa bir şahş-ı zevî'l-'uquldan ibâretdür, Kim ma'nâsına. Kâf-ı 'Arabînüñ kesriyle mimüñ sükûniyla ve ger harf-i murâd olunursa dört ma'nâya gelir. Yâ harf-i râbt-ı şıfat olur, yâ beyân için olur, yâ ta'lîl için olur, yâ men tafzîliyye ma'nâsına olur (Müfid, 3a).

Bunların dışında "ber" ve "râ" kelimelerinin birkaç anlamlarının olduğudur. Mahallinde beyân olunacağını da söyleyip konu bahsi geldiğinde açıklamalarını yapmıştır.

Abdî Paşa'nın dilbilgisi ile ilgili tartışmalı bir durum olduğunda Sûdî Efendî'nin görüşünü benimsediğini dile getirmiştir.

Sûdî rahmetullâhi 'aleyh ancak evâhîr-i esmâya mahşûşdur didi. Pes tahkîk budur ki esmâya mahşûşdur (Müfid, 23b).

Açıklamalarda Örnek Beyit Verilmesi:

Bursevî, bazı şairlerin beyitlerini kendi açıklamaları için örnek tutmuştur.

Zeyneb şâ'ire dimişdür beyt:

Zeyneb ko meyli zînet-i dünyâya zen gibi

Merdâne-vâr sâde dil ol terk-i zîver it (Bursevî, 63a).

Müfid'de de açıklamalar için örnek beyitler verilmiştir.

Nitekim Şeyh Sa'dînüñ bu beytinde zâhirdür, beyt:

ای مرغ سحر عشق ز پروانه بیاموز
کآن سوخته را جان شد او آرز نیامد

Ey murğ- seher 'aşk zi-pervâne biyâmûz

K'ân sūhte-râ cân şüd avâz neyâmed⁸

Şerhlerde Kaynak Eser Kullanımı

Bursevî, eseri şerh ederken tefsirden sözlüğe kadar birçok kaynak eser kullanmıştır.

Keşşâf, İbn Kemâlüñ Dekâ'iki, Lügat-ı Karahişârî, Luğat-i Ni'metullâh, İmâm-ı Kurtîbî, Halîmî", Şâhidî Lüğatında, Muhammediyye, İmâm Beyhakî Ezâhîr nâm kitâbda, Reseât nâm kitâbda, İmâm Râğîb'üñ Müfredâtında muşarrahdur.

⁸ Ey seher kuşu (bülbül), aşkı pervaneden öğren, zira o canını yaktı ama ondan hiç bağırıp çağırma gelmedi.

Kendi eserine de gönderme yapmıştır.

Nitekim tefsîrimiz Rûhu'l-Beyânda mufaşşaldur (Bursevî, 17b).

Bir yerde kitabî değil sözlü kaynak kullandığını ifade etmiştir.

Gerdî kâf-ı 'Acemî ile meşhûrdur ve Fârsiyyü'l-aşl olanlara su'âl olunduğda bu vechile cevâb virmişlerdür maşdarı gerdîdendür ki dönmezdür (Bursevî, 81b).

Elindeki kaynakların yetersizliği üzerinde durmuştur.

Nitekim dirler çok yasa az yaşa şoñi ölümdür ve burada batn-ı gâr bir kışşaya telmîh olmak ihtimâli dahı vardır velâkin bizde olan kütübde bulunmadı ve bu beyt dahı ekşer-i nüsağda yokdur (Bursevî, 82b).

Abdî Paşa kaynakları daha çok dilbilgisi ile ilgili bilgi verdiği için kullanmıştır.

Tevarih, Sûdî Efendi'nin şerhleri, Kemâl Paşazade, Dakâyıku'l-Hakâyık, Ni'metu'llâh, Şâhidi luğati, Tuhfetü's-Seniyye şâhibi ve Hâlimî ve Lâmi' ve dahı sâ'ir luğat şâhibleriñ (Müfid, 23a-23b)

Sûdî Efendi'nin Gülistân şerhini okuduğunu ve beğendiğini beyan etmiştir:

Nüşîrevân-ı 'Âdil hikâyesinde vâki' olan beytüñ şerhinde şâzûmânı ta'rîf itdikde şârih Sûdî rahmetullâhi 'aleyh bu mezkûr kâ'ide-i külliyyen bir hoş beyân eylemişdür (Müfid, 15b).

Sonuç

Abdurrahmân Abdî Paşa şerh etmeye kelimedeki harflerin okunuşu ile başlamış, onların nasıl okunacağını göstermiştir. Bursevî şerhinde bunun yerine Farsça metni harekelendirmeyi tercih etmiştir. Bazı durumlarda birtakım kelimelerin okunuşunu gösterdiği yerler de olmuştur.

Abdî Paşa, kelimelerin gramer özellikleri ve cümledeki yerlerini gösterirken Bursevî şerh etmeye önceleri kelimenin tamlama ve cümle içindeki yerini söylemekle başlamış bir müddet sonra bazı beyitleri nesre çevirip sonra îrâb yapmıştır. Bu özellik düzenli değildir. Arada birkaç beyti Arapça nesre çevirmiştir. Nesre çeviriyi beyitteki Farsça kelimeleri Türkçe cümle yapısı içinde her bir ögeyi yerli yerlerine koymasındır. Bu durum Türkçeye tercüme değildir.

Bursevî, kelimedden önce sözcüğe gelen ve ona anlam katan ek varsa bu ekin anlamını vermekle açıklamasına başlamış, sonra dilde kullanılan buna benzer bir ek varsa onunla mana olarak karşılaştırıp örnekleme yoluna gitmiştir. Abdurrahman Abdî Paşa, ekin anlamı yerine onun görevini söyleyip açıklamalara girmemiştir. Bursevî'nin yaptığı gibi örnekleme ve dilde eş değeri olan eklerle de yer vermemiştir.

Abdurrahman Abdî Paşa ve Bursevî gramer açıklamalarında genelde birbirleriyle aynı eksende açıklamalar yapmışlardır. Şerhlerinde bu konuda birbirleriyle çelişkili çok farklı açıklamalar yer almamıştır. Çok nadir de olsa şarihlerin bazı farklı açıklamaları olmuştur. İki şarih de Farsça işaret zamiri olan *ân* kelimesinin gramer özelliğini anlatırken farklı yolları tercih etmişlerdir. Bursevî'ye göre *ân* kelimesi üçüncü tekil *o* kişi zamiridir. Gerekli olmamasına karşın çoğulunun da ne olduğunu söylemiştir. Bir de *bu* anlamına gelen Farsça *în* kelimesini aktarmıştır. Sonra bu kişi zamirinin *müsâhama* (kusuru görmezden gelerek) ile işaret zamiri manasında kullanılmasını doğru bulmamaktadır. Buna da Arapça gramer kurallarına göre delil getirmiştir. Abdurrahman Abdî Paşa'ya göre ise *ân* *ism-i işaret* tir. O da kendince Arapçadan delil getirmiştir. Ve o kelimenin tamlanan olarak gramerdeki yerini göstermiştir İki de gramer olarak aynı tanımlamayı kullanırken getirdikleri delil yönüyle birbirlerinden farklılık

göstermektedirler. Bursevî, *ism-i işaret* dediğinde kişi ve dönüşlük zamirini anlarken; Abdî Paşa, işaret zamirini anlamaktadır.

Şarihler, şerh ettikleri metinlerdeki anlamın ortaya çıkması için kelimelerin sözlük yani *lugavi* anlamının yanı sıra metnin bağlamından yola çıkarak nasıl *mecaza* düştüğünü bazen sözlükler yardımıyla bazen kendi bilgi ve deneyimlerini kullanarak açıklamışlardır. Bursevî bazen de halkın bu konuda benzer durumlarda neyi nasıl kullandığını göstererek açıklamıştır. Şarihlerin kelimelere mana vermelerinde kullandıkları kaynaklar açısından birbirlerinden farklılıklara sahip oldukları gözlenmiştir.

Abdurrahman Abdî Paşa, *Hudâ* kelimesinin sadece Allah'a has olduğunu ve başka yerlerde kullanılmasının caiz olmadığını dile getirmiştir. Farsça olan bu kelimenin Türkçede karşılığının aslı Arapça olan Allah kelimesi ile karşılamıştır. Ona göre bu kelime Allah'tan başka kimse için kullanılmamalıdır.

Hudâ yâ ile ve yâsız zât-ı Bâriye 'alem-i hâşdur. 'Arabîde Allâh gibi Vâcibü'l-Vücûd ma'nâsına ve gayre ihlâkı câ'iz degül eger Allâh'dan gayrıya bir kimesne Hudâ ihlâk eylese kâfir olur (Müfid, 3a).

Bursevî ise *Hudâ* kelimesinin etimolojik tahlilini yapmış ve bu kelimenin başka dillerdeki karşılığını dile getirmiştir. Türkçe *Tanrı* demektir diyerek anlamını söylemiştir. Bunun yanı sıra kelimenin Ermenice, Rumca, Efrenç ve Habeşçe karşılığını da dile getirmiştir. Abdurrahman Abdî Paşa *Hudâ* kelimesi ile ilgili Bursevî gibi bir açıklama yapmamıştır.

Anlam ile ilgili tespit edilen en önemli özelliklerden biri de anlamın çok katmanlı olduğu yerlerde Bursevî'nin derinlemesine izahata girmesidir. Abdî Paşa, kelimelerin anlamlarını mecaz anlamlar dâhil olmak üzere mananın derinliklerine inmeden verirken, Bursevî bu kelimelerin bir de irfânî boyutları ve halk arasındaki kullanımlarıyla kendi dönemi için arakaik olabilecek kelimelerle de vermiştir. (Çünkü Türkçe kelimelerin anlamlarını şerh metninde açıklaması bu kanıyı güçlendirmektedir.) Hatta şerhinde bazen Türkçe kelimeleri bile açıklamıştır. Türkçe kelimelerin tasavvufî manaları üzerinde durmuştur. Abdî Paşa'nın müfid adlı şerhinde Türkçe kelimelerin manası verilmemiş, Türkçe kelimelerin tasavvufî boyutu üzerinde hiç durulmamıştır.

Bursevî, *mahsul-i beyt* bölümünde beytin anlamını verdikten sonra *ya'nî, hâsılı ve bunda* diyerek anlamın diğer katmanlarını da ortaya koymuştur. Buna neden olan durum eğer kelimedenden kaynaklanıyorsa, kelimenin anlam katmanlarına göre metnin o bölümü her manaya için tekrar açıklanma yoluna gidilmiştir. Eğer anlam katmanı sadece kelimenin anlamı ile ilgili değil de söz öbekleri ve kelimelerin diğer kelimelerle olan bağlantılarından ortaya çıkıyorsa şarih bunu özellikle belirterek açıkladığı bölümü bir kez daha şerh etmiştir. Burada o zaman şarih kendi dilindeki deyim, atasözleri ve söz öbeklerini verir. Bu açıklamayı yaparken verdiği sözvarlığını da açıkladığı yerler olmuştur. Bu derinlemesine yapılan açıklamalar daha çok tasavvufî manayı vermeye dönüktür. Bursevî burada üç dilin imkânlarını sonuna kadar kullanmıştır. Abdî Paşa'nın *mahsul-i beyt* bölümünde yaptığı açıklamaların birçoğu tercüme havası içinde olmuştur. Derin izahatlara gidilmemiştir.

Abdî Paşa, 16. yüzyılda yaşamış şarihlerimizden Sûdî Efendi'yi beğendiğini dile getirmiş, açıklamalarını da onun gibi daha çok gerçek ve mecaz boyutlarıyla yapmıştır. O, da Sûdî Efendi gibi tasavvufî şerhe pek girmemiştir. Bu yönü ile de Bursevî'nin şerh anlayışından farklıdır.

İkisi de aynı dönemde yaşayan şarihler aynı esere farklı okuma, açıklama ve yorumlar getirerek Pendname'yi şerh etmişlerdir. Yapı ve anlam açısından birbirlerine benzeyen yerler olmasına karşın birbirlerinden çok farklı yerler de vardır. Anlamın ortaya çıkmasında kendilerince birer yöntem geliştiren bu şarihlerin Pendname şerhlerinde üç dilin sözvarlığı ve

gramer bilgileri açısından da zengin birer kaynak olma özellikleri vardır. Şerhler, metinlere anlam vermede tercümelerden (çevirilerden) farklı olarak tek anlamı değil de eserin derinliklerinde yatan manaları da bulup çıkarmaları yönünden ayrılmaktadır.

Kaynakça

- Akçay, G., (2013). *Mustafa refi'a-berg-i dervîşân (karşılaştırmalı inceleme-metin)*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Edrine: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Edebiyatı Bilim Dalı.
- Çakıroğlu, T. O., (2008). İsmail Hakkı Bursevî'nin şerh-i pend-i attâr adlı eseri üzerine inceleme. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. 11(5), 2020 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/714447> adresinden alındı
- Çakıroğlu, T. O., (2012). *İsmail Hakkı Bursevî'nin "şerh-i pend-i attâr" (Attâr'ın pendnâmesi'nin açıklaması) adlı eseri üzerine bir inceleme ve attâr'ın pendnâme'si ile karşılaştırılması*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı.
- Çörtü, M. M., (2010). *Arapça dilbilgisi sarf*. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Derin, F. Ç., (1988). TDV İslâm ansiklopedisi. *Abdi paşa, nişancı*. İstanbul, Türkiye. 11(5), 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr> adresinden alındı
- Feridüddin-i Attar. (1993). *Pendname*. (M. Gençosman, Çev.) İstanbul: MEB.
- Kamçı, M., (2019). *Feridüddîn Attâr'ın pend-nâmesi'nin bdurrahmân Abdî Paşa Şerhi Müfîd (35a-105a Varakları Arası İnceleme-Metin)*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- Müfid, DİB Yazmalar Kitaplığının 004371 numarada yer alan yazması kullanılmıştır. <https://yazmaeserler.diyaret.gov.tr/resource?itemId=10389&dkymId=60453> E.T: 05.11.2020
- Namlı, A., (2001). İsmâil Hakkı Bursevî. 23. İstanbul. 11(5), 2020 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr> adresinden alındı
- Paksoy, K., (2012). *Bursevî İsmail Hakkı şerh-i pend-i attâr (İnceleme-Metin-Sözlük)*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı.
- Şerh-i pend-name-i Attar [mikroform]/ Şarih: İsmâ'il Hakkı Bursavi; müstensih: Şerif Ali b.Fevzî Sandakı-zade Bursavî Tilmizi, 1963. Mf1994 A 3909.
- Yerdemir, F., (2019). Sûdî'nin Gülistân ve Bostan şerhlerinde Türkçe deyimler. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (90), ss. 191-214.

Kilis Manilerinde Kültürel Eko-Sistem Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on The Cultural Eco System in The Kilis' Mani

Cevdet AVCI*

Öz

Türk halk edebiyatı dairesinde olan mani, Türk dünyasında yaygın olarak görülen manzum edebiyat metinleri içerisinde yer almaktadır. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda mani çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Maninin kendine özgü uyak düzeni ve ezgili söyleyiş biçimi olan, dörtlülüklerden oluşan müstakil bir nazım türü ve şekli olduğu kabul görmektedir. Mani, farklı halk edebiyatı türleri içerisinde anlamı güçlendirmek için de kullanılmaktadır. Geleneksel anlamda sözlü ortam yaratıcılığına dayanan mani, toplumsal bellek alanlarından birisidir. Bu bağlamda mani, ait olduğu toplumla ilgili çevresel ve kültürel göstergeler taşır. Bu makalede Kilis yöresine ait manilere yansıyan sosyo-kültürel çevre hakkında inceleme ve değerlendirme yapılmıştır. Makalede sözlü kültür ortamının belleğe dayalı kayıt ve aktarım biçimlerinden birisi olarak ele alınan Kilis manileri önemli veriler içermektedir. Makalenin konusunu metin merkezli bakış açısıyla bu verilerin incelenmesi teşkil etmektedir. Makalede Kilis manileri üzerinden yöreye dair çevresel ve kültürel okuma yapmak amaçlanmıştır. Konuyla ilgili literatür taraması yapılmış, Kilis merkezde sözlü kültür ortamından görüşme yöntemiyle mani derlenmiştir. Ayrıca yazılı ve elektronik kültür ortamında konuyla ilgili tarama yapılarak mani örnekleri toplanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. Makalede Kilis manilerinin konuları aşk/sevda, düğün, gelin-kaynana atışması, şehir, bayram, iş, askerlik, öğüt, yemek, felek, dua-beddua, övgü ve yergi olarak tespit edilmiştir. Manilerde Kilis halk kültürüne dair geleneksel unsurların yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Kilis'in çevresel ve kültürel özellikleri manilere yer adları, evlilik gelenekleri, niyet ve temenni, yöredeki tarımsal faaliyetler, mutfak kültürü, çeşitli araç-gereç, ağız ve söz varlığı bakımından yansımıştır. Sonuç olarak Kilis manilerinin, geleneksel kültürü yansıtarak bu kültürün gelecek kuşaklara aktarımını sağlayan önemli toplumsal bellek alanları olduğu tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilis, Mani, Gelenek, Gösterge, Kültürel bellek.

Abstract

The mani, which is in the Turkish folk literature circle, is among the verse literary texts widely seen in the Turkish world. Mani has been handled from various aspects in the studies on the subject. It is accepted that mani is a distinctive type and form of verse, which has its own rhyme and melodic style. Mani is also used to reinforce meaning in different types of folk literature. Traditionally, mani, which is based on oral creativity, is one of the areas of social memory. In this context, mani carries environmental and cultural indicators related to the society to which it belongs. In this article, the socio-cultural environment reflected in the mani of Kilis region has been examined and evaluated. In the article, Kilis mani, which are considered as one of the memory-based recording and transmission forms of the oral cultural environment, contain important data. The subject of the article is the analysis of these data with a text-centered perspective. In the article, it is aimed to make environmental and cultural reading about the region through the Kilis mani. The literature on the subject was searched, and the mani was collected from the verbal culture environment in Kilis center by interview method. In addition, samples of mani were collected by scanning the subject in written and electronic culture media. The obtained data were analyzed by content analysis technique. In the article, the subjects of Kilis mani were determined as love, wedding, bride-mother-in-law contest, city, festival, job, military service, advice, food, fate, prayer-curse, praise and satire. It has been observed that traditional elements of Kilis folk culture were used extensively in the mani. The environmental and cultural characteristics of Kilis are reflected in the poems in terms of place names, marriage traditions, intent and wishes, agricultural activities in the region, cuisine culture, various tools, dialects and vocabulary. As a result, it has been determined and evaluated that Kilis mani are important social memory areas that reflect the traditional culture and enable the transfer of this culture to future generations.

Keywords: Kilis, Mani, Tradition, Sign, Cultural memory.

Giriş

Müstakil bir bilim dalı olarak halk biliminin ortaya çıktığı 19. yüzyıldan bu yana ele aldığı konular ile araştırma yöntem ve teknikleri güncellenmiştir. Bu süreç ekonomik ve sosyo-kültürel değişimlere paralel olarak gelişmiştir. Batı'da Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan kent ve kent çevresi merkezli göç hareketleri ve buna bağlı olarak oluşan sosyal yapılar, halk

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ileti.27@hotmail.com

kavramının yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda yapılan tartışmalarda, halkın gelenek olarak nitelenen bir ortak payda etrafındaki insan grubu şeklinde tanımlanması sonucuna varılmıştır. Halkın coğrafya, okur-yazarlık ya da sınıfsal ölçütlerle tanımlanması, halk bilgisinin de bu sınıflara ait çeşitli gelenekler olduğu yönündeki yaklaşım değişmiştir. Halk bilimi çalışmalarında değişen bir diğer önemli konu da halk bilgisi ürünlerinin derlendiği “alan/saha” meselesi olmuştur. Halk bilgisi ürünlerinin köy ve köy çevresine gidilerek toplanması gerektiği anlayışı, kent ortamındaki yeni kültürel alanlarla birlikte güncellenmiştir. Kent, halk bilgisi ürünlerinin taşındığı ve yeniden üretildiği bir alan olmakla birlikte yeni halk bilgisi ürünlerinin de yaratıldığı bir alan olmuştur. Halk biliminin temel kavramlarının ve araştırma inceleme yöntemlerinin güncellenmesi sürecinde diğer bir etken de sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarıdır. Yazılı ve elektronik kültür ortamlarının geleneksel bilgi aktarım sistemlerini değiştirmesi, halk bilgisi ürünlerinin yeni üretim, icra ve paylaşım alanlarını ortaya çıkarmıştır (Dundes, 1998, s. 139-157; Çobanoğlu, 2005, s. 21-23; Ersoy, 2012, s. 5-13). Bu çerçevede halk bilimi çalışmalarının, “ürün, üretici, üretim ve üretim yeri” (Oğuz, 2007, s. 30) odaklı işleyiş süreci; sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarıyla birlikte gelişmiştir.

Diğer taraftan disiplinlerarası bakış açısının benimsendiği halk bilimi çalışmalarında halk bilgisi ürünlerinin incelenmesinde yeni yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Çalışmada ele alınan Kilis manileri bu bakış açısıyla incelenmiştir. Sözlü kültür ortamının kendine özgü düşünce ve kayıt sistemleri vardır (Ong, 2013, s. 103). Jan Assmann’ın (2015, s. 29) “belleğe dayalı” kayıt biçimi olarak ifade ettiği yapı içerisinde manzum metinleri de ele almak gerekir. Buradan hareketle çalışmanın konusunu Kilis manilerinin yansıttığı sosyo-kültürel çevre oluşturmuştur. Çalışmada mani metinlerinden hareketle bir çevresel ve kültürel okuma yapmak amaçlanmıştır. Bu çerçevede öncelikle konuyla ilgili literatür taraması yapılmış, sözlü kültür ortamından halk bilgisi derleme yöntemlerinden görüşme tekniğiyle Kilis merkezden mani örnekleri derlenmiştir. Ayrıca yazılı ve elektronik kültür ortamından da veri toplanmıştır. Konularına göre tasnif edilen Kilis manileri içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. Mani metinlerinin birer “folklorik imgelem” (Aktulum, 2014, s. 277-290) alanı aldığı tezinden hareketle Kilis manileri ele alınmıştır. Manilerde geçen yöresel kelimeler Ahmet Elmalı’nın (2012) çalışmasından ve Türkçe Sözlük’ten (TDK, 2011) yararlanılarak sayfa altı dipnot şeklinde verilmiştir.

Çalışmada öncelikle mani konusu ele alınarak maninin muhtevasıyla ilgili bilgi verilmiştir. Daha sonra sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamından derlenen yüz kırk Kilis manisi konularına göre tasnif edilerek incelenmiştir.

Mani Kavramı, Tanımı ve İçeriği

Halk edebiyatı dairesi içerisindeki halk şiiri, anonim ve ferdi ürünleri kapsamaktadır. Hikmet Dizdaroğlu (1969, s.7) halk şiiri terimini açıklarken bilinen ozanların/âşıkların veya adları bilinmeyen halk sanatçılarının milli ölçü birimi olan hece ölçüsüyle ve özel biçimlerde ortaya koydukları manzum ürünlerin bu çerçevede ele alınması gerektiğini belirtir. Sözlü kültür ortamı yaratıcılığının en önemli örnekleri arasında yer alan mani, bu manzum ürünler içerisinde yer almaktadır. Türk sözlü kültür geleneği içerisinde az sözle çok şey anlatma esasına dayanan mani, belleğe dayalı bir edebî, estetik kayıt ve aktarım biçimidir.

Halk şiirinin en yaygın ürünlerinden olan mani, hece ölçüsüyle oluştur ve çoğunlukla 7 heceli olup “aaba” kafiye düzeniyle dört mısradan meydana getirilir. Maninin 1, 2 ve 4. mısraları kendi arasında; 3. mısra serbest kafiyeyle olur. Dil ve gelenek bakımından Türk dünyasının her yerinde görülebilen mani; bazen 8, 9, 10, 11 ve 14 hece sayısı ve “aaab, abab, abcd” kafiye düzeniyle de oluşturulur. Maninin kendine özgü bir ezgi biçimi vardır. 7 heceli manide genellikle 4+3 şeklinde durak olur. Durak, bazı örneklerde de 3+2+2 ya da bozuk durak olarak gösterilen 2+3+2 ve 3+4 şeklinde görülür. 4 mısradan az veya çok mısra sayısı ile oluşturulan maniler de vardır. Tam mani ya da düz mani denilen dört dizeli ve yedi heceli

manilerin dışında kesik mani, artık mani ve deyiş manileri de bulunur (Gözaydın, 1989, s. 8, 9; Elçin 1990, s. 7; Boratav, 1995, s. 170; Kaya, 1999, s. 27; Dilçin, 2005, s. 279). Pertev Naili Boratav (1995, s. 172) maniyi diğer halk şiiri ürünlerinden ayıran en önemli özelliğın, genellikle “aaba” şeklinde olan uyak düzeni olduğunu belirtir. Dört dizelik her mani bağımsız bir bütündür. Abdulkadir Emeksiz’e (2003, s. 328) göre mani; “Türkçenin konuşulduğu her coğrafyada farklı adlarla da olsa yaygınlaşmış, kimi zaman söyleyicisinin bilindiği, çoğu kere anonim olarak değerlendirilebilecek, belli bir makam ya da ezgi ile genellikle sözlü olarak doğup bireysel olarak icra edilen Türk edebiyatına özgü nazım şekli ve türünün adıdır.”

Fuat Köprülü (1960: 273) halk edebiyatının en eski türü olarak belirttiği maninin Kutadgu Bilig’den bu yana bütün edebiyat sahasındaki etkisinden söz eder. Ona göre mani, “ma’ni” kelimesinin bozulmasıyla ortaya çıkmıştır. Türk dünyasında çeşitli adlarla yaygın olarak varlığını koruyan mani, Kazak-Kırgızlarda “aytipa” veya “kayım ulenek”, Step-Kırım Tatarlarında “cinik” veya “cinig”, Özbeklerde “aşula” veya “koşuk” olarak geçmektedir. Mani sözünün Arapça “ma’na”dan geldiğini aktaran Boratav (1995, s.171), maninin Türk kültür coğrafyasındaki adlandırılmasıyla ilgili şu bilgileri verir:

Mani; Anadolu’da, İstanbul’da, Rumeli’nde, Besarabya Gagavuzlarında, Kırım Tatarlarında, Azerbaycan’da kullanılır. Kırım Tatarlarında mane, Denizli’de mâna, Azerbaycan’da mahni olarak görülür. Azerbaycan ile Azerî dilinin etki alanı olan Doğu-Anadolu bölgelerinde mâni kelimesinin yanında bayatı sözü de kullanılır. Urfa’da kadınların söyledikleri mânilere me’âni, erkeklerin söylediklerine hoyrat derler. Diyarbakır’da hoyrat sözü, çoğu zaman, uyağı meydana getiren sözlerin çift anlamı üzerinde oynayan “cinaslı mâni” özelliğindeki dörtlükler için kullanılır.

Yapılan çalışmalar içerisinde mani kelimesinin kökeniyle ilgili araştırmacılar farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Bu manzume biçiminin eski devirlerden beri Türk edebiyatı içerisinde var olduğu kabul edilmekle birlikte mani adının kaynağı tartışmalıdır. Kelimenin yukarıda ifade edildiği gibi Arapça kökene dayandırılmakla birlikte, Türkçe “-man” ekinden, Türkmani şeklinde de türemiş olabileceği ifade edilir (Dizdaroğlu, 1969, s. 53-55; Elçin, 1990, s. 7; Kaya, 1999, s. 7-10). Köprülü (1960, s. 273) bu manzume biçiminin mani kelimesi ortaya çıkmadan evvel “tuyuğ” kelimesiyle adlandırılmış olabileceğini söyler. Ona göre, tuyuğ kelimesi daha sonra büsbütün başka bir nazım şekli için kullanılmış ve kelimenin mani karşılığı unutulmuştur. Kelimenin kökeniyle ilgili yapılan tartışmalarda Özkul Çobanoğlu (2007, 69-76) farkı bir yöne dikkat çekerek konuya sosyo-kültürel bağlamda “mani tipi iletişim” olgusu üzerinden bakılması gerektiğini belirtir. Ona göre mani, geleneksel toplum yapısı içerisinde başta kadın erkek ilişkileri olmak üzere çeşitli alanlarda dolaylı bir anlatım ve iletişim vasıtasıdır. Ona göre; “mani adı da, ara da bir ‘mania’ veya ‘men etmeyi’ hafifleten hatta sosyal ve kültürel olarak kabul edilmiş ölçüler içinde ortadan kaldıran ‘engel’ olduğu inancıyla veya mantığıyla ‘mani’ olarak adlandırılmış olmalıdır. Hiç şüphesiz bu adlandırmayı tevriyeli bir biçim olarak düşünmek suretiyle aynı zamanda karşılıklı iletilen ‘mana’ anlamını da içermektedir.”

Mani üzerindeki bir diğer tartışma konusu da genel olarak halk şiiri çerçevesinde yapılan tür-şekil meselesidir. Ali Yakıcı’ya (2015, s. 33) göre, “Türk halk edebiyatı ve özellikle halk şiirinin günümüzde hâlâ çözüme kavuşturulamamış problemlerinin başında tür, şekil, terminoloji vb. konular gelmektedir.” Maninin bir nazım türü mü yoksa nazım şekli mi olduğu tartışmaları içerisinde Yakıcı, “eldeki bilgi, belge ve örneklere göre maninin, Türk halk şiirinin iki önemli nazım şeklinden birisi” olduğunu belirtir. Mani ve koşma olan bu iki nazım şeklinden hareketle türkü, destan, ilahi, nefes, deme, güzelleme, koçaklama, taşlama, semai, varsağı vb. onlarca tür üretilmiştir. Buna paralel olarak M. Öcal Oğuz, (2001, s. 15), maniyi tür olarak gören Hikmet Dizdaroğlu’nun maninin dış yapı unsurlarına dikkat çekmesini de hatırlatarak “nazım şekli” demenin doğru olacağını belirtir. Ona göre mani, kafiye örgüsü ve hacmi itibarıyla diğer şiirlerden ayrılmakta olup bu hacimde ve bu kafiye örgüsünde başka bir halk şiiri yoktur. Nevzat Gözaydın’a (1989, s. 69) göre ise “Türk halk edebiyatında hem bir nazım

biçimi ve türü olan mani, âşıklar başta olmak üzere yaratıcıları bilinen bir kısmının ötesinde geniş halk kitlelerince üretilip tüketilerek “anonim” yaratılma ve yayılma özelliklerini en fazla taşıyan şiir türlerinden birisidir.”

Mani, yapı ve içerik olarak çeşitli şekillerde tasnif edilmektedir. Özellikle içerik bakımından maninin tasnifi zordur; çünkü konu bakımından maniyi sınırlandırmak imkânsızdır (Emeksiz, 2003, s. 328). Bu durum maninin her sosyo-kültür bağlamı konu alacak şekilde kullanılmasına ilgilidir. Mani, geleneksel kültür yapısından popüler kültüre uzanan geniş bir içeriğe sahiptir. Bu çerçevede Doğan Kaya (1999, s. 30-31) maniyi, “yapılarına göre, hazırlanış ve uygulanışlarına göre ve konularına göre” sınıflandırmaktadır. Maninin geleneksel temleri arasında “sevgi/sevda” ön plana çıkar (Başgöz, 1999, s. 230).

Yukarıda ifade edildiği gibi, maninin başlıca konusu aşk olmakla birlikte, bunun dışında pek çok konuda mani söylenebilir. Halk arasında mani söylemek için mani yakmak, mani düzmek, mani atmak gibi deyimler kullanılır. Maniler kendilerine özgü bir ezgiyle okunur. Türk halkı arasında mani söylemek bir gelenek haline gelmiştir (Dilçin, 2005, s. 280). Mani, Türk kültüründe hayata bakış ve estetik modelleme göstergelerinden birisidir. Buna bağlı olarak her türlü duygu ve düşünce aracına dönüşebilen mani; imecelerde (ekin ekerken, fındık veya pamuk toplarken, tarlalarda çapa yaparken, ot veya buğday yolarken, hasat kaldırırken), davar güderken, bayramlarda, toplu törenlerde, kına gecelerinde, düğünlerde, gelin hamamlarında, nevruz törenlerinde, saya gezerken, sünnet törenlerinde, halay çekerken, yağmur duasına çıkıldığında, kutlamalarda, seyirlik oyunlarda, asker uğurlarken, ramazanda davul çalarken söylenebilmiştir (Artun, 2007, s. 21, 27; Demir, 2013, s. 14). Boratav (1995, s. 176-178) manilerin konularını sekiz başlıkta toplar: Niyet, fal (yorum) manileri, sevda manileri, iş manileri, bekçi ve davulcu manileri, İstanbul’da bazı sokak satıcılarının manileri, İstanbul’da meydan kahvelerinin cinaslı manileri, Doğu Anadolu’da hikâye manileri, mektup manileri.

Müstakil manzumeler şeklinde oluşturulan manide anlam birimi dizedir. Dizelerin anlam bakımından birbiriyle doğrudan bağlantılı olma zorunluluğu yoktur. Asıl belirtmek istenen anlam ve düşünce son iki dizede olur. Bu durum maninin irticalen söyleniyor olmasından kaynaklıdır. İlk iki dizede mani söyleyen kişi asıl duygu ve düşünceyi oluşturacak söz ve kafiye yapısına hazırlık yapar. Kafiye bakımından üçüncü dizinin serbest olması maniciye kolaylık sağlar. Doldurma mısra da denilen bu ilk iki dizede basmakalıp ifadeler yer alabileceği gibi çevre, bitkiler, müşahedeler, çeşitli araç-gereçlere de yer verilebilir. Bu unsurlar manilerde soyut anlam içerebilir. Eylemi etkileyen temel unsur olan nesnelere manide çoğunlukla soyut anlamlıdır. Ayrıca doldurma mısra olmayıp dörtlük bütünlüğünde söylenmiş maniler de vardır (Dizdaroğlu, 1969, s. 60; Boratav, 1995, s. 174; Kaya 1999, s. 29; Dilçin, 2005, s. 279).

Maniyle ilgili yapılan tartışmalardan birisi de ilk iki dizinin doldurma olup olmadığı konusundadır. Buna göre asıl anlamı vermek için giriş mahiyetinde olan ilk iki dizinin konuyla ilgisiz olduğu ya da örtük olarak konuyu tamamlamak amacıyla kullanıldığı görüşleri yaygındır. Mehmet Naci Önal’a (Önal, 2007, s. 2) göre, ilk iki dizinin dolgu olarak tanımlanması doğru değildir. Kimi zaman doğrudan, kimi zaman da dolaylı olarak ilk dizeler son dizeleri destekler. Bu bağlamda maniyle ilgili yapılan çalışmalarda gösterge bilim ilkeleri ve psikanalitik kuram etrafında yapılan çalışmalarda da ilk iki dizinin örtük olarak maninin duygu ve düşünce tasarımını desteklediği görüşü ortaya konulmuştur (bkz: Karakuş, 2012, s. 425-439, Dinler, 2015, s. 127-131).

Maninin; yaratım, aktarım ve içerik bakımından kadın eksenli bir yapıya sahip olduğu söylenilebilir. Türk sözlü şiir sanatı içerisinde kadın yaratıcılığı kadın kamlara kadar uzanan bir “arketipe” (Köksel, 2019, s. 281) sahiptir. Bu çerçevede farklı bağlamlarda üretilen manilerin adsız yaratıcıları kadınlardır. Karşılıklı söylenen manilerde, saz şairlerinde, bekçi ve

ramazan davulcularındaki örneklerde de olduğu gibi erkek mani yaratıcıları da görülür (Dizdaroğlu, 1969, s. 67; Elçin, 1990, s. 8; Şimşek, 1997, s. 37). Maninin kadına özgü bir yaratıcılık alanı olduğunu belirten Gülay Mirzaoğlu (2007, s. 133, 138) mani ve kadın ilişkisini şu şekilde ortaya koyar: “Geleneksel kadın yaşamı, belirli bir sosyal grup yaşantısı içinde, bir yandan geleneksel işleri içine alırken diğer yandan da şiiri, türküyü, hikâyeyi, oyun ve dansı da bünyesinde geliştirir. Sözlü edebiyatın, sözlü şiir alanı ve özellikle de Türk sözlü şiirinin temel ifade biçimlerinden biri olan mani, genellikle kadın yaşamının çeşitli kesitlerinde ortaya çıkan bir üründür ve özel işlevler yüklenen bir iletişim biçimidir.”

Geçmişten bugüne destan, masal, fıkra veya halk hikayesinde gibi çeşitli halk anlatıları içerisinde anlatımı ve duyguyu kuvvetlendirmek için maninin ifade gücüne başvurulmuştur. Pek çok mensur anlatı içerisinde mani örneklerini görmek mümkündür (Duyamaz, 2007, s. 88-89). Türk edebiyatı içerisinde ilk yazılı mani örneği Divanü Lügati't-Türk'te görülmektedir:

Körklü tonug özünge
Tatlıg aşığı adhınka
Tutğıt konuk ağırılıg
Yadsun çawıii budhunka

İyi elbiseyi kendine giy,
Tatlı yemekten başkasına hisse ayır,
Konuğu ağırla, ta ki
Ününü herkese yaysın (Atalay, 1985: 45)

Divanü Lügati't-Türk'teki öğüt içerikli bu ilk bilinen örnekten bugüne mani, Türk sosyo-kültürel hayatı içerisinde hemen her konuyla ilgili olarak üretilmiştir. Özellikle sözlü ortamın kültürel kayıt biçimlerinden birisi olarak mani, bir kültürel bellek taşıyıcısıdır. Buraya kadar maniyle ilgili kavram, tanım ve içerik çerçevesinde bilgi verilmiştir. Bu bilgiler ışığında sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarından derlenen Kilis manilerindeki kültürel yapı ele alınacaktır.

Kilis Manilerinde Kültürel Yapı

Manzum, mensur ve manzum-mensur karışık halk edebiyatı metinleri; geçmişin kültürel yaşantılarını, edebî-estetik duygu ve düşünce biçimlerini yansıtır. Mehmet Çevik'e göre (2015b, s. 92), “sözlü edebiyat ürünleri, üretim ve paylaşım süreçlerinde kolektif bir bilinci yansıtmaları dolayısıyla, ait oldukları toplumların hem tarihsel birikimlerinin bugüne taşınmasında hem de gelecek tasavvurlarının şekillenmesinde etkili olan bir kültürel ve toplumsal belleğin temel yapıtaşlarını oluştururlar.” Bu çerçevede Kilis manilerine bakıldığında geleneksel yaşam biçiminden gündelik hayat ve insan ilişkilerine kadar çeşitli olay ve durumlar karşısındaki Türk insanının düşünüş, davranış ve tutumlarını görmek mümkündür. Makalede sözlü, yazılı ve elektronik kaynaklardan derlenen 140 Kilis manisi konularına göre sınıflandırılmıştır. Buna göre manilerin konuları; aşk/sevda, gelin-kaynana, şehir, bayram, iş, askerlik, öğüt, yemek, felek, dua-beddua, övgü ve yergi, nazarla ilgili olarak tespit edilmiştir.

Aşk/Sevda Manileri

Hayatın bütün yanlarını konu alan mani, gerçeklik olgusu üzerine kuruludur. Sosyal yaşam ve mekânın verilişindeki gerçekçi bakış açısı, insani boyutta da söz konusudur. Önal'a (2007, 16-17) göre, “Bu sanat, fantezilerin, ütopyaların değil; gerçek yaşamın kendisini yansıtır. Sevgili gerçek yaşamdan birisidir.” Makalede ele alınan manilerinin 34'ü aşk/sevda manisidir. Genel olarak manide yaygın konulardan birisi olan aşk/sevda Kilis manilerinde sevgiliye sitem, arzu, istek; ona kavuşamamanın verdiği üzüntü ve ayrılıktan duyulan keder şeklinde yansımıştır. Bu durumlar karşısında manilerde çeşitli benzetmeler ve çevresel unsurlarla kurulan anlam ilişkileri yoluyla duygu ve düşünceler anlatılmıştır. Sevgiliye duyulan özlem ön plandadır. Manilerde asıl anlamı vermek için hazırlık mahiyetinde olan ve alt metinde maninin temel anlamını destekleyici unsurları da barındırabilen ilk iki dize, çevresel ve kültürel göstergelerden oluşmaktadır. Yer adları, yöredeki sosyo-ekonomik yaşam biçimini yansıtan çeşitli araç-gereç ve tarımsal ürünler Kilis manilerindeki göstergelerdir. Aşk/sevda konulu

manilerde Kuru Kastel (M 1), havuş (M 22), dam (M 27), bahçe (M 15, M 20, M 23), gül (M1, M 20, M 22), karanfil (M 30, M 31), yaşmak (M 8), zeytin (M 2, M 10, M 11), üzüm-bağ (M 13, M 17, M 19, M 24, M 32), kebab (M 9, M 12) gibi göstergeler örnek olarak verilebilir. Çevresel, mekânsal ve kültürel göstergelerle kurulan anlam örüntüleri, mani söyleyen/aktaran kişinin sevgiliye karşı duygu ve düşüncelerini yansıtmaktadır. Bunlar aynı zamanda yöredeki sosyo-ekonomik ve kültürel hayata dair verilerdir. M 1’de “Kuru Kastel akıyor” şeklinde geçen Kuru Çeşme, Kilis’in mekânsal kent imgelerinden birisidir. Yöre insanının hafızasında önemli bir yeri olan çeşme, mani ve türkülere konu olmuştur. Çeşme, 2012 yılında restore edilmiş olup iklime bağlı olarak çeşmeden zaman zaman su akmaktadır. Çeşmede bugün doğa ve insan unsuruna bağlı olarak fiziki tahribat söz konusudur (URL 5). Manilerde geçen zeytin, üzüm ve bağ kelimeleri yöredeki tarımsal faaliyetleri yansıtmaktadır. Zeytin ve üzüm Kilis’in ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Bu tarımsal faaliyetler yöre insanın kültürel yapısına ve edebi ürünlere de yansımıştır. Zeytin, manilerin yanı sıra diğer halk edebiyatı ürünleri içerisinde de yer almaktadır (Gökşen, Burkay, 2020, s. 219). Manilerde kullanılan bahçe ve yetişen çeşitli meyve ile diğer bitkiler sevgiliye olan duyguları aktarırken kullanılmıştır. Yörenin geleneksel mimarisinde bahçeli evler yaygın olarak görülmektedir. M 22’de geçen havuş kelimesi, yörede avlu anlamında kullanılmaktadır. Avlu evin gündelik işlerinin de yapıldığı sosyal yaşam alanlarından birisidir. M 27’de “Ekmek ettim elledim / Dama çıktım yelledim” dizelerinde yöredeki bir diğer halk mimarisi özelliği olan dam kültürüne işaret edilmektedir. Kilis yöresinde evlerin çatısı olmayıp bölgenin iklim koşullarına bağlı olarak evlerin üzeri de birer kullanım alanı olarak tasarlanmaktadır. Bu alanlar yaz akşamlarında serinlemek için kullanılan, kurutmalık yiyeceklerin hazırlanması, ekmek yapımı, eşya depolama alanı gibi işlerde kullanılmaktadır. Ayrıca komşuluk ilişkilerinin, sosyal paylaşım ve dayanışmanın dam kültürü etrafında da devam ettiği görülür. Dam, işlevsel bir mekân olarak “yiyecek hazırlama, kurutma, stoklama, temizlik, oturma, uyuma, eğlenme, çocukların oyun alanı” (Reyhanoğlu, Yavuz, 2020, s. 1118-1140) gibi işlevlere sahiptir. Yöre mutfak kültürünün önemli bir unsuru olan kebab aşk/sevda manilerinde doldurma dize olarak kullanılmıştır. Kebab ince şiş ince / Çevirirler pişince / Adam hiç gam çeker mi? / Sevdiğini görünce, şeklindeki M 12’de kebabın yapılışı ve pişerek kıvama gelmesiyle sevdiğini gören âşığın gam çekmemesi ilişkilendirilmiştir.

Aşk/sevda konulu manilerde sevgili estetik ifadelerle tarif edilir. Çeşitli söz sanatları kullanılarak sevgilinin meziyetleri sıralanır. İnce belli (M 22) ve göğsünde benleriyle (M 26) tarif edilen sevgili; gül, bahçe, sırma ipek gibi kavramlarla yapılan teşbihler yoluyla övülür. Kilis manileri içerisindeki aşk/sevda konulu mani örnekleri şu şekildedir:

M 1
Kuru Kastel akıyor
Yar yüzüme bakmıyor
On deste gül koklasam
Yârim gibi kokmuyor (KK 1)

M 2
Zeytin yaprağı yeşil
Altında kahve bişir
Seni bana vermezler
Aklın başına döşür (KK 1)

M 3
Giderim ben de ben de
Bir hayvam kaldı sende

M 17
Bağa gittim üzümüne
Gel yüzüme yüzüme
Sürmeler mi çektin
Beni yakan gözüne (KK 8)

M 19
Yılana bak yılana
Yılan kaçtı şu bağa
Anam beni vermor
Kara kaşlı oğlana (KK 13)

M 20
Bahçasında gül bitor
Dalında kuşlar ötor

Hayva¹ gibi sarardım
Din iman yok mu sende (KK 1)

M 4
Merdiven on basamak
Yokarı çıkma yasak
Validen emir gelmiş
Kızlara koca yasak (KK 1)

M 5
Aman aman şişmanım
Şişman sevdim pişmanım
Şişman sevdim seveli
Zayıflara düşmanım (KK 1)

M 6
Haydi şişman işine
Ben bakmam heç işine
Bileydim ayrılık var
Heç düşmezdim peşine (KK 1)

M 7
Duvara mih² çakayım
Sen salla ben bakayım
Mendilin kirlendikçe
Sen gönder ben yıkayım (KK 3, KK 4)

M 8
Ay doğar aşmak ister
Al yanak yaşmak ister
Bu benim cahal gönlüm
Yâre kavuşmak ister (KK 2)

M 9
Kebap ettim yiyecek yok
Halin nedir diyen yok
Kilis'ten bir yar sevdim
Gözün aydın diyen yok (KK 2)

M 10
Kilis zeytin ağacı
Yaprağı pek acı
Sevdiğimden ayrılmak
Bana ölümden acı (KK 2)

Cennet misali Kilisli
Her an gözümde tütör (KK 16)

M 21
Hanek haneği açtı
Etrafa neşe saçtı
Ev şendiği³ uyurken
Kız oğlana kaçtı (KK 16)

M 22
Havuşta⁴ gül görünür
Bir ince bel görünür
Senin gezdiğin yerler
Bana bahar görünür (KK 16)

M 23
Bahçelerde bahteniz⁵
Önümüz derya deniz
Ben yardan ayrılalı
Ne bet kaldı ne beniz (KK 18)

M 24
Üzüm kestim sepete
Bekçi görür tepede
Kilis'ten kız seveli
Rezil olduk herkese (KK 19)

M 25
Alma beni taş ile
Gözüm dolu yaş ile
Ben nereye gideyim
Bu sevdalı baş ile (Elmalı 2012: 21)

M 26
Benleri var düşünde
Tam on sekiz yaşında
Ne güzel biber döğer
Yârim soku⁶ başında (Elmalı 2012: 42)

M 27
Ekmek ettim elledim
Dama çıktım yelledim
Baktım yârim geliyor
İpek mendil salladım (Elmalı 2012: 55)

¹ Hayva: Ayva.

² Mih: Çivi.

³ Şendik/şenlik: Kalabalık, cemaat (ev şendiği> ev halkı).

⁴ Havuş/havış: Avlu, bahçe.

⁵ Bahteniz: Maydanoz.

⁶ Soku: Bulgur, biber vb. döğülen taş dibek.

M 11

Zeytin yaprağı yeşil
Altında kahve bişir
Her kahveyi içtikçe
Beni aklına düşür (KK 2)

M 12

Kebap ince şiş ince
Çevirirler pişince
Adam hiç gam çeker mi?
Sevdiğini görünce (KK 2)

M 13

Armudun dibi kuyu
Uyu sevdiğim uyu
Senge sarhoş diyorlar
İçtiğin üzüm suyu (KK 2)

M 14

Tren gelir boy boya
İçi dolu mor boya
Bilseydim ayrılık var
Saraydım doya doya (KK 1)

M 15

Bahçalarda miş miş
Dalları yere düşmüş
Ahmet'in gönlü de
Bizim Sevim'e düşmüş (KK 6)

M 16

Kara koyun iz edor
O yar bana göz edor
Çok nazlanma küçük gelin
Komşularım söz edor (KK 7)

M 18

O kız gelir mektepten
Saçı sırma ipekten
Gel seninle kaçalım
Kurtulursun mektepten (KK 4)

M 28

Koz⁷ ağacı bizdedir
Dalı öte yüzedir
Yar yağlığını⁸ yitirmiş
Aramasın bizdedir (Elmalı 2012: 73)

M 29

Mektubum dalda kaldı
Gözlerim yolda kaldı
Çabuk söyle postacı
Sevdiğim nerde kaldı (Elmalı 2012: 77)

M 30

Karanfil biçim biçim
Yanarım senin için
Dostlarım düşman oldu
Seni sevdiğim için (Elmalı 2012: 98)

M 31

Karanfil dulda kaldı
Gözlerim yolda kaldı
Seni bana vermezler
Ta kıyamete kaldı (Elmalı 2012: 98)

M 32

Şu bağlar bizim olsa
Yaprağı düzüm olsa
Yârin uykusu gelmiş
Yastığı dizim olsa (Url 3)

M 33

Hudar aldım çarşıdan
Bir kız gördüm karşıdan
Gönlüme bir hal oldu
Aklım aldı başımdan (Url 4)

M 34

Al geydim alsın deyi
Mor geydim sarsın deyi
Çeşme başına vardım
Nişanlım görsün deyi (Url 3)

Düğün Manileri

⁷ Koz: Ceviz.

⁸ Yağlık: mendil

Manilerin konuları arasında ön plana çıkan diğer bir unsur düğün manileridir. Türk kültüründe hayatın geçiş dönemlerinden olan evlenme törenleri içerisinde pek çok halk kültürü ve halk edebiyatı ögesi yer alır. Mani bu unsurlardan belirgin olarak öne çıkan örneklerden birisidir. Manilerin evlenme törenlerindeki yeri hakkında, Enver Çifci (2018, s. 341) şu bilgileri verir:

Evliliğe dair düşünce, inanç, âdet ve uygulamaların izlerine anonim halk şiirinin en yaygın şekli olan ve konu açısından da oldukça zengin bir kullanım alanı bulunan manilerde rastlanmaktadır. Manilerde kalın, çeyiz, kız isteme, söz kesme, nişan, kız alma gibi evliliğin geleneksel süreçleriyle birlikte akraba evliliği, evlilikte kadının fedakârlığı, kaçma/kaçırma gibi evlilikle bağlantılı ancak geleneği oluşturmeyen bakış açıları da yer almaktadır. Tüm bunlar evlilik hususunda manileri kuşatıcı bir özelliğe sahip kılmakta, sözlü edebiyat ürünlerinin, içinde hayat bulduğu toplumun tarih ve kültürüne dair veriler ihtiva ettiğini de ortaya koymaktadır.

Evlenme törenlerinden birisi olan düğün çevresinde mani söyleme geleneği Anadolu'nun çeşitli yerlerinde olduğu gibi Kilis'te de yaygındır. Kilis'te düğün gelenekleri geçmişten bugüne değişikliğe uğrasa da pek çok özelliğini korumaktadır. Eskiden Kilis'te köy ve kasabalarda evlenme geleneklerinin birbirinden farklı olduğunu ve merkezde evlenen çiftlerin birbirini görmeden evlendiğini belirten Kilisli Kadri (1932, s. 111, 116) eski Kilis düğünleriyle ilgili şu bilgileri verir:

Köylerde düğün bir hafta devam eder. Ve bu hafta zarfında davul çalınır. Davul çalınırken köyün genç kız ve erkeklerinden mürekkep bir alay muhtelit şekilde halay sekerler. Düğüne davet olunacaklara bir kaç gün evvel ipek top ve aba gibi birer hediye gönderilir ki buna "okuntu" derler. Bu okuntu davetiye makamındadır. Düğüne davetli olarak gelenler düğün sahibine koyun, at gibi hediye getirirler. Bunlar getirdikleri hediye nisbetinde ıزاز ve ikram olunurlar. Düğün cumartesi gününden başlayarak perşembe günü akşamına kadar devam eder. Perşembe günü kurbanlar kesilerek davetlilere ziyafetler çekilir ve akşam üzeri herkes dağılır, gider. Davetliler davet ederken hatırı sayılanlara düğün sahibi tarafından seccade, heybe gibi münasip hediyeler verilir.

Kilis halk kültüründe evlenme gelenekleri sosyo-ekonomik ve kültürel etkenlere bağlı olarak birtakım değişmelere uğrasa da düğün gelenekleri halk edebiyatı unsurlarını içerecek şekilde varlığını sürdürmektedir. Kilis yöresine ait düğün manilerinde çocuğun evlendirilmesi, gelin alınması, eve gelin gelmesi gibi konulardan duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Manilerde gelin ve damada övgü mahiyetinde ifadeler kullanılmış ve düğünde belli fiziksel özellikleri ön plana çıkartılmıştır (M 35, M 39, M 56). Aşk/sevda manilerindeki örneklerde olduğu gibi gelin yine ince belli olarak şeklinde tarif edilmiştir (M 42). M 37'de güvercin benzetme unsuru olarak kullanılmış "Hoş geldin sefa geldin / Oğlumun güvercini" şeklinde teşbih sanatı yapılmıştır. Düğün sırasında söylenen maniler içerisinde sıradaki çocuğun da evlendirilmesiyle ilgili temenniler de vardır (M 38, M 40). Bu durum yörede evlilik olayına verilen önemin bir yansımasıdır. Söylenen maniler arasında gelin alınan yerin önemine de dikkat çekilir ve gelinin ailesi "Şükürler olsun Allah'a / Şerefli elden kız aldık" (M 43) şeklinde yüceltilir. Buraya örnek olarak alınan düğün konulu maniler arasında doğrudan çeyiz ve düğün olayını tarif eden maniler de vardır (M 53, M 55). Düğün öncesi yapılan törenlerden birisi olan çeyiz, hazırlanan eşyaların düğünden bir hafta önce evlenecek olan çiftin yaşayacakları eve getirilmesidir. Bu tören davul zurna eşliğinde çeşitli oyunlar oynanarak yapılır. M 55'te "Malum olsun halımız / Kem söylemez dilimiz / Bugün çeyizimiz var / Sebil kaymak balımız" (Url 4) şeklinde çeyiz olayı anlatılmaktadır. Düğün öncesi yapılan çağrı, çeyizden önce yapılır ve akrabalar ile diğer tanıdıklar çeyize de davet edilmiş olur. Çeyize katılanlara düğün sahibi tarafından birtakım ikramlarda bulunulur. Manide geçen "Sebil kaymak balımız" ifadesi bu geleneğe dayanmaktadır. Bugünün neşesi içerisinde çeyize gelen herkes memnun edilmeye çalışılır. M 52'de düğüne davet anlatılmaktadır. "Oğlan baban buyursun / Çıksın dellal duyursun / Bugün düğünümüz var / Eşler dostlar buyursun" (Elmalı 2012: 78) şeklindeki manide geçen "dellal" iletişim imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerdeki önemli bir olayın insan unsuruyla duyurulmasına gönderme yapmaktadır. Düğün olayından duyulan memnuniyet ve

mutluluk tellal aracılığıyla herkese haber verilecek derece yüksektir. Düğünde duygu durumunun en yüksek olduğu anlardan birisi gelin alma anıdır. Gelin, baba evinden ayrılırken ailesi ve kendisi hüznüldür. Düğün manileri içerisinde bu durumu anlatan maniler de bulunmaktadır. Özellikle gelinin annesi ve kendisi bu manilere konu olmuştur (M 47, M 48, M 49). Düğün manileri içerisinde iki tane gelin karşılama manisi tespit edilmiştir (M 37, M 46). Bu manilerde gelin eve gelmeden önce yapılan hazırlıklar ve geldiğinde duyulan mutluluk ifade edilmiştir. Çalışmaya alınan düğün konulu Kilis manileri şu şekildedir:

M 35
Sarı taksi yürüdü
Üstünü güller bürüdü
Ben bir gelin aldım
Başıma neler geldi (KK 1)

M 36
Sarı taksi yürüdü
Üstünü güller bürüdü
Biz geline alanca
Nice itler⁹ ürüdü (KK 2)

M 37
Oy çinçini çinçini
Öpem ağzın içini
Hoş geldin sefa geldin
Oğlumun güvercini (KK 2)

M 38
Bahçalarda pirpirim
Döşürdük¹⁰ birim birim
Biz Mustafa'yı everdik
Ahmed'e de Allah kerim (KK 2)

M 39
Kebabı közde gördük
Sürmeyi gözde gördük
Şükür olsun Allah'a
Damadı gözle gördük (KK 3)

M 40
Bahçalarda pirpirim
Döşürdük birim birim
Oğlumuzu everdik
Kıza da Allah kerim (KK 4)

M 46
Tağalar¹¹ bellorlandı
Kapılar nacarlandı¹²
Gelinim gelor değin
Kurbanlar hazırlandı (KK 16)

M 47
Çakmak çakmağa geldik
Kına yakmağa geldik
Zeynep teyze ağlama
Kızını almağa geldik (K 14)

M 48
Bahçelerde var iğde
Dalları gezer yerde
Ağlama bizim gelin
Güveyimiz var evde (Atik, 2012: 144)

M 49
Döşeği yüke¹³ koyduk
Ağzını büke koyduk
Kızı anadan aldık
Boynunu büke koyduk (Elmalı 2012: 53)

M 50
Düğünde pişen aşlar
Hasıdın¹⁴ dişini taşlar
Seni orda kor muydu
Anan, baban, kardaşlar (Elmalı 2012: 54)

M 51
Dünür gönderdik size
Yazık ettiniz bize
Kaynanalık demiş ki
Kız vermem ben öksüze (Elmalı 2012: 54)

⁹ İt: Köpek.

¹⁰ Deşirmek/döşürmek: Toplamak.

¹¹ Tağa: Pencere.

¹² Naçar: Marangoz.

¹³ Yük: Yatak konulan yer.

¹⁴ Hasıt: Haset, kıskanç.

M 41

Sucuk hamrayı pişirdik
Üstüne duzu döşürdük
Şükür olsun Allah'a
Bedeni bedene düşürdük (KK 5)

M 42

Geline bak geline
Kına yakmış eline
Gelinin ince beli
Düşmüş sarhoş eline (KK 6)

M 43

Sandığın üstünde sandık
Gidip gelmeden usandık
Şükürler olsun Allah'a
Şerefli elden kız aldık (KK 2, KK 10)

M 44

Samanlık dolu saman
Gittik geldik bir zaman
Oğlan evermez dedik
Aha everdi taman (KK 11)

M 45

Şığ Ahmet'in daşları
Sallanır ağaçları
Kızın göynü olursa
Halt etmiş gardaşları (KK 13)

M 47

Tabağa koydum kaymak
Yaladım parmak parmak
Her kıza nasip olmaz
Duvaklı gelin olmak (KK 14)

M 52

Oğlan baban buyursun
Çıksın dellal¹⁵ duyursun
Bugün düğünümüz var
Eşler dostlar buyursun (Elmalı 2012: 78)

M 53

Eski bezin enine
Yeni düşman kenine¹⁶
Düğünümüz kuruldu
İşte pazar gününe (Elmalı 2012: 97)

M 54

Ahırda sarı saman
Aman efendim aman
Everemez dediler
Aha everdi taman (Url 3)

M 55

Malum olsun halımız
Kem söylemez dilimiz
Bugün çeyizimiz var
Sebil kaymak balımız (Url 4)

M 56

Damdan kedi atladı
Dürbekimiz¹⁷ patladı
Bu gelin aldık deyi
Çok düşmanlar çatladı (Url 4)

Gelin-Kaynana Manileri

Mani, sosyo-kültürel hayattaki her olay ve durumla ilgili duygu ve düşünceyi dolaylı olarak aktarma yollarından birisidir. Anlam açısından kısmen örtük bir yapıya da sahip olan manide, çatışan taraflar arasında özgürce kendini ifade etme alanı vardır. Ayrıca mani aracılığıyla taraflar birbirlerinden çeşitli istek ve beklentilerini de ifade ederler. Bu durumun tipik örneklerinden birisi gelin-kaynana manileridir. Özellikle geleneksel yaşam biçimi içerisinde geniş aile yapısında gelin ve kaynana aynı evde yaşamak durumunda kalmaktadır. Bu durum kadınları mekânsal anlamda iktidar alanını paylaşmaya itmektedir. Bundan dolayı ev, gündelik hayat içerisinde örtük çatışma alanlarından birisine dönüşmektedir. Serhan Alkan İspirli'ye (2004, s. 33) göre; "Gelin-kaynana ilişkisi, ilk yazılı belgelerden bu yana mevcuttur. Meselenin, edebî boyutu yanında psikolojik ve sosyolojik boyutunun da olduğu gerçeği ile aile

¹⁵ Dellal/tellal: Yüksek sesle bir şeyi duyuran kimse.

¹⁶ Kenine: İnadına.

¹⁷ Dürbeke: Darbuka.

kurumunu yıpratılabileceğinin dikkatlerden uzak tutulmaması gerektiğini ifade etmek yerinde olacaktır.”

Evllenme törenlerinin her aşamasında söylenen mani, gelin ve kaynana arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik mesajlar taşır. Gelin-kaynana manileri Kilis manileri içerisinde yaygın örnekler arasındadır. Ahmet Elmalı'ya (2012, s. 15) göre Kilis düğünleri “her adımda ayrı bir töreyi içine gizler. Evlilikte kaynananın gelinden, gelinin kaynanadan beklentileri manilere dokunur ve manilerle duyurulur.” Çalışmaya alınan 140 maninin 20'si konu bakımından gelin kaynana manisi olarak tespit edilmiştir. Tespit edilen manilerde çatışma unsurunun ön plana çıktığı görülmüştür. Özellikle kaynanaya karşı söylenen maniler, çeşitli benzetme unsurları da kullanılarak ağır bir üslupla söylenmiştir. Örnek olarak alınan 20 maninin 17'si kaynanaya 3'ü geline (M 68, M 72) karşı söylenmiştir. Geline karşı söylenen manilerde gelin maymuna (M 68), bacağı ise şişeye (M 72) benzetilmiştir. Kaynanaya karşı söylenen manilerin ikisine görümce de dahil edilmiştir (M 58, M 66). “Kaynana kazan karası / Görümce helva tavası / Damat beyi sorarsan / Yaş pastanın ortası” (KK 2) şeklindeki M 58'de kaynana kazana, görümce tavaya benzetilirken damat yaş pastasının ortasına benzetilerek övülmüştür. M 66'de “Görümceleri sorarsan / Yedi mahallenin köpeği” (KK 3) şeklinde maninin son iki dizisinde asıl anlam görümceler üzerine kurulmuştur. Manilerde köpek, kazan, eşek, sıçan kaynananın benzetildiği hayvan ve eşyalardır. Manilerin içerisinde kaynananın ölmesini temenni eden örnekler de vardır (M 64, M 70). M 69 ve M 73'te gelin, kaynanadan oğluyla kendisini başbaşa bırakmasını istediğini belirtir. Kilis manileri içerisinde tespit edilen gelin-kaynana manisi örnekleri şunlardır:

M 57
Kaynana kazan kapağı
Oğlan şeker topağı
Kaynanayı sorarsan
Yedi mahallenin köpeği (KK 2)

M 67
Ekinlikte çiçekler
Yük yerinde döşekler
Kaynanadan kıymetli
Ahırdaki eşekler (KK 3)

M 58
Kaynana kazan karası
Görümce helva tavası
Damat beyi sorarsan
Yaş pastanın ortası (KK 2)

M 68
Kolu kolçaklı gelin
Eli altınlı gelin
Sende mi adam oldun
Maymun suratlı gelin (KK 3)

M 59
Duvara astık çekiç
Gelin yesin gerebiç
Heveslenme kaynana
Sen itin suyunu iç (KK 2)

M 69
Altına buz kaynana
Göbeğine tuz kaynana
Ben oğlunla yan yana
Sen dışarı kaynana (KK 3)

M 60
Sarı kavun dilimi
Tut kaynana dilini
Akşama oğlun gelirse
Kırar kambur belini (KK 2)

70
Yumurtanın sarısı
Yere düştü yarısı
Sokakta bir it ölmüş
Kaynanama darısı (KK 3)

M 61
Ocak başı ayrıldı
Kaynanam bana darıldı
Darılırsa darılısın

M 71
Duvarda elek mi olur
Elkızı melek mi olur
Kör olası kaynana

Oğlu bana sarıldı (KK 2)

M 62

Dolmayı düz kaynana
Summađı süz kaynana
Oğlun beni çok sever
Bađrına tuz kaynana (KK 2)

M 63

Eşik başında durma
Kaynana bana vurma
Oğlun geldiği zaman
Kuyruđunu kıvrırma (KK 2)

M 64

Eve serdik hasırını
Olduk kaynana yesiri
Kaynanalar ölürsen
Ev olur arı sili (KK 3)

M 65

Mangal koyduk kayıldı¹⁸
Etrafına saçıldı
Gelin suya çimerken¹⁹
Kaynanası bayıldı (KK 3)

M 66

Kaynana kazan kapağı
Oğlu şeker topağı
Görümceleri sorarsan
Yedi mahallenin köpeği (KK 3)

Kapıda hanek mi olur(KK 3, KK 4)

M 72

Eli şişeli gelin
Kolu maşalı gelin
Senden mi adam oldun
Şişe bacaklı gelin (KK 4)

M 73

Havışa koyduk teşti
Bulutlar geldi geçti
Çabuk ol kaynana
Saat dokkuzu geçti (KK 3)

M 74

Eve serdim kilimi
Kes kaynana dilini
Şimdi oğlun gelirse
Kırar kambur belini (KK 3, KK 15)

M 75

Sinide²⁰ künefe var
Halayda herifi var
Gün kaynananın günü
Hem zili hem defi var (KK 9)

M 76

Rafa fincan koydum
İçine mercan koydum
Kaynanamın adını
Kuyruklu sıçan koydum (KK 9)

Şehir Manileri

Sosyo-kültürel hayatın her alanıyla ilgili olarak insan duygu ve düşüncesini yansıtan maninin konularından birisi de yaşanan fiziki çevredir. Bu bağlamda Kilis manilerinde yörenin kültürel mekân özelliklerine vurgu yapan pek çok örnek bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan maniler içerisinde 11'inin doğrudan şehir manisi örneği olduğu tespit edilmiştir. Bunlar Kilis'i tanıtıcı ve övgü niteliği taşıyan manilerdir. Şörhabil (M 77), Şıh Muhammed (M 77), Göđdengiz (M 84), Ağcurun (M 85, M 87), Kuru Kastel (M 84) manilerde geçen Kilis merkezdeki türbe, mahalle ve yer adlarıdır. Şörhabil ve Şıh Muhammed, Kilis merkezde bulunan türbelerdir. Şurahbil Bin Hasene (Şör Habil Hasene) adındaki mescid, zaviye ve türbeden oluşan yer, kent merkezinin kuzeyindeki Karataş Tepesi'nin Demirciler Mahallesi'nde bulunmaktadır. Yapı 1902'den bu yana birkaç kez bakım ve restorasyondan geçmiştir. Şurahbil Bin Hasene Arap-İslam ordusu tarafından bölgenin fethinde rol almış bir sahabelidir (URL 6). Kilis merkezde bulunan Şıh Muhammed türbesinin 14. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Türbedeki sandukanın Evliya Çelebi'ye atfen Şeyh Muhammed Arabi ve

¹⁸ Kayıldı: Yandı.

¹⁹ Çimmek: Yıkanmak, banyo yapmak.

²⁰ Sini: Üzerinde yemek yenilen büyük tepsi.

Rıttal isimli ünlü bir sahabeye ait olduğu düşünülmektedir (URL 7). Baklava (M 78) ve zeytin (M 79) Kilis'i övmek için kullanılan yiyecek unsurlarıdır.

M 77

Şörhabil'in sefası
Yel estikçe havası
Şih Muhammed'i sorarsan
Hep şehitler yatağı (KK 1)

M 78

Kilis'in baklavası
Gümüştendir tavası
Şehrimiz Kilis'imiz
Gör nelerin yuvası (KK 1)

M 79

Kilis'tir dedikleri
Zeytindir yedikleri
Pek hoşuma gidor
Gelorum dedikleri (KK 2)

M 80

Gidorom elinizden
Kurtulam dilinizden
Şan şöhet sizin olsun
Kilis bana cennetten (KK 9)

M 81

Salınarak yar gelir
Elinde bir nar gelir
Kilis'ten ayrılınca
Dünya bana zor gelir (KK 10)

M 82

Yazıda²¹ koyunları
Sınırdı mayınları
Kilisli heç bilemor
Oynanan oyunları (Url 1)

M 83

Kilis'in yazıları
Bağlanmış tazıları
Koyun kurda kaptırmış
Meleşir kuzuları (Url 1)

M 84

Gögdengiz'den geç de gel
Sümbül zahter biç de gel
Kuru Kastel akıyor
Tas tas suyun iç de gel (Url 1)

M 85

Ağcurun'un uşağı
Kınnepentir²² kuşağı
Torpakta yata yata
Garipsedim döşeğı (Url 1)

M 86

Bahçalarda nar bana
Kilis şimdi dar bana
Ağzım dilim kurudu
Bir tas suyun ver bana (Url 1)

M 87

Ağcurun kır atları
Uçar mı kanatları
Ağcurunlu bekmezdir
Şeker şerbet datları (Url 1)

Bayram Manileri

Kilis manileri içerisinde 2 bayram manisi tespit edilmiştir. M 88'de yöredeki dam kültürü ve bayramda kına yakma geleneğine gönderme yapılmıştır. Kilis halk mimarisinde evlerin çatısı olmayıp bir kullanım ve yaşam olanı olarak dam önemli bir unsurdur. Bu alan aynı zamanda gündelik işlerin yapıldığı, komşularla sosyal paylaşım ve etkileşim yeridir (bkz. Reyhanoğlu, Yavuz, 2020, s. 1118-1140). Türk kültüründe geçmişten bugüne varlığını koruyan ve yeni bağlamlarda işlevini sürdüren unsurlardan birisi kına yakma geleneğidir. Geçiş törenlerinde özellikle evlenme gelenekleri içerisinde görülen kına yakma geleneği, kentleşme ve örgün eğitim süreçleriyle birlikte ortaya çıkan yeni geçiş törenlerinde de sembolik unsur

²¹ Yazı: Düz yer, ova, kır.

²² Kınnap/kınnep: Kaba şeyler dikmeye, bağlamaya yarayan ince sicim veya kalın iplik.

olarak varlığını sürdürmektedir (Küçükbasmacı, 2016, s. 112). Kilis manilerinde “Bayram geldi yakındır / Ele kına yakmalı” (M 88) şeklinde geçen kına unsuru, bayram öncesi kına yakma geleneğinin yörede varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. M 89’da bayramın gelişi hüznle ifade edilmiştir. Ölüm, ayrılık hastalık gibi sebepler, önemli günlerin kutlanmasını engeller. Bu durum manide “Şimdi gülmek neyime” şeklinde ifade edilmiştir.

M 88

Süllüm²³ dama çıkmalı

Başına gül takmalı

Bayram geldi yakındır

Ele kına yakmalı (KK 12)

M 89

Bayram geldi neyime

Kan damlar yüreğime

Evvel ben de gülerdim

Şimdi gülmek neyime (Elmalı 2012: 40)

İş Manileri

İş manileri genel olarak maniler içerisinde önemli yer tutmaktadır. Geleneksel yaşam biçiminde imece yoluyla ve tarım toplumunda tarla, bahçe vb. yerlerde yapılan işlerde bu manilerin söylendiği görülür. Kilis manileri içerisinde 2 iş manisi tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi M 90’daki üzüm serme işiyle ilgilidir. Üzüm, Türk halk kültüründe geniş yeri olan bir meyvedir. Üzümü Türk halk kültüründe mitolojik bağlamda ele alan Ebru Şenocak’a (2007, s. 164) göre, “Tarih öncesi çağlardan beri yetiştirilen üzüm, Türk halk kültüründe gerçek ve sembolik anlamlarıyla önemli bir yere sahiptir.” Üzümden yapılan şarap, pekmez, orcik, pestil, bulamaç, sirke, vb. Anadolu’nun pek çok yerinde geleneksel ürünler arasındadır. Kilis ve çevresi üzüm bağcılığının yaygın olarak yapıldığı bir bölgedir. Hasat zamanı toplanan üzümleri sererek kurutmak önemli bir emek ve çaba gerekmektedir. Yörede üzüm serme işi etrafında bir sosyal yardımlaşma ve paylaşım etkinliği gelişmiştir. M 90’da mevsimlik olarak yapılan başka bir iş örneği olan bulgur elemek anlatılmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Kilis halk kültüründe dam, pek çok işleve sahiptir. Manide “Damda bulgur elorum” şeklinde geçen uygulama, yöre kültüründe buğdayın kaynatılıp kurutularak kabuğunun soyulmasıyla elde edilen bulgurun elenmesi işidir.

M 90

Bülbül gelmiş hevесе

Vurgunum ben bu sese

Onsuz üzüm serilmez

Getirin bir nehese (Elmalı, 2012: 149)

M 91

Damda bulgur elorum

Acı bekle gelorum

Savışıp getme hemen

Kahırımdan ölorum (Url 4)

Askerlik Manileri

Kilis manileri içerisinde askerlikle ilgili 3 mani tespit edilmiştir. Bunlar, kardeş, sevgili ve oğul için söylenmiştir. Askerlik yapma ve oğlunu askere gönderme halk kültüründe bir övünç kaynağıdır. M 94’te oğlu askere giden oğul için söylenen manide hem gülüp hem ağlandığı ifade edilmiştir. Mani örnekleri şu şekildedir:

M 92

Mercimekli aşım var

Çok belalı başım var

Yedi dağın ardında

Bir asker kardaşım var (KK 2)

M 94

Süpürgemi bağlarım

Ciğerimi dağlarım

Oğlumu asker ettim

Hem güler hem ağlarım (Elmalı 2012: 86)

M 93

Askere giden sensin

²³ Süllüm: Taşnabilir ağaç verdiven.

Yar beni sever misin
Boynundaki künyeyi
Hediye eder misin (Elmalı 2012: 24)

Öğüt Manileri

Makaleye alınan mani örneklerinden 2'si, öğüt içeren mani olarak tespit edilmiştir. M 95'te dul kadınlara yönelik öğüt bulunmaktadır. M 96'da sevgiliye öğütte bulunmaktadır. Alınan örnekler şu şekildedir:

M 95
Tren gelir durdurur
Dul avratlar kudurur
Kudurmayın avratlar
Size koca bulunur (KK 1)

M 96
Sarı kavun süslüdür
Evleri yol üstüdür
Çok gelip geçme burdan
Sonra derler dostudur (KK 4)

Sosyal Konulu Maniler

Maniler genel olarak sosyo-kültürel ve ekonomik hayatın her boyutuyla ilgili olabilir. Kilis manilerinde sosyal konulu maniler içerisinde gurbet, eğlence ve ekonomi konulu 3 örnek tespit edilmiştir. M 97'de eşi gurbette olan kişi, kocası eve gelenlere öykünmektedir. M 98'de baharda yapılan geziler ve eğlenceler anlatılmaktadır. Alınan örnekler şu şekildedir:

M 97
Kellenin kefi geldi
Kaynana keyfi geldi
Benim gişim²⁴ gurbette
Elin herifi geldi (KK 20)

M 99
Masa üstünde pekmez
Bu pekmez fazla çekmez
Senin aldığın maaş
Benim boyama yetmez (Elmalı, 2012: 76)

M 98
Evcek kalkar giderik
Gezer seyran ederik
Baharda seyran da
Yiyip içeri şişerik (Elmalı 2012, 57)

Yemeklerle İlgili Maniler

Mutfak kültürü manilerde gösterge olarak kullanılan bir diğer konudur. Çalışmaya alınan örnekler içerisinde yöresel yemeklerin geçtiği 3 mani tespit edilmiştir. Kilis manilerinde bunların dışında diğer manilerde de ilk iki dizelerde anlamı güçlendirmek için mutfak kültürü unsurları kullanılmıştır. Yöre mutfak kültürüne ait kebab, keşkek aşısı ve züngül yemek konulu manilerde geçecen yiyeceklerdir. Alınan örnekler şu şekildedir:

M 100
Elmayı dişleyelim
Bir hayır işleyelim
Başlamadan maniye
Kebabı şişleyelim (Elmalı 2012: 96)

M 102
Domatesim deştiye²⁵
Züngül²⁶ koydum teştiye²⁷
Buyursun bütün dostlar
Löp Löp yiyin aş diye (Url 4)

M 101
Küçüktür ama yaşı

²⁴ Gişim: Eşim.

²⁵ Deştiye: Toprak sulanmadan yetiştirilen ürün.

²⁶ Züngül: Pekmez, pestil ve hamurdan yapılan bir yiyecek.

²⁷ Teşt: Plastik leğen.

Kalbimdedir ataşı
O yar bize bişirmiş
Kemmunlu keşkek aş (Elmalı, 2012: 162)

Felek İçin Söylenmiş Maniler

Maniler, insanın bütün duygu ve düşünce durumlarını yansıtan halk şiiri örnekleridir. İnsan, hayatın zorlukları karşısındaki ruh halini maniler aracılığıyla anlatmıştır. Buraya alınan 2 mani örneğinde ölüm ve felek konu alınmıştır. Ölümün sebebi de yine felektir. M 103'te ecelin gelince ölümün önüne hiçbir şeyin geçemeyeceği anlatılmış ve baş ağrısının bile ölüme bir vesile olabileceği söylenmiştir. M 104'te felek, dibi deliksiz olarak tarif edilmiş ve ayrılığın sebebi olarak görülmüştür. Alınan örnekler şu şekildedir:

M 103	M 104
Hey hedene hedene	Feleksiz sen ey felek
Uyku geldi bedene	Dibi deliksiz elek
Ecel geldi cihane	Kızı elimden aldın
Baş ağrısı bahane (Url 4)	Neme gereksin felek (Elmalı, 2012, 59)

Dua-Beddua Manileri

Maninin konularından birisi de dua (alkış) ve beddua (kargış) temalı düşüncelerdir. Kalıp sözler olan dua ve beddular, insanın çeşitli durumlar karşısındaki iyi ve kötü dileklerini içerir. Kaya'ya (1999, s. 101) göre; "Genellikle mensur olmakla beraber bu konuda, halk şairlerinin koşma tarzında ortaya koydukları ürünler olabildiği gibi, müstakil dörtlüklerle ve mani tipinde meçhul sanatçılar tarafından söylenmiş dua ve beddualar da vardır." Dua ve bedduaların halk şiiri içerisinde kullanımını ele alan Mehmet Çevik'e (2015a, s. 2) göre, "mânilerde kargış kullanımı ya da başka bir ifadeyle, kargışların mâni formu içinde estetize edilerek aktarılması, beddua gibi olumsuzluk bildiren bir yargının, şiir formunda sanatsal bir söyleyişle ifade edilmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir." Bu çerçevede ele alınan örneklerde Kilis manileri içerisinde 7 maninin dua ve beddua düşüncesini içerdiği tespit edilmiştir. Bunlardan 2'i dua, 5'i beddua niteliğindedir. M 111'de gelin almayla ilgili olan manide, itibarlı yerden gelin almanın verdiği memnuniyetle Allah'a şükredilmektedir. Nazarla da ilgili olan M 106 ve M 109'da, nazar eden kimselere beddua edilmektedir. M 110'da evlenme konusuyla da ilgili olarak kaynanalı bir eve gelin olma karşısındaki tutum ifade edilmiş ve "Allah nasip etmesin / Kaynanalı yerlere" şeklinde dua edilmiştir. Alınan örnekler şu şekildedir:

M 105	M 109
Kilis'im köşe köşe	Sinide bellur şişe
İçinde kebab bişe	Kaldırdık vurduk daşa
Bizi çekemeyenlerin	Geline göz edenin
Evine bomba düşe (KK 2)	Gözlerine boz düşe (Elmalı, 2012, 161)
M 106	M 110
Bulgur attım paklaya	Yağmur yağar yerlere
Allah nazardan saklaya	Su birikir göllere
Dostlar baka sevine	Allah nasip etmesin
Düşmanlar baka çatlaya (Url 3)	Kaynanalı yerlere (Url 3)
M 107	M 111
Yoğurt koydum dolaba	Abuşağa'dan geçtik

Bugün başım kalaba
Aha ben gidiyorum
Kilis kalsın haraba (KK 4)

Soğuk suyundan içtik
Şükür olsun Allah'a
Namlı yerden kız seçtik (KK 2)

M 108
Mektebin bacaları
Ders verir hocaları
Allah canımı alsın
İmtihan geceleri (KK 4)

Övgü-Yergi Manileri

Kilis manileri içerisinde övgü ve yergi nitelikli 26 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan 21'i övgü, 5'i yergi mahiyetindedir. Övgü maniler içerisinde gelin ve damat övme manileri ile erkek çocuk övmeleri ön plandadır. Gelin övme konulu maniler aynı zamanda düğün manileridir. Manilerde bal, dondurma, bebek, kaymak, baklava ve keklik kullanılarak oluşturulan teşbihlerle gelin çeşitli bakımlardan övülmüştür (M 112, M 115, M 120, M 121, M 132, M 128). “Tandıra koyduk daşı / Üstüne koyduk aş / Oğlumuz çelenk gibi / Gelinin gözü şaşı” şeklindeki M 133, gelin yerme örneğidir. M 136 ve M 137’de mani söyleyen kişi, kendisine yüz vermeyen kızları eleştirmiştir. Örnek olarak alınan övgü ve yergi nitelikli Kilis manileri şu şekildedir:

M 112
Germece serdik şalı
Yerlere serdik halı
Biz bir gelin aldık
Sanki kovanda balı (KK 2)

M 125
Şahinbey’in köprüsü
Atlstandır örtüsü
Yarime kurban olsun
Şu Kilis’in hepisi (Url 2)

M 113
Dağda biter üzerlik
Başında yeşil terlik
Oğlum bir paşa olur
Bir orduya yeterik (KK 2)

M 126
İğne attım söğüde
Gelin kızlar öğüde
Ayşe de kurban olsun
Mehmet gibi yiğide (Url 2)

M 114
Afsun afsun abara
Güneş vura kabara
Bu yıl bu kadar oldu
Seneye de ne kala (KK 2)

M 127
Pazarda leymun²⁸ duzu
Dışlık vermez²⁹ el kızı
Sen kızı Kilis’ten al
Hem tadı var hem tuzu (Url 3)

M 115
Ay doğar elek kimi
Gün doğar melek kimi
Biz bir gelin aldık
Dondurma bebek kimi (KK 3)

M 128
İnce eğirdik ipliği
Mehemed’in köyneklıği³⁰
Mehemed’e bir kız aldık
Yeddi dağın kekliği (Url 3)

M 116
Köşe başı sivri daş

M 129
Evlerinde kara daş

²⁸ Leymun: Limon.

²⁹ Dışlık vermek: Rahat bırakmak, tedirgin etmemek.

³⁰ Köynek: Gömlek.

Gelin ağlar gözü yaş
Bizim bir oğlumuz var
Burma bıyık kalem kaş (KK 6)

M 117
Güzelin tarifi var
Yiğidin şerefi var
Gelin nedecek eli
Koç gibi herifi var (KK 7)

M 118
Gül koydum gül tasına
Su koydum ortasına
Maşallah subhanallah
Beş oğlan babasına (KK 16)

M 119
Yüzük aldım halkalı
Üstü altın markalı
Damat beyi sorarsan
Hükümetten arkalı (KK 9)

M 120
Germece serdik şalı
Yerlere serdik halı
Eyle bir gelin aldık ki
Sanki Ravanda balı (KK 17)

M 121
Ay doğar elek gibi
Gün doğar melek gibi
Biz bir gelin aldık
Dondurma gaymak gibi (KK 18)

M 122
Oğlum gider oyuna
Ana kurban boyuna
Oğlum gibi gelmemiş
Şu Kilis'in soyuna (Elmalı 2012: 79)

M 123
Yerde Antep kilimi
Açtırmayın dilimi
Güveyi tıpkı paşa
Gelin paklava dilimi (Url 3)

M 124
Şu Antep'in düzündü

Gelin ağlar gözü yaş
Bizim bir oğlumuz var
Burma bıyık kalem kaş (Url 3)

M 130
Hapudu hapudu hapusunda
Döğme döğdük sokusunda
Böyle bir güzel oğlan
Kimin var kapısında (Url 4)

M 131
Önümüzde bal kaymak
Yaladık parmak parmak
Her kula nasip olmaz
Böyle oğlan doğurmak (Url 3)

M 132
Dağda fıstık ağacı
Geliyor iki bacı
Büyüğü şöyle böyle
Küçüğü ergen harcı (Url 3)

M 133
Tandıra koyduk daşı
Üstüne koyduk aşı
Oğlumuz çelenk gibi
Gelinin gözü şaşığı (KK 18)

M 134
Divana serdim döşek
Angırır bizim eşek
Evimiz eskikmiş
Başıma kagor köçek (KK 20)

M 135
Bahçalarda bol kabak
Açılır tabak tabak
Yeni bir moda çıkmış
Kız oğlanla oynamak (Elmalı 2012 : 35)

M 136
Yazı yazıya benzer
Mazı mazıya benzer
Öpüş vermeyen kızlar
Uyuz tazıya benzer (Url 3)

M 137

Kaldık tren tozunda
Her yerini beğendik
Özürü var gözünde (Elmalı, 2012, s. 87)

Ey mahralı mahralı³¹
Eli gümüş dahralı³²
Göynümü kıran kızlar
Ölmüş eşek çehrelî (Url 3)

Nazarla İlgili Maniler

Nazar çevresinde gelişen uygulamalar Türk kültüründe yaygın görülen halk inanışları içerisinde yer almaktadır. Nazarla ilgili uygulamalar konusunda Nilgün Çıblak (2004, s. 105) şu tespiti yapar: “Geçmişten günümüze varlığını sürdüren bu inanış, ülkemizin hemen her köşesinde günlük hayatın içerisinde ve bütün etkinliğiyle varlığını devam ettirmektedir. Bugün halk arasında, nazara karşı mavi boncuk, delikli taş, nal, yumurta kabuğu gibi çeşitli nazarlıklar kullanma, hocaya muska yazdırma, kurşun dökme vb. çeşitli pratikler yapılmaktadır.” Kilis manileri içerisinde nazar konulu 3 örnek tespit edilmiştir. Bunlardan ikisi erkek çocuk, birisi gelinle ilgilidir. M 138 “Azara buzara / Öküz gitti bazara / Oğluma göz edenin / İki gözü gızara” şeklinde nazardan korunmak için yapılan kurşun dökme töreninde söylenen bir manidir. Yörede nazar için göz etmek ve göz değmesi deyimleri de kullanılmaktadır. Türk halk inanışları içerisinde nazardan korunma ve sağaltım amaçlı kullanılan unsurlardan birisi de üzerlik (*Peganum harmala L.*) bitkisidir. Üzerlik bitkisi süs eşyası yapılarak eve asmak ve tütsü yakmak için kullanılır.

Etrafa güzel koku yaymak veya nazar, sinir hastalıkları, sara ve benzeri gidermek veya bunlardan korunmak amacıyla gerçekleştirilen tütsü yakma işinde kullanılan en yaygın unsur üzerliktir. Nazara karşı çok sık kullanılan bir teknikte üzerlik tohumu ateşe atılır, dumanı nazar değmiş ya da nazardan korunmak istenen kimseye/kimselere koklatılır. Üzerlik nazara geldiğine inanılan insanların başının üzerinde çevrilerek ateşe atılır, kişi/kişilerin koklaması istenir. (Kırcı vd. 2018, s. 7).

M 139’da nazardan ve kötü ruhlardan korunma yollarından birisi olan ateşe üzerlik atmaya gönderme yapılmıştır. “Ateşe attım üzerlik / Bozuldu düzen dirlik” (KK 2) şeklindeki ilk iki dizelerde üzerliğin, bozulan düzeni yerine getirmek için ateşe atıldığı böylece, nazarın engelleneceği ifade edilmiştir. Nazardan korunmak için üzerlik atma, “Gelinimiz çok güzel / Biraz üzerlik atın” (Elmalı, 2012: 160) şeklinde M 140’da da ifade edilmiştir.

M 138
Azara buzara
Öküz gitti bazara
Oğluma göz edenin
İki gözü gızara (KK 2)

M 140
Bakın komşular bakın
Bundan bir hisse kapın
Gelinimiz çok güzel
Biraz üzerlik atın (Elmalı, 2012, s. 160)

M 139
Ateşe attım üzerlik
Bozuldu düzen dirlik
Oğluma göz değmesin
Taktıralım beşibirlik (KK 2)

Toplumların sosyo-ekonomik ve kültürel yaşam biçimleri içerisinde ortaya çıkan çeşitli duygu ve düşünce durumları kolektif belleğe kaydedilir. Sözlü kültür ortamında bu kayıt araçlarından birisi edebî metinlerdir. Savaşlar, göçler, doğal afetler ve toplumu etkileyen diğer acı olaylar ile sevinç ve mutluluğa sebep olan birtakım durumlar edebiyat metinlerine yansır. Bu bağlamda “sözlü edebiyat ürünlerinin toplumun tarihinin ve kültürel birikiminin birebir aktarım aracı olmamakla birlikte, toplumun tarih ve kültür haritasının tespitinde önemli rol oynadığı söylenebilir.” (Çifci, 2018, s. 341). Buna bağlı olarak halk şiiri içerisinde manilerin

³¹ Mahra: Üzüm taşımak için kullanılan sandık.

³² Dahra/dahre: Budam ya da büyük şeyleri kesme amaçlı kullanılan yüzü enli büyük bıçak.

toplumun sosyo-kültürel hayatına dair önemli gösterge alanlarından birisi olduğu söylenilebilir. Maniler, insanın fiziki ve sosyal çevresiyle kurduğu ilişki biçimini yansıtır. Ayrıca çevresel ve kültürel unsurlar manide anlam çatisını oluşturmak için kullanılır. Ertuğrul Karakuş (2012, s. 437) manilerin gösterge boyutuyla ilgili şu tespiti yapmaktadır:

Halk, kendi yaşamını sürdürürken etkileşimde bulunduğu nesnelere ve doğa olaylarını ‘kendi yüklediği anlamlarla’ önce ortak hafızasına, ardından da diline ve kültürüne almıştır. Bunun en güzel örnekleri mânilerde görülür. Mânilerin büyük bir çoğunluğu ‘ayrılık, hasret, aşk’ başta olmak üzere pek çok kavramı daha etkili bir şekilde ifade etmek için göstergelerden yararlanır. Bu göstergeler, halk bilincinde yüzyıllar boyunca yer etmiştir.

Maninin çevresel ve kültürel gösterge ağıyla oluşturulması, ona bellek aktarımı işlevi de yüklemiştir. Maninin en eski edebî metinlerden birisi olmasına rağmen varlığını yaygın olarak sürdürmesini maninin üstlendiği işlevlere bağlayan İlhan Başgöz’e (1999, s. 225) göre; “Maniler, törenlerde, eğlencelerde, inanışların ve adetlerin arasında, sevişme ve haberleşme gibi insan münasebetlerinde vazifeler yüklenmiştir.” Manin halk hayatının her cephesinde yoğun olarak varlık göstermesi ve her konuyla ilgili olarak söyleniyor olması edebî değer bakımından geri plana atılmasına neden olmuştur. Ancak mani, “bir temayı coşkuyla dile getirmesi” (Erol, 2019, s. 63) bakımından sanat değeri taşımaktadır. Maninin bu özelliği yalnızca sözlü kültür ortamında değil yazılı ve elektronik kültür ortamında da oluşturulan yeni metinler içerisinde yer almasını sağlamıştır. Kısa ve estetik bir duygu-düşünce aracı olarak mani, televizyon fimlerinde de kendisine geniş yer bulmuştur (Özcan, Dinç 2018, 125).

Bu çerçevede sözlü, yazılı ve elektronik kaynaklardan derlenen Kilis manilerinin, yörenin çevresel, mekânsal ve kültürel özelliklerini yansıtacak göstergeler taşıdığı tespit edilmiştir. Manilerde toplumsal hafıza alanındaki çeşitli yer adları, türbe ve ziyaret yerleri, mahalle isimleri, törenler, gelenekler, mutfak kültürü unsurları, çeşitli araç gereç ve yöresel kelimeler olduğu görülmüştür. Yöre insanı, maniler aracılığıyla duygu ve düşüncelerini ifade ederken dış dünyaya ait unsurları araç olarak kullanmıştır.

Sonuç

Türk halk edebiyatının en eski ve yaygın örneklerinden birisi olan mani, yapılan akademik çalışmalarda çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Mani kelimesinin kökeniyle ilgili farklı görüşler olmakla birlikte, Arapça kökene dayandığı veya Türkçe –man ekinde türetilmiş olabileceği görüşleri ön plana çıkmıştır. Türk halk edebiyatı dairesindeki tür-şekil tartışmaları içerisinde maninin kendine özgü uyak, ezgi ve anlam bakımından müstakil dörtlük esasına dayalı bir tür ve şekil olduğu görüşü yaygındır. Bu çerçevede mani tarzı manzumelerin halk edebiyatının farklı türleri içerisinde metinlerin anlamını pekiştirmek için kullanıldığını görmek mümkündür.

Sözlü ortam yaratıcılığına dayanan mani, diğer sözlü edebiyat metinleri gibi, bir toplumsal bellek kayıt ve aktarım aracıdır. Bu bağlamda manideki çevresel ve kültürel göstergeler, ait olduğu yörenin sosyo-kültürel yapısına dair önemli veriler ortaya koyar. İnsan duygu ve düşünce durumunu dahil olduğu kültürel ve fizikî çevreye ait unsurları kullanarak anlatır. Bu bakımdan maninin kültürel ve sanatsal değeri yüksektir.

Çalışmada ele alınan Kilis manileri konularına göre tasnif edilmiş buradan hareketle Kilis halk kültürüne dair çözümlenmeler yapılmıştır. Maniyle ilgili yapılmış olan genel konu tasnifi, Kilis manilerinin konuları dikkate alınarak derlenen örneklerle uyarlanmıştır. Sözlü kültür ortam yaratıcılığına dayanan maninin toplumsal bellek taşıyıcısı olduğu görülmüştür. Kilis manileri, Kilis halk kültürüne dair zengin bir bilgi alanı oluşturmaktadır. Geleneksel kültürel yaşamın yansıma biçimlerinden olan Kilis manilerinde aşk/sevda ile hayatın geçiş törenlerinden olan evlilik temalarının ön plana çıktığı görülmüştür. Ayrıca gelin-kaynana, şehir, bayram, iş, askerlik, öğüt, yemek, felek, dua-beddua, özgü ve yergi, nazar derlenen Kilis

manilerin deki diğer konular olarak tespit edilmiştir. Kilis kent imgelerinin manilerde ön plana çıktığı anlaşılmıştır. Kilis manilerinde gerçekçi bir mekân algısı vardır. Buna bağlı olarak yöreye ait çeşitli yer adları, türbe ve ziyaretler, mahalle ve mimarî yapıların manilerde anlamsal derinliği sağlayan unsurlar olarak kullanıldığı görülmüştür. Kilis ağzı özelliği taşıyan manilerin, çalışmaya alınan örnekler arasında az olduğu tespit edilen bir diğer husustur. Bu bağlamda Kilis manilerinin toplumsal bellek alanlarından birisi olduğu, Kilis'in çevresel ve kültürel unsurlarını yansıttığı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Yazılı kaynaklar

- Aktulum, K., (2014). Folklorik imgelem. *Millî Folklor*, 101, 277-290.
- Artun, E., (2007). Türk halk kültüründe mani söyleme geleneği, manilerin iletişim boyutu ve işlevselliği. Ş. T. Kaptan (Haz.), *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği (Türk Dünyasında Maniler) Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 6-8 Kasım 2006 (21-31. ss.). Fethiye.
- Assmann, J., (2015). *Kültürel bellek*. (A. Tekin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Atalay, B., (1985). *Divanü lügati't-Türk tercümesi I*. Ankara: TDK.
- Atik, M., (2011). *Kilis kültüründen bir bekke*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayını.
- Başgöz İ., (1986). *Manilerimiz, folklor yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları. s. 225-229.
- Başgöz, İ., (1986). *Manilerimizin başlıca temleri, folklor yazıları*. İstanbul: Adam Yayınları, 230-241.
- Bilge, K. R., (2001) *Maniler*. A. Çatıkkaş (Haz.), İstanbul: MEB.
- Boratav, P. N., (1995). *Türk halkbilimi 1, 100 soruda Türk halk edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Çevik, M., (2015a). Bedduanın estetik ifadesi: mânilerde kargışlar. *Türkbilig*, 30, 1-21.
- Çevik, M., (2015b) Toplumsal bellek bağlamında Kıbrıs Türk manilerindeki ideolojik-politik yansımalar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 8 (15), 91-117.
- Çıblak, N., (2004). Halk kültüründe nazar, nazarlık inancı ve bunlara bağlı uygulamalar. *TÜBAR*, 15, 103-125.
- Çifci, E., (2018). Türk evlilik âdet ve inanışlarının manilerdeki yansımaları. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 325-343.
- Çobanoğlu, Ö., (2005). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö., (2007). Türk halk kültüründe mani tipi iletişim biçimi ve sosyo-kültürel işlevleri. Ş. T. Kaptan (Haz.), *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği (Türk Dünyasında Maniler) Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 6-8 Kasım 2006 (ss. 69-76.). Fethiye.
- Demir, N., (2013). *Türk manileri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Dilçin, C., (2005). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: TDK.
- Dinler, C., (2015). Kars yöresine ait manilerden hareketle manilerin psikanalitik yaklaşımla çözümlenmesi üzerine bir deneme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3 (6), 127-131.
- Dizdaroğlu, H., (1969). Halk şiirinde türler. *Türk Dili Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dundes, A., (1998). "Halk kimdir? (Who are the folk?)". (M. Ekici, Çev.) *Milli Folklor*, 31, 139-157.
- Duymaz, A., (2007). Türk halk anlatılarında mani tarzı şiirlerin kullanımı üzerine. Ş. T. Kaptan (Haz.), *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği (Türk Dünyasında Maniler) Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 6-8 Kasım 2006, Fethiye, ss. 82-89
- Elçin, Ş., (1990). *Türkiye Türkçesinde maniler*. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

- Elmalı, A., (2012). *Kilis'te anonim edebiyat örnekleri ve maniler*. Kilis: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları.
- Emeksiz A., (2003). *İstanbul manileri*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erol, M., (2019). Manilerin sanat değeri üzerine. 3. *Uluslararası Sanat ve Estetik Sempozyumu, Sempozyum Özet Kitapçığı*. 4-5-6- Nisan 2019. Gaziantep: Asos Yayınları.
- Ersoy, R., (2012). Halk bilimi çalışmalarının gelişimine paralel olarak “alan araştırması” kavramını yeniden düşünmek. *Millî Folklor*, 24 (94), ss. 5-13.
- Gökşen, C. ve Burckay, A. O., (2020). Kilis halk kültüründe zeytin. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9 (1), ss. 205-224.
- Gözaydın, N., (1989). Anonim halk şiiri üzerine. *Türk Dili*, 7 (445-450), 1-104.
- İspirli, S. A., (2004). Atasözlerimiz, deyimlerimiz ve manilerimizde gelin kaynana ilişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (9), ss. 19-33.
- Kadri K. (Kadri Timurtaş), (1932). *Kilis tarihi*. (O. Vehbi, Neşreden). İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Karakuş, E. (2012). Anadolu ve Balkan manilerine gösterge bilimi açısından bir bakış. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (2), ss. 425-439.
- Kaya, D., (1999). *Anonim Türk halk şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kırıcı, S., Kayra-Demirci, S. Tokuz, G. (2018). Doğu Akdeniz Bölgesinde Üzerlik (Peganum Harmala L.) Bitkisinin Tütsü Olarak Kullanımı. *Lokman Hekim Dergisi*, 2018; 8 (1): 01-12.
- Köksel, B., (2019). Türk sözlü şiir sanatında kadın yaratıcılığının arketipleri. 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Türk Halk Edebiyatı, Bildiri Kitabı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü Yayını, ss. 273-282.
- Köprülü, M. F., (1960). *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Küçükbasmacı, G., (2016). Kültürel Bellek ve Süreklilik: Kına gecelerinden mezuniyet kınalarına. *Millî Folklor*, 28 (112), 73-94.
- Mirzaoğlu, G., (2007). Mani ve kadın. Ş. T. Kaptan (Haz.), *IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği (Türk Dünyasında Maniler) Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 6-8 Kasım 2006 (133-139. ss.). Fethiye.
- Oğuz, M. Ö., (2001). *Halk şiirinde tür, şekil ve makam*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Oğuz, M. Ö., (2007). Folklor ve kültürel mekân. *Millî Folklor*, 19 (76), ss. 30-32.
- Ong, W. J., (2013). *Sözlü ve yazılı kültür, sözün teknolojileşmesi*. (S. P. Banon, Çev.), İstanbul: Metis.
- Önal, M. N., (2007). Muğla manilerinde günlük yaşam. *IV. Uluslararası Türk Medeniyetinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyum Bildirileri “Maniler”*, Fethiye: ss. 369-388.
- Özcan D. ve Dinç, M., (2018). Kemal Sunal filmlerinde mani icrası. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 11 (22), 117-126.
- Reyhanoğlu, G. Yavuz, M., (2020). İşlevsel bakış açısıyla Kilis'te dam kültürü. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13 (31), ss. 1118-1140.
- Şenocak, E., (2007). Türk Halk Kültüründe ve Mitolojik Bağlamda Üzümün Yeri. *Millî Folklor*, 19 (76), ss. 164-172.
- Şimşek, E., (1997). Mani şeklindeki şiirlerle teşekkül eden halk hikâyeleri var mıdır?. *Millî Folklor*, 5 (33), ss. 36-41.
- Türkçe Sözlük. (2011). TDK. Ankara.
- Yakıcı, A., (2015). Burdur'dan derlenen mani metinlerinde ilin sosyokültürel yapısına dair bazı tespitler. (Ed. Ş. K. Nas), *I. Teke Yöresi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Cilt I*. Burdur, ss. 33-43.

Kaynak Kişiler

Not: Kilis merkezden yapılan mani derlemelerinin bir kısmı, hazırladığımız derleme planı ve sorularına uygun olarak Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencileri Sevda Mercan ve Sevim Karakuş tarafından yapılmıştır.

- KK 1 Abdurahman Gözükızıl, 1939, orta okul, emekli tahsildar, Kilis. (13.05.2014)
 KK 2 Mehmet Bekler, 1963, ilk okul, esnaf, Kilis (13.05.2014)
 KK 3 Kadir Gözükızıl, 1979, ilkokul, yerel sanatçı, Kilis (13.05.2014)
 KK 4 Raife Mercan, 1941, okur-yazar değil, ev hanımı, Kilis (13.05.2014)
 KK 5: Ayşegül Karakuş, 1991, Ortaöğretim, Kuaför, Kilis (20.05.2019)
 KK 6: Dilek Özmaya, 1968, İlköğretim, Terzi, Kilis (20.05.2019)
 KK 7: Müzeyyen Örs, 1998, İlköğretim, Satış Elemanı, Kilis (20.05.2019)
 KK 8: Gürcü Şanlı, 1972, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (20.05.2019)
 KK 9: Meryem Örs, 1977, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (03.06.2019)
 KK 10: Pınar Bekereci, 1988, Ortaöğretim, Ev Hanımı, Kilis (03.06.2019)
 KK 11: Sevim Şanlı, 1991, Ortaöğretim, Personel Şefi, Kilis (03.06.2019)
 KK 12: Ayşe Kaya, 1981, İlköğretim, Bakıcı, Kilis (15.06.2019)
 KK 13: Dursun Karakuş, 1973, İlköğretim. Ev Hanımı, Kilis (15.06.2019)
 KK 14: Emine Kaşıkçı, 1967, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (15.06.2019)
 KK 15: Dursun Gürsel, 1978, İlköğretim, Ev Hanımı, Gaziantep (15.06.2019)
 KK 16: Firdevs Saygılı, 1976, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (15.06.2019)
 KK 17: Fidan Karakuş, 1963, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (15.06.2019)
 KK 18: Meryem Gezer, 1975, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (15.06.2019)
 KK 19: Ayşe Açıkel, 1984, İlköğretim, Ev Hanımı, Kilis (15.06.2019)
 KK 20: Kifayet Karadaş, 1993, Lisans, Sekreter, Kilis (18.06.2019)
 KK 21: Özlem Karakuş, 1986, Ortaöğretim, Sekreter, Kilis (18.06.2019)

Elektronik kaynaklar

- URL1:<https://edebiyatvesanatakademisi.com/siirler/detay/kilis-manileri/45384>
 (E.T:16.11.2020) URL 2: <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61750/maniler-ve-taslamalar.html>
 (E.T:16.11.2020)
 URL 3: <http://kentgazetesi.biz/manilerimiz-ve-kilis-manileri/> (E. T: 16.11.2020)
 URL 4: <https://www.oocities.org/ugur37/kilistemaniler.htm> (E.T:16.11.2020)
 URL 5: <https://www.kilishududeli.com/kuru-kastel-akiyor/> (E. T: 03.01.2021)
 URL 6: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/gezilecekyer/surahbil-bin-hasene-sor-habil-haseneturbe-ve-zaviyesi> (E. T. 05.01.2021)
 URL 7: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/gezilecekyer/seyh-muhammed-bedevis-turbesi> (E. T: 05.01.2021)

Tuğralar Perişey'de Simya Yansımaları¹

Alchemist Reflectionsin in *Tuğralar Perişey*

Ali POLAT*

Öz

Dünyada simyanın ne zaman başladığı bilinmez. Simya biliminin ilgilendiği alanlar metalleri dönüştürerek gümüş ve altın elde etmek, insanın hastalıklarına çareler bulmak, iksir ile ölümsüzlüğe ulaşmak diye belirtilebilir. Simyacı yakalanma, alaya alınma ve öldürülme korkusuyla gizlenme ve sembol kullanma yolunu seçer. Enis Batur'un şiirlerinde simyanın önemi büyüktür. Şiir poetikası olan *Şiir ve İdeoloji* adlı kitabında simya üzerinde bol miktarda durur. Bu makalede simyadan ne anlaşıldığı, Batur'un simyadan ne anladığı ve *Tuğralar Perişey* şiir kitabına simyanın yansımaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Enis Batur, Simya, Şiir, *Tuğralar Perişey*.

Abstract

When alchemy began is not known. It can be claimed that alchemy mainly focuses on such branches as converting metal stop recious metals like silver and gold, finding cures to people's illnesses, reaching the immortality via elixir. An alchemist uses symbols or hides for fear of being caught, killed or made of fun. Alchemy is fairly important in Enis Batur's poems. In his work Poem and Ideology, which is an example of poetical, he discusses alchemy. In this article, it is discussed what is alchemy, what is understood from it, what Batur understands from alchemy and its reflections in *Tuğralar Perişey* poem book.

Keywords: Enis Batur, Alchemy, Poem, *Tuğralar Perişey*.

Giriş

Simyacı tarihin eski zamanlarından beri sırlar içinde simya ilmiyle uğraşır. Gerçek amacı değersiz metallere altın yapmak olan simyacı, ayrıca uzun ömür, ölümsüzlük iksirine ulaşmak, çaresiz hastalıkların tedavisini bulmak ve meditasyon yer alır. Simyacı, simya çalışmalarını yaparken kuşku ve güvenlik endişesi içinde, gözlerden uzak bir hayat sürme yolunu seçer. Yakalanma veya alaya alınma korkusu; simyacıların diğer simyacılarla tanışmalarını, fikir alışverişine girmelerini ve belli seviyeye çıkmalarını engeller. Simyacı bir taraftan gizli yere kurduğu laboratuvarını meraklılardan gizlemek, diğer taraftan çalışmalarına kendi yalnızlığı içinde devam etmek zorundadır. Alaya alınma, tacize uğrama, kaçırılma, darp edilme ve ölüm gibi riskler simyacıyı, simya işini gizlilik içinde yapmaya zorlayan nedenlerdendir (Martin, 2009, s. 26-27). Tarihin bazı dönemlerinde yaşayan simyacılar veya ortaya koydukları eserler, devrin hakim gücü tarafından çeşitli şekilde cezalandırılır. Daima büyüclük töhmeti ve batıl inanç karalamasıyla mahkûm edilen bir tür olan (Burkhardt, 2017, s. 7) simyada şifreli yazılar ve simgeler kötü niyetli kişilerin öğrenmemeleri için kullanılır. Her simyacının kendine ait bir şifreli dili bulunur ve şifreli metinlerini çok defa şiir halinde ifade eder. Simya metinlerinde gizli bir dilin kullanılmasının sebeplerinden biri de kilisenin simya çalışmalarına olumlu bir gözle bakmamasına karşı alınan önlemdir. Ayrıca simya terimlerinin Eski Yunanca- Arapça- Latince- Yerel diller sırasını izleyen çeviri işlemleri neticesinde, epeyce karışık ve muğlak bir dil halini alır (Tez, 2018, s. 42). Bu durum simyanın anlaşılmasını zorlaştırır. Onun anlaşılması için Yunanca, Arapça ve Latince bilmek gerekir. Simyada geçen simgelerin neyi ifade ettiklerini bilmek için fazlaca çaba harcamak elzemdir.

Batur ve Simya

Enis Batur'un *Tuğralar Perişey* adlı şiir kitabında simya önemli yere sahiptir. Onun şiirinde geçen simya ile ilgili terimlerin ne olduğunu veya neyi ifade ettiğini tam anlamak için simyadan ne anladığını bilmek gerekir. *Şiir ve İdeoloji* adlı şiir poetikasında ve kendi şiirinin

¹ Kırmızıkeci Yayınları'ndan 2015 yılında basılmış olan *Tuğralar Perişey* adlı kitaptan yapılan alıntıda sadece sayfa numarası gösterilecektir.

* Dr., Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı, yavuz_polat31@hotmail.com

ne olduğunu ifade ettiği “Ars Poetica” adlı şiirinde simya üzerinde durur. *Şiir ve İdeoloji* adlı poetikasında simyayı derinlemesine inceler. Şair, söz konusu kitabın ilk iki bölümünü şiir ve simya ilişkisine ayırır. Şiir ve simya arasındaki benzerliği belirttikten sonra, simyanın tarihi gelişimini, daha sonra da simyacının çekmiş olduğu sıkıntıları dile getirir. O, şiir ile simyanın bir tutulmasının başta gelen sebebi olarak ikisinin de dili karmaşık kullanmasını gösterir. Ona göre ikisinin de sınırsız bir simgeciliğe sahip olmasından dolayı, iki dilin yandaşları dışında simgelerin farkına varabilen kimse bulunmaz. Bütün anlaşılabilir iki sözün anlaşılabilirliği, anlamdan neredeyse yoksun olmasıdır (Batur, 1993, s. 17-20). Bu anlayışı benimseyen şair, şiirlerinde hemen anlaşılabilir veya belli bir düşünceyi okuyucularına aşılmasını amaçlayan düşünceyi benimsemez. O, gizem katılmış ve ilk bakışta anlaşılmayan şiirleri önemser. Batur’un simya ve şiir arasında kurduğu benzerliğin en belirgin yönünü oluşturan dil, hemen anlaşılabilir simgesel ve kapalı olmasına dikkat edilen günlük dilin kalıplarından sıyrılmış bir dildir. Simyacı, düşüncelerini ifade ederken simgesel bir dil kullanır. Otorite tarafından dışlanması onun özel dile gereksinim duymasını ve kendi dilini oluşturmasını sağlar. Şair, tıpkı simyacı gibi özel ve öznel bir simgeciliğin peşinden giderek toplumdaki anahtarını esirgediği bir dil kilidine sahip (Batur, 1993, s. 56) olur. Batur, kendine özgü kapalı ve imgesel bir dili kullanması bakımından şiirin de simyaya benzediğini vurgular. Simyacı ve şair, ortak hedefleri amaçlarlar. Simyacı, değerli metalleri altına çevirmek ve ölümsüzlüğü yakalamayı arzular. Şair ise sözü altına çevirmeyi, böylece sonsuzluğa varmayı amaçladığından (Batur, 2014, s. 202) simyacı ile şair arasında birçok yönden paralellik görülür. Şair “yapay olarak altın elde etmeye çabalayan eski ‘simyager’ler gibi, akla gelmedik yollar dener; dilin her şeyinden, kendisi için yararlanır” (Aksan, 2016, s. 21). Şair dili adeta bir sarraf titizliğiyle kullanmayı amaçlar.

Tuğralar Perişey Şiir Kitabında Simya

Batur; şiirlerinde gece, sır, kör, ölümsüzlük, mağara, altın, susma, büyü, kuytu, forsa, gizli, gizemli, susku, duvarların üzerine yürümesi, simya, tılsım, neyrencat, kömür, elmas, simyacı, giz, gece, formül ve Simyacılar Sokağı gibi simgesel değer taşıyan simya ile doğrudan ilgisi olan sözcükleri ve sözcük gruplarını kullanarak simya ile şiir arasında bağ kurar. Söz konusu ilişki gizem ve gizlilik üzerine kuruludur. Şair şiirlerinin hemen anlaşılmasına karşı olduğu için, simya ile şiirleri arasında bir benzerlik görür; çünkü simya ilmi de hemen anlaşılabilir. Onu anlamak için emek sarf etmek gerekir.

Gece her anlamın iki katıdır çocuk
sır mağarada doğduğum doğurduğum simge
vurur ve çekilir silinmez yazısıyla körelen (s. 80).

Gece; aydınlığın ve kalabalığın olmadığı, karanlıkta insanın kendisiyle baş başa kaldığı dönemi kapsar. Gündüz koşuşturmaca ile geçen anlarda insanların üzerinde düşünemediği anlamlar, gece derinlemesine tahlil edilir. Şiirde geçen gece, sır, simge, kör ve mağara simgesel değeri olan sözcükler olup simya sanatıyla doğrudan ilgilidir. Zira simya ilmi gizli olanla ilişkilidir. “Simya metinleri genelde güç anlaşılır ve simgesellikten ileri gelen bir üstü kapalılığa sahiptir” (Tez, 2018, s. 38). Bu sanatın zarar görmeden devam etmesi veya bilgilerin kötü niyetli kişilerin eline geçmemesi için gizliliğe azami ölçüde dikkat edilir. Simya işlemlerinde dikkat çekmemek için gece karanlıkta gizli çalışılır. Gece, simyacının üzerine adeta bir kalkan görevi görüp zararlı kişilere karşı onu koruma hüviyetindedir. Karanlık olması, simya ile ilgili yapılacak çalışmaların gizli ve rahat şekilde yürütülmesine olanak sağlaması yönüyle gece simyada önem taşır. Şair, kendisiyle baş başa kalarak duygularını yoğun yaşamasına imkan sağlayan geceye simya ilminde olduğu gibi ehemmiyet verir. Batur, gece vakti insanın kendisiyle baş başa kalmasıyla her şeyin yoğunluğunun arttığını, fakat durumu kimseye söylemeden simgeler halinde belirttiğini, simgelerin de kendisini etkilediğini belirtir.

Hakim gücün baskısından uzaklaşmak için simyacı, تنها yerlere veya mağaralara çekilip altın yapma çalışmalarını yürütür. Simyacı kendisini rahatsız edecek kişilerden uzak durup çalışmaların içeriğini simgeler halinde kaydeder. Bu dizelerde anahtar kelime mağaradır. Mağara hem insanların toplu yaşadığı yerlerden uzakta, hem de kişinin bazı şeyleri düşünüp tefekkür edebileceği bir yerdir. Şair veya simyacı, ıssız ve karanlık bir ortamı sunan mağarada kendisiyle ve simgeleriyle baş başa kalıp rahatsız edilmeden çalışmalarını sürdürür. Böyle mekanlar, simya ile ilgili bilgilerin herkesin eline geçmesini önleyen mekanlardır. Mağara normalde dar ve kapalı mekan olmasına rağmen, orada çalışan kişi rahat hareket edebildiği için psikolojik olarak geniş mekan olarak görülür. Mağara Türk şiirinde simgesel mekan olarak kullanılır. Kaplan, Asaf Halet Çelebi'nin "Mağara" isimli şiirini tahlil ederken mağara metaforunu şöyle ifade eder:

Bu sembol insanlık kadar eskidir. İnsanlar evler inşa etmeden önce mağaralarda yaşamışlar, onları çeşitli hayvan resimleri ile süslemişler ve tapınak olarak kullanmışlardır. Belki bundan dolayı mağara bütün dünya dinlerinde esrarlı ve kutsal bir mahiyet almış, insanlığın kolektif şuurlarına yerleşmiştir (Kaplan, 2005, s. 168).

Ne zaman birbirimizi görsek, daha
o anda başkalarıydık. Bir mazgala
alıyorduk elimize, en kuytu, en
tedirgin tahtalara, altın buluyorduk
titreyen, uzun parmaklarımızla. Bir
soru sorsalar, hemen susuyorduk (s. 51).

Simyanın önemli vasıflarından biri gizlilik, biri de yarına kalmaktır. Simya işlemleri sırasında, yanına tanıdığı biri gelse de simyacı, yanlış anlaşılma endişesiyle tedirgin olup başka bir kişiliğe bürünür. O, ne pahasına olursa olsun, altın yapma amacından hiçbir zaman vaz geçmez. Çünkü onun en büyük hedefi, kıymetsiz metallere değerli metal olan altına dönüşümü sağlamaktır. Şiirin ham maddesi kelimeler iken, simya ise sıradan metallere mükemmelliğin zirvesi soylu metal olan altın yapma peşindedir (Cocren, 2015, s. 77). Simyacı simya ile ilgili işlemi gizli şekilde yapar. Çünkü simya ile ilgili bilgilerin ehil olmayan kişilerin eline geçmemesi için çalışma esnasında yaptıkları ile ilgili her hangi bir konuda soru sorulursa, o susma yöntemini kullanır. Zira konuşursa hem işin büyüğü bozulur; hem de simyacı anlaşılmadığı için aforoz edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalır (Polat, 2020, s. 364). Şair de şiirinin anlaşılmadığını, Wallace Stevens'a benzetildiğini "Ars Poetika" adlı şiirinde belirtir (s. 271). Wallace Stevens'la kurduğu benzerlik dikkat çekicidir. "Stevens, özellikle imgesel şiir dili ve metaforik üslubu nedeniyle uzun yıllar görmezden gelinen" (Demir, 2014, s. 77) bir şairdir. Değeri sonradan anlaşılma yönüyle Stevens ile kendisi arasında bir bağ kurar. Şair anlaşılma sıkıntısı yaşadığını, değerinin zamanla Stevens'ta olduğu gibi olacağını hissettirir. Ayrıca Batur'un hemen anlaşılma gibi bir derdi de yoktur, zira onu anlamak isteyen okuyucunun belirli bir eğitim seviyesinin üzerinde olmasını bekler. Belirli bir seviyede olan kişi, şiirin içinde gizli olan hazineye ulaşır; lakin o işten anlamayan kişiye gerçek anlatılırsa, gerçeğin değeri kaybolur. Kötü duruma düşmemek için şair, simyacıda olduğu gibi sorunun cevabını vermek yerine susma yöntemini seçer.

bir forsa kadar
gizli, gizemli ve okunaksız
gözlerimi suskunun yosunu kaplıyor
duvarlar üzerime yürürken hışımla (s. 30).

Batur, mecazlı ve simgesel anlamları içinde barındıran kelimeleri bir arada verir. O, şiirde simyada olduğu gibi kelimeleri günlük dilde kullanılan ilk anlamıyla değil de duygu ve çağrışımlarına göre seçer. Böylece şiirin içine simyada olduğu gibi gizem katmış olur.

Sıradan bir insan için anlaşma vasıtası olan dil, simya ile ilişki içinde olan şair için çok daha geniş bir dünyaya taşıyan sihirli bir araçtır. Böylece okuyucunun kendisini tılsımlı bir dünya içinde hissetmesini sağlar (Martin, 2009, s. 102). Şair, kendi durumunu forsa gibi görmektedir. Dört duvar arasında kimseyle muhatap olmadan kendi yalnızlığı içinde bir hayat süren forsa, savaşlarda esir edilmiş kürek mahkûmudur. Cezasını geminin karanlık bölümünde kürek çekerek devam ettirir. Forsa, karanlık yerde bulunması ve devamlı susması yönüyle simyacıya benzetilebilir. Ortaçağda simya sanatı ile uğraşanlar hâkim güç tarafından kovulur, dışlanır veya katledilir. Simyacı, yönetici veya halk tabakasında yeterli ilgiliyi göremeyerek kendi köşesine çekilir. Şair, simyadan bahsederken sürekli gizli olması ve simyacının susması imgesi üzerinde durur. Simyada olması gereken en önemli giz, susmadır. Çünkü herkes simya sanatını bilirse, simyanın değeri kalmaz. Gizli olan her zaman insanların ilgisini çeker. Gize sahip olanlar, gizin kimsenin eline geçmemesi için susma eylemini yerine getirir. Susmasını bilmeyenler de topluluğun içinde yer edinemez. Simyacı veya şair, işini yerine getirirken devamlı yalnızlık içinde kalır. Bazen yalnızlık dayanılmaz hâl alır. İçinde yer edinilen çevre ve zaman onu bunaltır. Şairin yalnızlığını paylaşacak veya giderecek kimse olmadığından o da susma eylemini yerine getirir. Yalnız kalan şair, simyacı gibi toplumdan uzaklaşır ve kendi içinde derinleşerek gizemli bir hal alır. Forsa gibi yalnızlık içinde susup geminin mahzeni olan dar mekanda psikolojik açıdan çıkmazda olan kişinin üzerine duvarlar yürür (Korkmaz, 2015, s. 87).

Simgeler önemli” dedi: “Kelimelere bizim yüklediğimiz biraz özel biraz da saplantılı anlamlar. (...) bir sözü tamamlamak için bağlanan, ama susup birden yarım bırakılan (s. 168).

Simyada olduğu gibi bu şiirde de simyanın ana omurgasını simge ve susma oluşturur. Şair yeri geldiği zaman susmasını bilmelidir. Şairin, kelimelere yüklemiş olduğu öznel anlamlar, anlaşılmayı zorlaştırarak simge kullanımını şeklinde ortaya çıkar. Simge kullanımında amaç anlaşılmak değil, anlaşılmayı zorlaştırmaktır. Batur’a göre dili puslu, karanlık, kendini çarçabuk ele vermeyen şiirler şanslıdır. Böyle şiirlere temkinli yaklaşılar, gizlerini sökmek için fazlaca çaba harcanır (Batur, 2014, s. 193). Metafor, sembol ve allegori ile dolu olan simya metinleri çözülmeyi bekleyen bir bulmaca gibidir. Şifrelerle dolu simya bilgisi herkese verilmeyecek kadar değerlidir (Öndin, 2017, s. 265). Simyanın sırlarının herkese açılması sakıncalı olduğundan simyacının ağzının sıkı olması ve çoğu zaman susması gerekir. Şiirde simgesel ifadeleri kullanan şair, şiirin sonunu getirmeyip susması yönüyle simya ile ilişki içindedir. Zira simya ile şiir, susması ve bazı ifadelerin sonunu getirmemeleri yönüyle paraleldir. Şair bazen susar ve sözün devamını getirmez. Okuyucunun devam ettirmesini bekler. Çaba sonunda şiirin derinliğine inilir. Okuyucu simgelerden yola çıkarak şairin susup yarım bıraktığı şiiri tamamlamaya çalışır.

Tuğralar Perişey şiir kitabında aralara serpiştirilmiş düzyazı örneklerine rastlanır. “HAT, yüzyazı” Mukanna diye tanınan yalancı peygamberliğini ilan etmiş bir kişiyle ilgili küçük nesirdir. Batur, düzyazı formunda yazılan küçük nesri, mensur şiirin ikiz kardeşi olarak niteler. Bir tür olarak sayılmayan küçük nesrin arada kaldığını belirtir. Küçük nesir örneğine bazılarının şiir, bazılarının öykü veya deneme diyebileceğini vurgular. Ona göre küçük nesir melezdir ve hepsinden bir renk, bir tat alır (Batur, 2014, s. 357). Aşağıda yer alan “HAT, yüzyazı” başlıklı düzyazı örneğinde, tarihte Mukanna diye tanınan fikirlerini yaymak için simya sanatından yararlanan hicri 160-163 yılları arasında yalancı peygamberliğini ilan etmiş bir kişinin hayatından alıntıyı Batur, İbn Hallikan’ın *Vefayat*’ından aktarır:

Mukanna kendini halka göstermezdi. Altundan yaptığı suni bir suretle yüzünü örterdi. Kendisini kasar (elbise temizleyicisi) olduğundan bazı kimyevi olayları iyi bilirdi. Esasen hendese, tılsım ve neyrenca

ilimlerine vakıftı. Ortaçağda kültürsüz halkı kandırmakta bu ilimlerden istifade ederdi. Mesela yürüyüşle 30 gün sürecek bir mesafeden yaptığı sihirle suni bir ayı doğdurup batırdığı rivayet edilir... Halk, Mukanna'nın yüzünü görmek istedi. Israr üzerine onlara kendisini göstereceğini vaat etti. Gösterme zamanını güneşin yükseliş anı olarak tespit etti. Halka görünmeden önce sihirli bir ayna ile güneşin ışığının kendisine bakanlara aksetmesini sağlayacak şekilde tertibat aldı. Halk toplanmıştı. Güneş iyice yükseldiği sırada halkla kendi arasındaki örtüyü kaldırdı. Halk müthiş güneş ışığının aksetmesine dayanamadı ve bakamadı. Hepsini şaşkınlıklar içinde hadise yerini terk ettiler. Böylece de Mukanna sahte mucizesini göstermiş oldu. Namaz ve oruç gibi dini farzları tebasından kaldırmıştı. Ana ve kızkardeş, kız evlatla nikahı caiz görmüştü. Onun iddiasına göre hiçbir kimse kendi arkadaşından eşini esirgememelidir. Mukanna'nın önemli bir tehlike olduğunu gören Halife, kalabalık bir orduyu onun üzerine gönderdi. Mukanna mağlup olacağını anlayınca ilkin kendi eşlerini zehirli bir şerbetle öldürdü. Daha sonra da aynı şerbetten kendisi de içip intihar etti. Fakat daha kuvvetli bir rivayete göre katran vesair yanıcı maddelerle kendisini yaktı. Kale fethedildiğinde Mukanna yanıp kül olduğu için bulunamadı. Taraftarları bunun üzerine onun göğe çekildiğini iddia ettiler (s. 249).

Yalancı peygamber Mukanna, sapkın inançlarını halka inandırmak için siyama ilmini kullanır. Bazı kimyevi olayları iyi bilmesi, hendese, tılsım, neyrencat ilimlerine vakıf olması, yaptığı sihirle suni bir ayı doğdurup batırdığı rivayeti bulunur. Çok çirkin olan Mukanna, yüzünün çirkinliğini altından yaptığı suni bir suretle gizler. Halkın yüzünü görmek istemesi üzerine, güneşin yükseliş anında sihirli bir ayna ile güneş ışınlarını yüzüne aksettirir. Olay esnasında halk korkarak kaçır. Yaşanılan olay Mukanna'nın siyama ile doğrudan ilişki içinde olduğunu gösterir. Mukanna (ö. 778) adı Ata, Hakim, Hişam b. Hakim, Haşım b. Hakim olarak kaydedilir. Şaşılığını yüzüne örttüğü altın bir peçe ile gizlediği için "Mukanna" (örtülü) lakabıyla şöhret kazanır. Belhli olup gençlik yıllarında Merv şehrinde kasarlık yapıp sihirle uğraşır. Abbasiler döneminde yaşayıp sapkın inançlara sahip olan Mukanna, yalancı peygamberliğini ilan eder. Mukanna ve taraftarları üzerine gönderilen ordu isyanı bastırır².

Kömürden elmasa varmak için
çıktığım yolda elmastan yola çıktığımı
unutmadım. (s. 272)

Simyacı nasıl metalleri altına çevirmek için uğraşırsa, şair de tıpkı onun gibi sözü altına çevirmek için çaba sarf eder. Batur'a göre şair ile simyacı arasında birçok yönden benzerlik vardır. Simyacı metallerden altın veya kömürden elmas yapmayı hedeflediği gibi, şair de sözcüklerden elmas gibi şiirler vücuda getirmek için uğraşır. Simyacının kusursuz metal oluşturma isteğiyle şairin kusursuz şiir yazma isteği arasında benzerlik bulunur. Her ikisi de fazlalıklardan kurtulma yolunu seçip kusursuzluğu amaçlar. O, elmas gibi kusursuz şiir elde etmek için simyacı gibi zaman harcaması gerektiğini, simgesel bir dil kullanarak ilk bakışta anlaşılmasız şiirler yazmayı zihninden çıkarmaz. Simyacı ölümsüzlük, sağlık ve kusursuz metal peşinde koşarken şair de ölümsüz şiir yazma peşindedir (Demir, 2014, s. 77). Batur, şiirini oluştururken gereksiz kelimeleri şiirinde kullanmayarak elmas gibi bir şiir oluşturma gayretinde olduğunu ve bunu da unutmadığını şiirinde vurgular.

Tuğralar Perişey şiir kitabının içine serpiştirilmiş siyama ile ilgili dizelere rastlanır: "Toprağın simyasında zamanın yavaşlaması vardı." (s. 25), "ömrünü formüllerle tüketen eski simyacının" (s. 34), "bir ortaçağ kentinin, her duvarda simyanın gizi," (s. 43), "aranan bir kelime: Anlam/ ortadayken adlandıramıyoruz onu." (s. 92), "ona Simyacılar Sokağı'nda günveren gece" (s. 267). Şair, siyama ile şiir arasında paralel bir bağ olduğunu ikisi arasında en önemli unsurun gizlilik olduğunu vurgular. Şiirin ilk bakışta anlaşılmasızlığı için simgesel bir dil kullanılması gerektiğini düşünen Batur, böylece şiiri siyama benzetir. Zira o gerek canının selameti, gerekse siyama ilminin kötü niyetli kişilerin eline geçmemesi için bu sanatı gizli tutar.

²<https://islamansiklopedisi.org.tr/mukanna-el-horasani> E.T: 02/06/2019.

Sonuç

Simyanın metalleri altına çevirme, hastalara şifa bulma, ölümsüzlüğe ulaşma ve meditasyon gibi amaçları bulunmaktadır. Simyacılar gerek iktidar ve gerekse halkın devamlı kötü gözle bakması, onların yaptıkları işleri gizlemelerine ve simgesel dil kullanmalarına neden olur. Ortaçağda skolâstik anlayışın hüküm sürdüğü Batı dünyasında simyacılar baskı görür. Bunun üzerine İslam medeniyetinin onlara ve bilim adamlarına kucak açmaları üzerine İslam coğrafyaya gelirler. Haçlı Seferleri, Endülüs Emevileri ve çeviri yoluyla Batı, simyada epey yol alır; fakat simyacılar çoğu zaman iktidarda olanlarla sıkıntı yaşarlar. Böylece yaptıkları çalışmaları gizli şekilde yürütürler.

Batur, simyaya önem verir ve simya öğelerini şiirlerinde kullanır. Onun simyadan ne anladığını veya simyanın şiirlerine nasıl yansıdığını yazmış olduğu *Şiir ve İdeoloji* adlı kitabında ifade eder. Şair, simyada olduğu gibi şiirlerinde de gizli ve ilk bakışta anlaşılabilen kelimeler kullanmak ister. Onun amacı şiir okuyucusunu biraz emek sarf ettikten sonra şiirini anlamasıdır. Anlaşılmadığı için eleştirilen şair, şiirlerinin Amerikalı Wallace Stevens'a benzetildiğini "Ars Poetika" adlı şiirinde belirtir. Gece, sır, kör, mağara, altın, kuytu, forsa, gizli, gizemli, susku, duvarların üzerine yürümesi, simya, tılsım, neyrencat, kömür, elmas, simyacı, giz, gece gibi simgesel değer taşıyan ve simya ile doğrudan ilgisi olan sözcükleri kullanır.

Tuğralar Perişey'de simya ile şiir arasında önemli benzerliklere rastlanır. Susma ve gizem, anlaşılmasız ve simgesel dil kullanma, ölümsüzlük, تنها mekan, gece, değersiz metallere altın yapma ve yalnızlık belli başlı benzerlik unsurlarıdır. Hakim güç tarafından sürekli dışlanan, öldürülme kaygısını yaşayan simyacı, susarak sırlarını gizleme yolunu seçer. Şifreli yazıları ve simgeleri, kötü niyetli kişilerin simya ilmini öğrenmemeleri için kullanır. Çalışmalarıyla ilgili her hangi bir soru sorulduğunda susma yöntemini seçer. Batur şiirlerinin anlaşılmadığı için yalnız kaldığını, imgesel dilden dolayı Amerikalı Stevens'a benzetildiğini, böylece susma yöntemini kullandığını belirtir. Ayrıca şairin susmasının nedenlerinden biri de okuyucuların şiirin içinde bulunan gizi bulmaları için emek harcamaları gerektiğini, bundan dolayı sustuğu şiirlerinden çıkarılır. Simya ve şiir, dili kullanımı yönüyle paralellik gösterir. Amaçları anlaşılmasız olduğundan her ikisi de dili simgesel, kapalı ve sanatlı kullanır. Simya sırlarının açıklanmasının sakıncalı olması, simyacıyı simgesel bir dil kullanmaya zorlar. Batur, şiirlerinde benimsemiş olduğu ilk bakışta anlaşılmasız amacından dolayı simgesel dile değer verir. Simya ve şiirin önemli benzerlik yönlerinden biri de yarına kalma endişesidir. Simyacı kıymetsiz metalleri altına çevirme ve ölümsüzlük iksirini bulup ebedi yaşamayı arzular. Şair ise altın gibi kusursuz söz söylemeyi, böylece şiirleriyle sonsuza kadar kalmayı hedefler. Mekan kullanımı yönüyle de simyacı ve şair arasında paralellik görülür. Hakim gücün baskısından uzaklaşmak için simyacı, تنها yerlere veya mağaralara çekilip altın yapma çalışmalarını buralarda yürütür. Mağaranın simgesel değeri vardır. Çünkü simyacı mağaranın ıssız ve تنها olması yönüyle rahatsız edilmeden kolayca çalışır. Şair de تنها mekanlarda şehir gürültüsünden uzakta kendisi ile baş başa kalarak şiirlerini yazar. Gece her ikisi için de önem taşır. Simyacının üzerine adeta bir kalkan görevi gören gece, zararlı kişilere karşı onu koruma özelliğine bürünür. Gecenin karanlık olması, simya çalışmalarının gizli ve rahatça yürütülmesine olanak sağlar. Şiirde de geceye ehemmiyet verilir. Duyguların en yoğun yaşandığı ve herkes yatarken şairin kendisiyle baş başa kalması yönüyle simya ilminde olduğu gibi geceye kıymet verilir. Simyacı değersiz metallere kusursuz metal olan altın üretmeyi amaçlarken şair de sözcüklerden kusursuz şiir yazma amacındadır. Simyacı veya şair, işini yerine getirirken yalnız kalmak zorundadır. İkisi de işlerinden dolayı yalnızlık içinde kalırlar. Yalnızlıklarını paylaşacakları kimseyi yanlarında göremezler. Yalnız kalan şair, simyacı gibi toplumdan uzaklaşır ve kendi içinde derinleşerek gizemli bir hal alır. Bütün bu benzerlikler Batur'un simya ilmine ilgi duyduğunu ve bu ilgiyi de şiirlerine yansıttığını gösterir.

Kaynakça

- Aksan, D., (2016). *Türk şiir dili ve Türk şiir dili*, Ankara: Bilgi yayınevi.
- Batur, E., (1993). *Şiir ve ideoloji*, İstanbul: Mito yayınları.
- Batur, E., (2014). *Yazının sınır boyuna yolculuklar edebiyat üzerine denemeler 2*, İstanbul: Sel Yayınları.
- Batur, E., (2015). *Tuğralar Perişey*, İstanbul: Kırmızıkeci yayınları.
- Burkhardt, T., (2017). *Simya, sembolizm ve dünya görüşü* (Mehmed Telelli, Çev.), Ankara: Verka yayıncılık.
- Cocren, F., (2015). *Simya sanatı ve simyacılar* (Murat Sağlam, Çev.), İstanbul: Mitra yayınları.
- Demir, F., (2014). Enis Batur'un poetik evreni: şiir ve ideoloji *Ars Poetica*, “*Uluslararası Araştırmalar Dergisi*”, 7(35), ss.1-13.
- Kaplan, M., (2005). *Şiir tahlilleri 2*. İstanbul: Dergah yayınları.
- Korkmaz, R., (2015). *Yazınsal okumalar*, İstanbul: Kesit yayınları.
- Martin, S., (2009). *Simya ve simyacılar*. (E. Ç. Babaoğlu, Çev.), İstanbul: Kalkedon yayıncılık.
- Öndin, N., (2017). *Renesans ve simya*, İstanbul: Hayalperest yayınevi.
- Polat, A., (2020). “Bir edebi şahsiyet olarak Enis Batur” *The Journal of Academic Social Science*, 8(100), ss. 352-371.
- Tez, Z., (2017). *Kimyanın gizemli arka bahçesi: simya*, İstanbul: Hayy Kitap.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mukanna-el-horasani> (E.T: 02/06/2019).

TARİH & HISTORY

Passage of the Black Sea Volunteer Fleet Through the Turkish Straits During the Russo-Japanese War (1904)

Rus-Japon Savaşı Esnasında Karadeniz Gönüllü Filosu'nun Türk Boğazlarından Geçiş (1904)

Abdurrahman BOZKURT*

Abstract

The regime of the Turkish Straits being internationally secured with the London Straits Treaty signed in 1841 failed to satisfy Russia that also wanted warships belonging to Black Sea riparian states to have the right of passage through the Straits. Russians tried to change this regime, however, the 1856 Paris and 1878 Berlin Treaties revealed that this status quo was to be preserved. In the meantime, the Russians that planned to take advantage of the changes in the world balance, realized that objectives regarding the Turkish Straits was related to the navel fleets in the Black Sea gaining strength. After the Berlin Treaty, Russians appealed for the warships they built in the Baltic Ports or purchased to be able to pass through the Turkish Straits unarmed, carrying civil personnel. Despite Britain's reaction, the Ottoman State issued permission for a limited number of warships to pass through its Straits on the condition that they abided by the trade regulations. In parallel with this, the Russians formed a "Volunteer Fleet" in the Black Sea with donation campaigns. The Black Sea Volunteer Fleet that consisted of vessels that could also be converted into warships when required, managed to pass through the Straits by concealing its mission until the 1904-1905 Russo-Japanese War. However, when ships that were a part of this fleet passed through the Straits, and inspected merchant vessels in and around the Red Sea during the 1904-1905 Russo-Japanese War, this attracted a strong reaction from Britain. Russians that did not have the power to confront the English were forced to withdraw and were unable to make such an attempt again. British Archive documents published under the title *British Documents of the Origins of the War (1898-1914)* and records of the House of Commons that will constitute the framework of this study that aims to examine international developments that occurred after these light warships, that were a part of the Black Sea Volunteer Fleet, passed through the Turkish Straits during the 1904-1905 Russo-Japanese War.

Key Words: Turkish Straits, Black Sea, Russian Black Sea Fleet, Russian Black Sea Volunteer Fleet, London Straits Convention.

Öz

Türk Boğazlarından geçiş rejiminin 1841 yılında imzalanan Londra Boğazlar Sözleşmesi ile uluslararası güvence altına alınması, Karadeniz'e kıyıdaş devletlere ait savaş gemilerinin de Boğazlardan geçme hakkına sahip olmasını isteyen Rusya'yı tatmin etmemişti. Ruslar bu rejimi değiştirmeye yönelik girişimlerde bulundular fakat 1856 Paris ve 1878 Berlin Antlaşmaları Boğazlarda statükonun muhafaza edileceğini göstermekteydi. Bu arada değişen dünya dengelerinden yararlanmayı planlayan Ruslar, Türk Boğazlarına yönelik hedeflerinin, Karadeniz'deki donanmalarının güçlenmesine bağlı olduğunu kavramışlardı. Berlin Antlaşması'ndan sonra Ruslar, Baltık limanlarında inşa ettikleri ya da satın aldıkları savaş gemilerini silahsız bir şekilde ve sivil personelle Türk Boğazlarından geçirebilmek için müracaatlarda bulundular. İngiltere'nin tepkilerine rağmen sınırlı sayıda savaş gemisinin ticari kriterlere tabi olmak kaydıyla Boğazlardan geçişine Osmanlı Devleti tarafından müsaade edildi. Bununla eş zamanlı olarak Ruslar, başış kampanyalarıyla Karadeniz'de sözde sivil amaçlı bir Gönüllü Filo meydana getirdiler. İhtiyaç halinde yardımcı savaş gemilerine dâhi dönüşebilecek potansiyele sahip gemilerden oluşan Karadeniz Gönüllü Filosu, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'na kadar misyonunu gizleyerek Boğazlardan geçti. Ancak 1904-1905 Rus-Japon Savaşı sırasında bu filoya bağlı gemilerin Boğazlardan geçerek Kızıldeniz ve çevresinde ticaret gemilerini denetlemesi İngiltere'nin şiddetli tepkisine neden oldu. İngiltere ile karşı karşıya gelecek güce sahip olmayan Ruslar geri adım atmak zorunda kaldılar ve bir daha da böyle bir teşebbüste bulunamadılar. *British Documents of the Origins of the War (1898-1914)* başlığıyla yayımlanan İngiliz Arşiv belgeleri ve Avam Kamarası tutanaklarının iskeletini oluşturacağı bu çalışma 1904-1905 Rus-Japon Savaşı sırasında Karadeniz Gönüllü Filosu'na bağlı hafif savaş gemilerin misyonlarını gizleyerek Türk Boğazlarından geçişi ve sonrasında yaşanan uluslararası gelişmeleri incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Boğazları, Karadeniz, Rus Karadeniz Filosu, Rus Karadeniz Gönüllü Filosu, Londra Boğazlar Sözleşmesi.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, abozkurttt@hotmail.com

Introduction

Since the end of the 20th century, taking into consideration the change in the balance of power in the world, the Russians began to pursue the passage of their military grade vessels of a class, type or category that was not specifically identified in international agreements¹ through the Turkish Straits. Agreements concerning the Straits that failed to provide the exact criteria of ship passage, or the legal gaps in these agreements for that matter offered the Russians a suitable opportunity to expand their naval fleets in the Black Sea and challenge the status quo. Almost ten years after the Berlin Treaty (1878), that protected the status quo of the Straits, the Russians appealed to the relevant Ottoman offices in an effort for their unarmed ships that were a part of their fleet to pass through the Straits. On this basis, in June 1888 an unarmed Russian vessel named *Zabiaka* was allowed to pass through the Straits for the first time. On permission of Abdulhamid II, during 1890-1891 Russia carried unarmed forces and prisoners to the Far East with their unarmed warships that sailed through the Straits. The British, that also became involved, considered it necessary to warn both the Ottoman State and the Russians emphasizing that they could also take advantage of these privileges. After bilateral negotiations with Russia, the Ottoman Government that hesitated for a while after this warning and even prevented the ships in question from passing through the Straits for a while, announced that they would give permission for transits of this kind on the condition that they gave the necessary information in advance.²

Despite the partial concessions of the Ottoman State, the Russians were secretly preparing crucial plans with the aim of seizing the Turkish Straits. In this context, the plan prepared by Nelidov in 1896 failed to materialize because Russia did not have sufficient naval forces; operational obstacles and because this could lead to a major war in Europe. As a result, towards the end of the 19th century the Russians realized that they would have to expand their Black Sea Fleet and made necessary preparations.³

In 1902, the Russians held negotiations for the purpose of adding the four torpedo-boats they built in Petersburg to their fleet in the Black Sea via the Dardanelles and Bosphorus Strait. On 19 September 1902, Abdulhamid II gave permission for these boats to pass the Straits on the condition that they flew a commercial flag and complied with the regulations applicable to merchant ships; that the boats passed separately with a twenty-four hour interval and did not carry a naval crew or arms. Under these conditions, these vessels began to pass through the Straits. Almost a week before the last vessel was to pass, British Ambassador N. O'Connor

¹ The London Straits Convention signed in 1841, stipulated the passage of commercial vessels through the Straits during times of peace, and the ban on the passage of warships continued. Only light warships that served the embassies of ally states were allowed to pass through the straits. In the time of war, the Ottoman Empire reserved the right to open the Straits to the fleets of ally states. Indeed, during the Crimean War, the allied fleets that passed the Straits assisted the Ottoman Empire, as a result, with the signing of the Treaty of Paris (1856) the Black Sea was closed to all warships and dockyards. However, the restrictions were lifted with the signing of the London Convention Regarding the Black Sea on the request of the Russians that were taking advantage of the changing balance of power in the world. Therefore, although the Russians once again became a treat for the Turkish Straits, the only consolation for the Ottoman Empire was that in the time of peace, they gained the right to open the Straits for the warships belonging to ally states. The London Straits Convention (1841); Treaty of Paris and Paris Straits Treaty (30 March 1856); London Convention on the Black Sea (1871); Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* I, Ankara, 1953, pp. 309-313, 347, 355-356, 367-368.

² The memorandum presented by Charles Hardinge, *British Documents of the Origins of the War (1898-1914) (BDOW)*, *The Anglo-Russian Rapprochement (1903-1907)*, vol. IV, London, 1929, No. 55, pp. 58-60; Y. Hikmet Bayur, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)", *Bellekten*, vol. VII, No. 28, 1943, pp. 104-105; Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, Istanbul, 1999, pp. 362-403.

³ John Burman, *Britain's Relations with the Ottoman Empire During the Embassy of Sir Nicholas O'Connor to the Porte, 1898-1908*, Istanbul, 2010, p. 96.

presented a memorandum to the Ottoman Government stating that the treaty obligations had been violated and that in the future they would also take advantage of the same privileges.⁴ Despite this, the torpedo boat continued towards the Dardanelles Strait and indications of low-key tension between Russia, Britain and the Ottoman State was clearly evident.

The Austria-Hungary Minister of Foreign Affairs Count Goluchowski, who aimed to take advantage of any potential tension between Britain, Russia and the Ottoman State, intervened in the issue of the passage through the Straits. Goluchowski, who informed the Ottoman State on 9 January 1903 that there were no objections regarding the Russian warship passing through the Bosphorus Strait, toned down these views somewhat and conveyed this to the British Ambassador F. R. Plunkett. Although Goluchowski alleges that he submitted this proposal for the purpose of inquiring whether or not the Padishah would give such permission in the scope of a friendly and allied country, the British Ambassador stressed that they would certainly not support such a proposal that could lead to disputes regarding the status quo in the Mediterranean. It is clear that Austria's interests were not limited to those between Russia and Britain, but also targeted gaining an advantage in the already existing Macedonia issue. The British Ambassador was aware of the seriousness of the situation, and subtly warned Austria to withdraw its attempts stating that "this inopportune appeal would have a serious impact in London."⁵ The British were receiving information that not only Austria-Hungary, but also Italy was to support Russia on this issue. However, the Italian Minister of Foreign Affairs Prinetti not only stood beside Britain, he also warned the Austria-Hungary Ambassador that a proposal that meant isolating Britain would "lead to unfavorable results."⁶ As for Prinetti, he announced that they would join the protests against Britain, and even implied that he believed they would be able to convince Austria in this respect.⁷

As in the case of the Macedonian issue, the British were expecting the Austrian Government to publically reveal that they shared the same opinion by protesting against the Ottoman Government. Whereas Goluchowski not only stressed that they did not want the regime of the Turkish Straits passage to change, but were not in favor of a joint protest for these kinds of issues (the passage of small unarmored Russian war boats) that were not significant to the extent where these could be compared with the Macedonian issue. In response to the British Ambassador's reminder that "this will create an unfavorable impact in London", Goluchowski was forced to give a diplomatic reply saying they would investigate the issue once again.⁸ In the meantime, learning that the Russians assured the Ottoman Government that the passage in question would not violate the existing agreements and that the Ottomans approved on 7 January 1903, increased the concern of the British even further.⁹

On 14 January 1903, the British Ambassador to Istanbul N. O'Connor announced that the night before, a Russian torpedo boat passed through the Bosphorus Strait non-stop to the Black Sea.¹⁰ However, neither Austria nor Italy had warned the Ottoman Government regarding Britain's intention, and the British Government was hoping that this would materialize as soon as possible.¹¹ Without igniting the issue even further, the British who realized that they would

⁴ The Straits and The Russian Volunteer Fleet, 1903-1904, *BDOW*, vol. IV, p. 41; Tukin, *Ibid.*, pp. 362-403.

⁵ From F. R. Plunkett to Lansdowne 9 January 1903, *BDOW*, vol. IV, no. 22, p. 43.

⁶ From R. Rodd to Lansdowne 10/17 January 1903, *BDOW*, vol. IV, No. 34, pp. 44-46.

⁷ From R. Rodd to Lansdowne 9/15 January 1903, *BDOW*, vol. IV, No. 32, pp. 41-42.

⁸ F.R.Plunkett to Lansdowne 9/19 January 1904, *BDOW*, vol. IV, No. 33, pp. 43-44.

⁹ Response from the Russian Minister for Foreign Affairs Comte Lamsdorff to the Ottoman Ambassador in Petersburg issued on 8 January 1904. From Whitehead to Lansdowne 26 January/2 February and 5 February 1903, *BDOW*, vol. IV, No. 37-38-39, pp. 47-48.

¹⁰ N. O'Connor to Lansdowne 4 January 1903, *BDOW*, vol. IV, no. 35, p. 46.

¹¹ Lansdowne to R.Rodd, 15 January 1903, *BDOW*, vol. IV, no. 36, p. 46.

not gain the support they sought and did not want to risk confrontation with Russia, decided to back down and displayed no further reaction after the diplomatic note they initially presented to the Ottoman Government. Nevertheless, disputes concerning the Russian military warships passing through the Bosphorus Straits during the Russo-Japanese War that broke out almost a year later, was to occupy the order of events even more critically.

Britain's Approach to the Issue of the Straits During the Russo-Japanese War

While the British that waived the policy of isolation at the beginning of the 20th century signed bilateral treaties with the Japanese in an attempt of maintaining the status quo in the Far-East on one hand, due to the mutual threat on the other began to establish relations with the French. Although the Russian Government that aimed to take advantage of the situation attempted to form an alliance with the British based on the "Turkey issue", this attempt failed. Indeed, while the relations and agreements between the Great Powers during this process affected the Ottoman State's position in the international system in different ways, the geopolitical importance of the Straits was increasing with every day that passed.¹² Again, there was speculation that in the case of a potential war Russia, that was experiencing problems with Japan during this period, would attempt to send the Black Sea Volunteer Fleet through the Straits with the aim of providing logistic support. This issue received widespread interest particularly in the British press; on one hand it was claimed that Russia was pressuring the Ottoman Government to pay the remaining compensation from the Berlin Treaty, while on the other was attempting to secure passage on the Straits for its warships by pledging to assist in maintaining the status quo in the Balkans.¹³ Eventually, when the war broke out with Japan on 8 February 1904, in terms of the Russians the passage of the Black Sea Volunteer Fleet was to gain even more importance and they were to seek a formula where they could accomplish this.

Since the early days of the Russo-Japanese War, news that the Russian Government would submit a request with the aim of allowing the passage of the Black Sea Volunteer Fleet through the Straits was one of the main topics in the House of Commons. However, the British Government thought Russia would not "make an attempt of such that meant openly violating the commitments of the treaty against the European powers."¹⁴

Japan that was at war with Russia, was now involved in the disputes regarding the passage of the Straits. Shortly before the war broke out, the Japanese Minister for Foreign Affairs held officials meetings with the British Minister for Foreign Affairs Lansdowne in an attempt of learning Britain's position if a war did break out with Russia and the Russian Black Sea Fleet managed to pass through the Straits. While Lansdowne emphasized that if Russia violated the agreements concerning the Straits they would certainly deal with the issue with the other great states, he also alleged that there were no signs indicating this¹⁵ and also avoided making any official commitment.

With the beginning of the Russo-Japanese War, there was also a rise in negotiations among the other great powers. The situation of Russia was discussed during the Entente Cordiale negotiations aimed at establishing an alliance especially between Britain and France. During and after these negotiations, the French adopted policies for the reconciliation of the two states to strengthen the alliance they established with Britain by also incorporating Russia.

¹² Burman, *Ibid.* pp. 22, 94.

¹³ Hasip Saygılı, *1905 Rus Devriminde Sultan Abdülhamid*, Istanbul, 2016, pp. 73-74.

¹⁴ Accessed: 2 June 2020, Russia and the Dardanelles, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1904/feb/10/russia-and-the-dardanelles> (*Records from the British House of Commons*)

¹⁵ One of the most influential Russian admirals, Admiral of the Red Sea Fleet Skrydloff was called to Petersburg for talks regarding the operation in the Pacific. From Lansdowne to MacDonald 30 January 1904.; From C. Scott to Lansdowne 4/8 February 1904, *BDOW*, vol. IV, No. 40-41, pp. 48-49

Nevertheless, British diplomats realized that such an alliance mainly depended on the approval of the demands of Russia, that was at war with Japan during that period, regarding their passage of the Russian warships through the Straits and emphasized that they would never make concessions regarding this issue. So emphasizing that such an agreement would not be possible, Lansdowne insisted that they would definitely not tolerate the violation of the Straits agreements and passage of the Russian fleet through the Straits for the purpose of attacking their allies in the Far-East, and that if such an event occurred they would take the necessary measures. Although they refrained from an agreement regarding the integrity of the Ottoman territories,¹⁶ maintaining the status quo of the Straits was still one of the “redlines” in terms of the British. Furthermore, to prevent Japan, that was “classified as an ally” by the British, from experiencing hardship, the Straits had to be closed to the Russian warships.¹⁷ How the Ottoman Government would deal with such a situation was a matter of great concern. This was put to test with the British vessel *Nemesis* that headed towards the Straits simultaneously with the ongoing disputes concerning the Russian warships.

British War Vessel *Nemesis*' Attempt to Pass Through to the Black Sea and Stance of the Ottoman Government

During the period when there were ongoing disputes concerning the possibility of Russia violating the agreements regarding the Straits, the British vessel *Nemesis* carrying two Hotchkiss canons on its deck, sailed to the mouth of the Dardanelles. On 22 May 1904, *Nemesis*¹⁸ was stopped at the entrance to the Dardanelles on the grounds that the vessel was carrying these canons. The Grand Vizier informed O'Connor that *Nemesis* would only be allowed to pass through the Straits if the canons were removed from the vessel. Accepting these conditions, O'Connor issued the necessary instructions to the personnel of the ship. After complying with these conditions regarding the passage of the vessel, the British sent a memorandum to the Ottoman Government stating they expected these conditions would also apply to ships belonging to all the states.¹⁹

The British Minister for Foreign Affairs began to monitor the Ottoman Government's approach closely regarding the passage of vessels through the Straits. Lansdowne stated that the procedures imposed on *Nemesis* was an indication that the obligations of the agreements concerning the Straits would be respected, and that from now on they expected that armed vessels from all other states requesting passage would be dealt with in the same way.²⁰ It appears that in view of the timing of the *Nemesis* incident and the British Government's approach regarding this issue, they wanted to put a message over regarding the existing agreements. Even if this was not organized and was simply a coincidence, the British Government had the opportunity to indirectly warn the Ottoman Government. Indeed, when allegations that the Black Sea Volunteer Fleet was to sail through the Straits became more serious a short while after this incident, not the British alone but also the Japanese were greatly concerned.

¹⁶ Although Abdulhamid II proposed an alliance based on defense after Entente Cordial, the British rejected this proposal. Burman, *Ibid.* pp. 101-103.

¹⁷ Lansdowne to E. Monson, 29 April 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 43, p. 50.

¹⁸ Although choosing the name *Nemesis* meaning Goddess of Revenge in Greek mythology bears great significance, we were unable to find any indication that this name, or in fact that the passage of the vessel was a conscious attempt to convey a message to Russia.

¹⁹ Because the instructions were delayed, the *Nemesis* vessel was kept waiting at the mouth of the Straits for three days. From N. O'Connor to Lansdowne 29 May 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 46, p. 51.

²⁰ Lansdowne to N. O'Connor 7 June 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 44, p. 50.

Allegations of the Japanese Before the Russian Warships Passed Through the Straits

On 4 June 1904, the Japanese Minister for Foreign Affairs that met with the British Ambassador Plunkett in Vienna claimed that according to a secret report he received from Petersburg, the Russian Government submitted a request to the Ottoman Government on 25 April 1904 for the passage of the Black Sea Fleet to the Mediterranean Sea. Moreover, the Japanese alleged that the Ottoman Government gave an uncommitted response that they would not object if this operation was carried out under the initiative of the Russians and in secrecy. In fact, the Japanese also said the Russian Chief Commander issued instructions for a first class battle cruiser, two gunships and a destroyer to be prepared. The Japanese Minister for Foreign Affairs wanted to learn whether or not measures would be taken to prevent such an operation. Nevertheless, Plunkett refrained from giving an official response, and simply sufficed in declaring that he was sure that Britain would take the necessary measures.²¹

Upon these allegations by the Japanese, O'Connor announced that since the passage of the Russian torpedo ship in January 1903, the Ottoman Minister for Foreign Affairs had not received any such request and that the government was fully aware of the obligations arising from the international agreements. On the other hand, as the British Consul General in Odessa indicated, O'Connor suspected that the ships referred to by the Japanese were the *Petersburg* and *Smolensk* vessels, a part of the Black Sea Volunteer Fleet that were armored and waiting for passage to the sea.²²

In the copy of the Daily Mail dated 11 June 1904, news that the Ottoman Government allowed two Russian cruisers and four warships to pass through the Straits was published. And although the Ottoman Government rejected these claims three days later,²³ the Russians accelerated preparations so the *Petersburg* and *Smolensk* vessels, the ships predicted by O'Connor could pass through the Straits.

Passage of the *Petersburg* and *Smolensk* of the Black Sea Volunteer Fleet Through the Straits

The Black Sea Volunteer Fleet that was formed in Odessa after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, and supported with donation campaigns was initially controlled by the Ministry of Finance and later by the Ministry of the Navy. Ships that were a part of the Volunteer Fleet that had the capacity of carrying out oversea operations were designed so they could be converted into auxiliary warships, hospitals, stores and transportation ships during the time of war. This fleet, whose personnel consisted of retired or reserve naval officers, was governed according to naval regulations, instructions and discipline. Until the Russo-Japanese War, the Volunteer Fleet carried cargo and passengers between the Black Sea and the Far East.²⁴ However, when the war broke out with Japan, the Russians took steps for the Volunteer Fleet to sail from the Black Sea to provide logistic support.

When the request for the ships from the Black Sea Volunteer Fleet to pass through the Straits, was submitted the Ottoman Ambassador in Petersburg Hüsni Pasha attempted to get an official guarantee from Lamsdorff, Russian Minister for Foreign Affairs that this fleet would not carry out any tasks other than the purpose given. After speaking with the Tsar, Lamsdorff gave verbal assurance that the vessels requesting passage through the Straits were simply a part

²¹ F. R. Plunkett to Lansdowne 5 June 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 45, p. 51.

²² N. O'Connor to Lansdowne 8 June 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 47, p. 52.

²³ Ed. Note, 8 June 1904, *BDOW*, vol. IV, p. 52.

²⁴ Patrick J. Rollins, "Russian Commerce Raiders in the Red Sea and Indian Ocean, *Naval War College Review*, vol. 47, No.3 1994 Summer, p.89.

of the volunteer fleet. But the Ottoman Government insisted on written assurance.²⁵ The However, the Russians not only avoided giving any written commitment, but in the case of the Ottoman Government delaying their reply they also threatened that the volunteer ships would pass through the Straits without complying with any of the regulations. Upon this, the Ottoman Government withdrew their request of written assurance and attempted to receive a verbal declaration from the Russian Ambassador that the vessels in question would fly the commercial flag that was routine practice; that the vessels would not be carrying arms or ammunitions; would sail at a distance from one another so one would not pass through the Bosphorus Strait until the other ship had exited the Dardanelles, and that the vessels would not be converted in cruisers.²⁶ But the Russian refused to accept these conditions. As a result, although the Ottoman Government authorized passage of the vessels, with the intervention of Sultan Abdulhamid II the government was to turn a blind eye to the Russian vessels passing the Straits without receiving any official assurance.²⁷ Despite support for Japan among the Ottoman public due to these historical issues and conflict with the Russians, this decision issued by Abdulhamid II should be analyzed taking into consideration the conjuncture of that period.²⁸

On 8 June 1904, on approval of Grand Duke Alexander Alexandrovich, the Russian Navy Minister Admiral F. K. Avelan issued instructions to Ivan Skalsky and Victor Troyan, captains of *Petersburg* and *Smolensk* to carry out an operation by sailing from the Straits to the Mediterranean, and onto the Red Sea via the Suez Canal. The reason for this order was that Russia had concealed weapons and ammunition in secret compartments of these vessels that were apparently equipped to transport coal to its fleet in the Far East. The *Petersburg* that departed from Sevastopol at 07:00 on the morning of 3 July 1904, reached Istanbul at 15:00 the following afternoon.²⁹ The intelligence organization in Istanbul that also consisted of Japanese merchants observed the passage of these vessels and reported this immediately.³⁰ The Russian Ambassador to Istanbul requested that measures be taken in case of potential sabotages that could be carried out by the Japanese intelligence organization, so the Ottoman Government issued the necessary instructions to both the port masters and patrol vessels to ensure the safety and safe passage of these ships through the Straits.³¹

The *Petersburg* and *Smolensk* Vessels of the Black Sea Volunteer Fleet Beginning Controls After Passing Through the Suez Canal

The *Petersburg*, that sailed to Port Said on 7 July 1904 then onto the Red Sea via the Suez Canal the next day, was followed at a two day interval by *Smolensk*. While these vessels

²⁵ The British received this information almost a month later. N. O'Connor to Lansdowne 4/5 Augusts 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 48, pp. 52-53.

²⁶ N. O'Connor to Lansdowne 8/9 August 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 49, p. 53.

²⁷ Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid ve Mikado*, Istanbul, 1994, p.119; F. Şayan Ulusan Şahin, "Rus-Japon Harbi (1904-1905)'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tesirleri", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Issue. 2, (1999), pp. 271-275.

²⁸ Hüseyin Hilmi Aladağ, "Osmanlı Devleti Zaviyesinden 1904-1905 Rus-Japon Harbi", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Issue. 36, 2016, p. 588.

²⁹ Rollins, *Ibid.* pp. 92-93.

³⁰ Another claim was that the vessels in question together with 7 vessels from the Volunteer Fleet passed through the Straits unarmed and joined the Ferikerzam division of the Russian Baltic Fleet close to Crete where these vessels were armed with the help of Greece. These may have received reinforcements from Greece, but if the vessels in question were to pass through the Straits unarmed then there was no reason for the Russians to persist in getting passage permission from the Ottoman Government. Moreover, there is only official correspondence regarding the *Smolensk* and *Petersburg* passing the Straits and carrying out operations. For more detailed information see. Selçuk Esenbel, *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı, Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam Politikaları*, İstanbul, 2012.

³¹ Ayhan Kuşçuluo, *Japon-Rus Savaşı ve Türkler*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Doctoral Thesis, Kayseri, 2009, p. 78.

operated under the customary commercial flag during their passage of the Straits they apparently complying with the necessary procedures, but were actually concealing their real mission. When they reached the Suez, Captain Skalsky who was manning the vessels made contact with local secret agents of the Volunteer Fleet, and conveyed the updated contraband list and other necessary information in order to provide logistic support to the Russian forces in the Far East. When these Russian vessels that were armed like cruisers entered the Red Sea, they took position then began duty on 11 July. *Smolensk* was to take up position close to the Zubayr Island while *Petersburg* was positioned to the south of the Zukur Island, almost a hundred miles apart. As soon as the vessels reached their positions, they patrolled the area and began to stop and inspect merchant ships. Post and cargo that was bound for Japan was examined with the aim of preventing logistic support to the enemy and when necessary was confiscated. It was decided that vessels seized carrying contraband would be sent to the Libau (Liepaia, Latvia) Port in the Baltic, almost 5.300 miles from the Red Sea as the pillage of war. During the time the vessels remained in the Red Sea and the shores of Africa, sixteen British, one German, one Dutch and the one Norway flagged ships, a total of nineteen merchant vessels were stopped and inspected by the Russian vessels. The Russians that were preparing to send three of these bound for Japan that were seized as the pillage of war to Libau, were confronted with the severe pressure and harsh approach of the British.³²

Reaction of the British Government and Warnings Regarding Complying with the Passage Regime of the Turkish Straits

On the day the Russian ships began operations in the Red Sea, 11 July 1904, Charles Dilke in the British House of Commons raised the issue of claims that a British post ship was recently stopped by a Russian vessel in the Red Sea, and demanded information regarding this. On behalf of the government, Earl Percy explained that they had no knowledge of this, but in February 1904 two vessels owned by the Peninsula and Oriental Company and a vessel from the India Steamship Company were stopped by the Russian fleet in the Red Sea, and shortly after examining the documents, the Russians that boarded the vessel gave permission to continue the voyage. Based on this example that occurred in February, the British Government particularly indicated that there was no need to object to these routine inspections by the warships.³³ But when ships that passed the Straits disguised as commercial vessels began to carry out these kinds of inspections, this was to take the issue to a much different dimension and was classified as a violation of the regulations.

In a few days, substantial information regarding the inspections of the Russian vessels that took position in the Red Sea and occasionally patrolled the Indian Ocean, Cape of Hope and the African shores was raised in the House of Commons. On 14 July 1904, Brotherton requested information concerning a Russian cruiser that sailed through the Straits flying the merchant flag, stopping two British vessels in the Red Sea and demanded to be informed of what kind of action was taken. The British Government accepted that two of its vessels were stopped, but claimed that they had no official information that the Russian vessels passed the Straits under a merchant flag and that the investigation was still continuing.³⁴ It was almost impossible for the British Government that had a vast intelligence network,³⁵ not to have

³² If the vessels in question were not sent to Libua they were to be destroyed. Rollins, *Ibid.*, pp. 93-98.

³³ Accessed: 2 June 2020, Stoppage of British Mail Steamers by Russian Warships, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/11>

³⁴ Accessed: 3 June 2020, Passage of the Bosphorus by armed Russian Cruiser-British Ships stopped in the Red Sea, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/14>

³⁵ O'Connor formed a group among the shipping merchants to monitor the movements of the warships in the Black Sea ports. If these merchants noticed unusual movement they would report this to London immediately. Burman, *Ibid.*, p. 59.

knowledge of this issue conveyed by the Japanese; that was given wide coverage in the press and raised by parliamentarians. All the statements indicated that the British Government had not yet decided on its reaction towards the Russians and were in fact trying to buy time. At this stage, in all likelihood the British Government opted to hide the issue from the House of Commons and the public.

Although the British Government refrained from giving any information, Laurie demanded that the House of Commons announced whether or not the vessel that inspected or controlled the British ships in the Red Sea and vicinity was the *Petersburg* that passed the Straits under a commercial flag. In addition, it appeared that an explanation was necessary as to whether the conversion of the merchant ship in this way was in compliance with international law. Eventually, the government confessed that this issue was vitally important to them; that due to the lack of information the investigation was ongoing and that they would answer these questions at a later date. This statement was nothing more than a tactic the British resorted to in response to the persistent questions. This strategy used by the government in an attempt of delaying a response³⁶ would not prevent parliamentarians questioning this issue, on the contrary, in the light of new information they were also to seek answers to various other questions on the topic.

During 19-21 July 1904, Younger reported that the British vessel named *Dragoman*, and Thomas Dewar reported that the *Menelaus* and *Crew Hall* vessels were stopped in the Red Sea, and in view of this questioned whether or not any official complaint was made regarding this. The three ships in question were among those that were stopped on 11 July in the Red Sea, searched and later released. Therefore, it was clear that although more than a week had passed since the Russians stopped these vessels, the British Government did not want to give and implement a rash decision, but were still assessing what their response should be towards the Russians.³⁷

The British Government delaying the investigation by avoiding issuing a statement generated serious concerns in the House of Commons. At this point, Gibson Bowles questioned whether or not the British vessel and its personnel being forcibly searched or being subjected to control by the Russians was based on the Suez Canal Treaty. In response to criticisms, Prime Minister Balfour claimed that certain issues were due to international law while some were concerning the canal in particular. But because this issue was extremely sensitive due to its political nature, this could lead to a change in the balance of world powers. Particularly emphasizing that they were certainly not underestimating the issue, Balfour explained that as they were not at war with Russia, controls of this kind by warships could not be prevented and that they were trying to calm down the reactions.³⁸ The actual problem is that the vessels being searched were not warships.

Another issue concerning the Russian vessels was that they confiscated postal packets. Gibson Bowles raised the subject in the House of Commons and questioned whether they were to appeal to the Hague Court of Justice in connection with the British postal vessel called *Persia* that was searched by the crew of the *Smolensk* and detained for almost an entire day, and the German post vessel named *Prinz Heinrich* that was searched and its post and cargo bound for

³⁶ Accessed: 3 June 2020, Russian Warships and British Vessels in the Red Sea, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/18>

³⁷ Accessed: 3 June 2020, British Ships stopped by Russian Cruisers in the Red Sea, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/19>; Detention of British Ships by Russian Cruiser, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/21>

³⁸ On the other hand, the British Government maintained that vessels sailing through the Suez Canal or their shipment could not be seized as a legitimate pillage. Accessed: 4 June 2020, Russian Volunteer Fleet-Captures of British Steamers - Passage through Suez Canal, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/25>

Japan confiscated. But Balfour was experienced enough to know that legal action of this kind would not get results.³⁹ Furthermore, at that time there was no international binding agreement preventing the confiscation of post or cargo.⁴⁰

Initially, the British Government believed that as in the past if the Russian vessels passed the Turkish Straits by taking advantage of shortcomings in the legal system or by violating the regulations, they would be able to achieve their goals by pressuring the Ottoman Government. Moreover, adopting a similar approach during the incident that occurred in January 1903, the British Government opted to send a diplomatic letter to the Ottoman Government, therefore avoiding a direct confrontation with Russia. But now the case was totally different. Until 1904, the British were not directly affected by violations that occurred during the passage of the Turkish Straits. This time the situation was different and the British interests were directly under threat. Moreover, the reaction of the House of Commons and the press also involved the public in this process. Despite this, the British Government acted with caution and wanted to reach a sensible, reasonable decision.⁴¹

Contrary to their expectations, the more the British Government remained silent the reaction of the public increased even further. Claims that the Ottoman Government and Russia had reached a secret agreement regarding the passage of the vessels in question through the Turkish Straits worsened the situation. The British Government was almost certain that the Ottoman Government had not come to such an agreement with Russia.⁴² Nevertheless, there was also the reality of the way in which the vessels in question sailed through the Straits and behind the scenes this was constantly questioned. In view of this, it was necessary to reach the root of the problem and put an end to this permanently.

Eventually, when the *Petersburg* seized the vessel belonging to the P&O Company called *Malacca* on 13 July 1904, the British Government, that refrained from publically reacting to operations of Russian vessels that continued for almost two weeks lost all patience. After *Malacca* that was carrying small pieces of artillery and a large quantity of ammunition to the British bases in Hong Kong was searched, the vessel was taken to the Algiers. On 20 July 1904, the British Government presented a formal protest against Russia via its Ambassador Charles Hardinge. Admitting that the status of the vessels of the Volunteer Fleet was unclear, the British Government emphasized that these were not categorized as warships on the grounds that if this was the case, it would be impossible for the vessels to receive permission from the Turks to passage the Straits. In addition, it was emphasized that the British naval supplies were not categorized as contraband and that some parts of *Malacca* was ravaged in a manner contrary to international law, that if the vessel in question was taken to a Russian port then the British navy would not abstain from using force to prevent this. The British not only issued this warning, but also moved its entire fleet consisting of twelve warships, two cruisers, two destroyers and one admiral's yacht to follow the Russian ships and rescue the British vessels seized by the Russians. In view of the reactions, Alexander Benckendorf accepted that this was a mistake and said he would give instructions for *Malacca* to be released immediately. Assurance from the Russian Government that they would not insist the volunteer vessels were deployed as cruisers until the general principles were specified and therefore would not carry out operations of this

³⁹ Accessed: 5 June 2020, Russian Cruisers -Passage through the Bosphorus and Dardanelles, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/25>

⁴⁰ The proposal of the Memorandum Relative to Postal Correspondence on High Seas was to be presented by the Germans in 1907 at The Hague, but the Russians refused to join in this agreement. Rollins, *Ibid*, p.107. footnote no24.

⁴¹ Accessed: 5 June 2020, Russian Cruisers and the Dardanelles and Bosphorus Passage, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/26>

⁴² Accessed: 6 June 2020, Passage of the Dardanelles by Vessels of Russian Volunteer Fleet, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/27>

kind, and a request that they ignored this incident had ever occurred was classified sufficient by the British.⁴³ In response to British pressure, the Russian Government issued a formal agreement that the volunteer vessels would never carry weapons for the wrong purposes; they would continue operating under a commercial flag and would not convert these vessels into warships. Therefore, the guarantee the Ottoman Government demanded from the very beginning was secured under British pressure.⁴⁴ On 21 July, Admiral Avelan issued instructions to cease the operation. Russian vessels that continued to patrol for a significantly long time after this on the grounds that they had not received the order, were captured by the British cruiser called *Forte* when they dropped anchor in the Menai Bay on 6 September 1904. The captain of *Forte* that delivered the order of the naval ministers, expected the Russians to follow the order.⁴⁵

The *Petersburg* that set out from Menai Bay on 8 September 1904 reached Libau on 10 October, and *Smolensk* three days later on 13 October.⁴⁶ In the meantime, statements that the Tsar issued an order for *Smolensk* and *Petersburg* to be renamed *Rion* and *Dniepr* and join the Russian fleet began to appear in the press.⁴⁷

Shortly before the Russian vessels reached Libau, the British Government held talks with the Ottoman Government with the aim of preventing incidents of this kind. On 5 October 1904, the British Government informed the Ottoman Government that in the future they expected the Russian Volunteer Fleet to comply with the regulations during passage through the Turkish Straits.⁴⁸

Information was received that upon reaching Libau, the *Smolensk* and *Petersburg* were to set sail again, as cruisers. It became clear that this information source,⁴⁹ that was also confirmed by the British military attaché in Petersburg, was the Japanese. Taking these allegations even further, Viscount Hayashi claimed that they received unconfirmed information that the Russian Black Sea Fleet was to pass the Straits. However, on this occasion these allegations were false. Moreover, Lansdowne was almost sure that after all that had happened, the Russians would not dare to attempt this.⁵⁰ And after receiving open support from the British, the Ottoman Government was more careful and closely monitored the passage of merchant ships.⁵¹

In the meantime, although Abdulhamid II attempted to obtain assistance from the British by emphasizing the threat he described with the metaphor “protection from the attack of the wounded Russian bear”, he failed to receive the support he expected.⁵² After all, within a few years the problems between France, Russia and England were pared down to minimal level and these countries formed the Triple Entente Alliance.

⁴³ Feridun Cemal Erkin, *Türk Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968, pp.39-40; Rollins, *Ibid*, pp. 98-100; Accessed: 6 June 2020, Russian Seizures of British Ships, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/jul/28>; Russian Seizures of British Ships-The Case of the "Malacca; <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/aug/08>;

⁴⁴ Accessed: 6 June 2020, Russia and Contraband of War, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1904/aug/11>; Tukin, *Ibid*, p. 404.

⁴⁵ Rollins, *Ibid*, pp. 98-102.

⁴⁶ Rollins, *Ibid*, p. 102.

⁴⁷ C Hardinge to Lansdowne 7/14 November 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 53, p. 56.

⁴⁸ Townley to Lansdowne 28 October/1 November 1904, memorandum dated 5 November 1904 to the Ottoman Government, *BDOW*, vol. IV, no. 50, pp. 53-54.

⁴⁹ Lansdowne to E. Monson 15 November 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 54, pp. 56-57.

⁵⁰ Lansdowne to C. MacDonald 16 November 1904, *BDOW*, vol. IV, no. 55, p. 57.

⁵¹ Tukin, *Ibid*, pp. 408-409.

⁵² In July 1904, Abdulhamid II tried to obtain assurance of this kind from O’Conor on the condition that this would remain confidential. Burner, *Ibid*. p. 112.

Conclusion

After the 1878 Berlin Treaty, Russians attempted to include the light warships they either built or purchased in the Baltic ports to their Black Sea Fleet and Volunteer Fleet by passing these through the Turkish Straits disguised as commercial vessels. In practice, Abdulhamid II, who established close relations with Germany due to the policies adopted by the British, authorized the passage of light warships with the intention of avoiding confrontation with Russia on the condition that they complied with the regulations implemented for commercial vessels. Quite naturally we can suggest that behind this approach were the conflict of the Russian and British interests and plan of gaining British support. In addition, we should also acknowledge that assessments in the policy of objectiveness and balance were the main motivation in these practices.

However, the British not only opposed a revision in the regime of the Straits passage, but due to the changes in the balance of world powers also avoided any direct confrontation with Russia. The British also refused to give Abdulhamid II the support he expected. Moreover, Britain was putting pressure on the Ottoman Government for the Russians to comply with the regime of the Straits passage. This continued until the 1904-1905 Russo-Japanese War. Nevertheless, the Russian vessels that passed through the Turkish Straits and then the Suez Canal disguised as commercial vessels during the Russo-Japanese War, intervening in commercial transports by converting these into warships when they reached the Red Sea was perceived as a direct threat by the British.

The Russian vessels that were positioned and patrolled from the bases they formed in the Red Sea; their intervention of trade ships belonging to the British and their disruption of logistic support provided indirectly by the British and bound for Japan was more than sufficient for a change in their political approach. As a result, following these interventions the British Government not only reacted to Russian on a diplomatic level, but also mobilized its fleet to end the operations being carried out by Russian vessels. Russia that was already struggling in the war with Japan, could not take the risk of any conflict with Britain that had the most powerful fleet of that period. In view of this, the Russians were forced to withdraw these vessels. Nevertheless, Abdulhamid II failed to achieve results from the policies of balance or objectivity he adopted particularly regarding the Turkish Straits. But the British that gave no support to the Ottoman State, repeated their warnings on complying with the regime of passage through the Turkish Straits in an even more determined manner.

Bibliography

Official Publications

British documents of the origins of the war (1898-1914) (BDOW). The Anglo-Russian Rapprochement (1903-1907). IV, London, 1929.

Records from the British House of Commons.

Memories and Research Works

Burman, J., (2010). *Britain's Relations with the Ottoman Empire During the Embassy of Sir Nicholas O'Connor to the Porte, 1898-1908*, Istanbul.

Erim, N., (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri (Osmanlı İmparatorluğu andlaşmaları) I*, Ankara.

Erkin, F. C., (1968). *Türk Sovyet ilişkileri ve boğazlar meselesi*, Ankara.

Esenbel, S., (2012). *Japon Modernleşmesi ve Osmanlı, Japonya'nın Türk Dünyası ve İslam politikaları*, İstanbul.

Kuşçulu, A., (2009). *Japon-Rus savaşı ve Türkler*, (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Saygılı, H., (2016). *1905 Rus Devriminde Sultan Abdülhamid*. İstanbul.

Tukin, C., (1999). *Boğazlar meselesi*. İstanbul.

Ziya Ş., (1994). *Sultan Abdülhamid ve Mikado*. İstanbul.

Articles

Aladağ, H. H., (2016). “Osmanlı Devleti zaviyesinden 1904-1905 Rus-Japon harbi”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 36, 579-606.

Bayur, Y. H., (1943). “Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)”. *Belleten*, VII, 28, 89-216.

Rollins, P. J., (1994). “Russian commerce raiders in the Red Sea and Indian Ocean. *Naval War College Review*. 47(3), 86-109.

Şahin, F.; Uluşan, Ş., (1999). “Rus-Japon harbi (1904-1905)’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki tesirleri”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (2), 271-275.

Haçlı Seferlerinin Görgü Tanığı Bahâeddin İbn Şeddâd'ın “en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l Yûsufiyye” Adlı Eserinde Akkâ Savaşları”

Akka Wars in the Literary work, “en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l Yûsufiyye” by Bahaeddin Ibn Seddad, Who Eyewitnessed the Crusades

Fatma ÇAPAN*

Öz

Doğu Roma İmparatoru I. Aleksios Komnenos Türkleri Anadolu'dan atmak için büyük bir ordu kurmak amacıyla batıdan ücretli askerler talep etmiştir. Bu talebi büyük bir fırsat olarak gören ve Hristiyan dünyasının tek lideri olmak isteyen Papa II. Urbanus ise Kudüs'teki Hristiyanların Müslümanlar tarafından zulme uğratıldığı gerekçesiyle Haçlı Seferleri çağrısı yapmıştır. Bu çağrı üzerine yapılan I. Haçlı Seferi sonunda Urfa, Antakya, Kudüs gibi önemli stratejik bölgelerde haçlı kontlukları kurulmuştur. Ancak Sultan Selâhaddin Eyyubî Hittin Savaşı ile 2 Ekim 1187 tarihinde Kudüs'e girmeyi başarmış ve 88 yıl süren haçlı hakimiyetine son vermiştir. Bu durum batıda oldukça büyük bir şok ve korkuya neden olmuştur. Bunun üzerine Kudüs'ün ele geçirilmesi için Papa VIII. Gregorius tarafından yeni bir haçlı seferi çağrısı yapılmıştır. Bu çağrıya Almanya, Fransa ve İngiltere kralları olumlu cevap vererek yola çıkmıştır. Ancak Alman Kralı Friedrich Barbarossa yolda hayatını kaybetmiş ve orduları dağılmıştır. İngiltere ve Fransa kralları ise aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle dört yıl sonra sefere çıkabilmiştir. Doğudaki haçlılar ise Kudüs'ü yeniden ele geçirmek için mücadelelerine devam etmiştir. Bu sırada Kral Guy tarafından Kudüs'e giden yolda önemli bir liman kenti olan Akkâ ele geçirilmeye çalışılmıştır. Sultan Selâhaddin şehri korumak için başlangıçta haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermesine rağmen Fransa ve İngiltere krallarının yardımı gelmesiyle güçlenen haçlı orduları karşısında başarı elde edememiştir ve Akkâ şehri yeniden haçlıların eline geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Kudüs, Akkâ, Selâhaddin Eyyubî.

Abstract

Eastern Roman Emperor Alexios I Komnenos requested wage soldiers from the West to build a large army to expel the Turks from Anatolia. Pope II Urbanus, who wanted to turn this demand into a great opportunity and become the sole leader of the Christian World. Urbanus, on the other hand, called for the Crusades on the grounds that Christians in Jerusalem were persecuted by Muslims. Crusader counties were established in important strategic regions such as Urfa, Antakya and Jerusalem at the end of the 1st Crusade made upon this call. However, Sultan Selâhaddin Eyyubî succeeded in entering Jerusalem on October 2, 1187 after the Battle of Hattin and ended the crusader rule that lasted for 88 years. This situation caused a great shock and fear in the West. Thereupon, Pope VIII Gregorius for capture of Jerusalem. A new crusade was called by Gregorius. The kings of Germany, France and England responded positively to this call. However, the German King Friedrich Barbarossa died on the way and his armies disintegrated. The kings of England and France, on the other hand, were able to embark on the expedition four years later due to the disagreements between them. Crusaders in the east continued their struggle to recapture Jerusalem. Meanwhile, on the way to Jerusalem, Akkâ, an important port city, was tried to be captured by King Guy. However, although Sultan Selâhaddin had initially fought against the crusaders to protect the city, he could not achieve success against the crusader armies that got stronger with the help of the kings of France and England, and the city of Akkâ was captured by the crusaders again.

Keywords: Crusaders, Jerusalem, Akkâ, Selâhaddin Eyyubî.

Giriş

Roma İmparatorluğu tarihi boyunca doğu sınırlarından gelen tehditleri bertaraf etmek için büyük mücadeleler vermiştir. İmparatorluğun ikiye ayrılmasından sonraki süreçte de bu durum devam etmiştir. Suriye, Mısır, Filistin gibi önemli topraklarını korumak için öncelikle Sasanilerle mücadele eden Doğu Roma İmparatorluğu daha sonra bu topraklarda Müslüman Arapların tehditlerine maruz kalmıştır. İslam dünyası içerisinde çıkan dini-siyasi tartışmalar zaman zaman bu tehlikeyi ortadan kaldırmasına rağmen Müslümanlara karşı önemli bir başarı elde edilememiştir. Nitekim Abbasi Devleti üzerinde Şii Fatimî ve Şii Büveyhoğullarının baskısının arttığı dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması sunni İslam dünyası adına

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, capan@gantep.edu.tr

olumlu bir gelişme olmuştur. Tuğrul Bey döneminden başlayarak Abbasi Halifeleri ve Selçuklu hükümdarları arasında yapılan anlaşmalar Büyük Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasının dini liderleri olan halifeleri arkasına alarak manevi bir güç kazanmasına ve kısa zamanda binlerce Müslümanın desteğini almasına neden olmuştur¹. Askeri anlamda zaten güçlü olan Selçuklu Türkleri bu manevi güç sayesinde hızlı bir şekilde ilerleme fırsatı yakalamıştır. Kendilerine yeni yurtlar bulmak için Turan'dan İran'a inen Türk boyları bu özgüven içinde akın akın batıya doğru yani bugünkü ebedi Türk yurdu Anadolu'ya ilerlemeye başlamıştır. 1071 Malazgirt Zaferi ise Anadolu'nun kapılarını sonuna kadar Türklere açmıştır. Bu gelişmeler Türk dünyası adına olumlu iken Doğu Roma İmparatorluğu adına doğu sınırlarında bir daha karşısında asla başarı elde edemeyecekleri yeni bir düşman edinilmesi anlamına gelmiştir. Bu nedenle Doğu Roma İmparatorluğu'nun bundan sonraki tek hedefi Anadolu'ya girmelerini engelleyemedikleri Türkleri Anadolu'dan atmak ve Anadolu'da çöken hakimiyetlerini yeniden tesis etmek olmuştur². Bu durumda öncelikle İmparator VII. Mikhail Dukas(1071-1078) döneminde batıdan Papa VII. Gregorius'tan yardım istenmiştir³. Nitekim bahsi geçen dönemde Süleymanşah 1075 yılında İznik'i ele geçirerek Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmayı başarmıştır. 1081-1118 yılları arasında Doğu Roma İmparatorluğu tahtının başındaki İmparator Aleksios Komnenos başlangıçta Süleymanşah ile 1081 Dragon Suyu Anlaşmasını yaparak onun hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır⁴. Ancak sonrasında diğer imparatorlar gibi Aleksios Komnenos da Türkleri Anadolu'dan atmak için elinden geleni yapmıştır. Bu amacını gerçekleştirmek için güçlü bir ordu kurmak isteyen İmparator Papa II. Urbanus'tan(1088-1099) ücretli asker talebinde bulunmuştur⁵.

Papa II. Urbanus ise Hıristiyan dünyasının tek lideri olmak için bu teklifi kendi menfaatine uygun olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda Türklerin İstanbul'u ele geçirmesi onların batıya ilerleyişini kolaylaştıracağı için Avrupa'nın da Türkleri önemli bir tehdit olarak görmesine neden olmuştur. Diğer yandan Papa'nın bu ücretli asker talebine olumlu cevap vermek için sosyo-ekonomik nedenler de söz konusuydu. Avrupa'nın feodalleşmesi ve bu süreçte Avrupa insanının toprağa bağlı köleler haline dönüşmesi, ekonomik yoksunluk içinde bulunması nedeniyle din adamlarına ve siyasilere karşı biriken toplumsal kin ve nefretin yönünün değiştirilmesi gerekliliği çok açık bir şekilde ortadaydı. Bu nedenle Papa tarafından Kudüs'te Hıristiyanların Müslümanlar tarafından zulüm gördüğü gerekçesiyle, Hıristiyan din kardeşlerine yardım edilmesi çağrısında bulunulmuştur. Bu çağrı yapılırken doğudaki nehirlerden sütler ve ballar aktığı da söylenerek insanların ekonomik nedenlerle de doğuya yönelmesi sağlanmıştır⁶.

1096 yılından 1291 yılına kadar dokuz büyük Haçlı Seferi düzenlenmiştir. Bu seferler sırasında Urfa, Antakya, Kudüs, Trablus ve İstanbul'da devletler kuran Latin Batı dünyası yakın doğuya yerleşmek ve bu topraklardaki varlıklarını devam ettirmek için çaba harcamıştır. Ancak bu süreçte karşılıklarını Türkiye Selçuklu hükümdarları başta olmak üzere Yakındoğu ve Ortadoğuda hüküm süren diğer hükümdarlar çıkararak onlara oldukça güç anlar yaşatmıştır. Bunlardan biri de Eyyubîlerin büyük hükümdarı Sultan Selâhaddin'dir. Sultan Selâhaddin'in

¹ Abdullah Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, Hiperyayın, 2020, s.170.

² Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (35), İstanbul, 1994, s. 67.

³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969, s. 215.

⁴ Anna Komnena, Alexiad(Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi), (Çeviren:Bilge Umar), İnkılâp Kitapevi Yay., İstanbul, 1996, s. 124-125; Abdullah Bayındır, Türkiye Selçukluları Kurulu Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308), *Akademik Matbuat Dergisi*, 2(2) Kasım/November 2018, s. 23.

⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Yay., İstanbul, 2016, s.128;Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 333-334.

⁶ Demirkent, 69-70.

babası Necmeddin Eyyûb, Zengiler döneminde devlet hizmetinde bulunmuş olup Haçlılara karşı mücadelesinde İmameddin Zengi'nin sağ kolu olmuştur. Bu savaşlar sırasında İmameddin Zengi H.534/M.1140 yılında ele geçirdiği Baalbek şehrini Necmeddin Eyyûb'a ikta etmiştir. Necmeddin Eyyûb, Nureddin Zengi⁷ döneminde ise H.549/M.1154 yılında Dımaşk valiliğine getirilmiştir⁸. Bu yıllarda Necmeddin Eyyûb'un oğulları da genç emirler arasına katılmış Selâhaddin Eyyûbi, Nureddin Zengi'nin en büyük yardımcılarında biri olmuştur. Nureddin Zengi'nin H.569/M.1174 yılında ölümünden sonra yerine çocuk yaşta oğlu el Melikü's Salih İsmail(الملك الصالح إسماعيل) geçmiş⁹ ve devletin idaresi valiler arasında paylaşılmıştır. Bu sırada İslam dünyası içinde çıkan kavgaları kazanan Selâhaddin Eyyûbi H.578/M.1183 yılında Haleb'i, H.581/M.1186 yılında Musul'u hakimiyeti altına alarak İslam birliğini yeniden sağlamayı başarmıştır¹⁰. Bundan sonraki süreçte ise Haçlıları Ortadoğu'dan atmak için büyük mücadeleler vermiştir. Çalışmamıza konu olan bu dönemde olayların önemli görgü tanığı olan ve Sultan Selâhaddin'in neredeyse her an yanında bulunan İbni Şeddâd'ın kaleme aldığı "en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l Yûsufiyye" adlı eserinin ışığında Akkâ savaşları sırasında yapılan mücadeleler anlatılacaktır.

Haçlı Seferlerinin Başlaması ve Hittîn Savaşı'na Kadar Yapılan Savaşlar

Doğu Roma İmparatoru Aleksios Komnenos'un(1081-1118) Avrupa'dan ücretli asker talep etmesi üzerine yapılan Haçlı Seferleri çağrısı sonunda ilk öncü birlikleri 1096 yılı Mayıs ayında harekete geçmiştir. Keşiş Pierre l'Ermite önderliğinde gelen bu öncü birlikler Sultan I. Kılıçarslan'ın başarılı hamleleriyle neredeyse yok edilmiştir. Ancak bu öncü birliklerin imhasının ardından daha fazla hırslanan Haçlılar bu kez çok daha kalabalık bir şekilde sayıları 300.000 ile 600.000 arasında olmak üzere yola çıkmışlardır¹¹. Bu Haçlıların gerçek niyetlerinin Doğu Roma'ya yardım etmek olmadığını anlayan İmparator Aleksios Komnenos onlara vasallık yemini ettirmiştir. Bu yemine göre eskiden Doğu Roma İmparatorluğu'na ait olan topraklar Türklerden alınınca imparatora teslim edilecek, imparatorluk sınırlarının dışında kurulan Haçlı Devletleri de Doğu Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetini tanıyacaktı. Buna karşılık Doğu Roma İmparatorluğu da bu orduların tüm ihtiyaçlarını karşılayacak ve yanlarına Doğu Roma askerlerini verecekti. 1097 yılında öncelikle Türkiye Selçuklu başkenti İznik'i ele geçirmeyi başaran Haçlılar, Urfa, Antakya, Kudüs gibi önemli şehirleri ele geçirerek buralarda Haçlı Devletleri kurmuştur. I. Haçlı Seferi sonunda ele geçirilen Kudüs ve diğer toprakları ellerinde tutmak isteyen Haçlılar buralardaki hakimiyetlerini güçlendirmek için 1101 yılında üç büyük Haçlı ordusunun doğuya doğru yola çıkmasını sağlamıştır¹². Ancak bu kez birinci seferdeki gibi şanslı olmayan Haçlı ordularının büyük çoğunluğu imha edilmiştir. Türk kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayan bu orduların liderleri Kudüs'e kaçarak canlarını zor kurtarmıştır. 1101 yılında haçlılara karşı kazanılan bu zafer Anadolu'nun Türk yurdu olduğunun batılılara ispat edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu zafer

⁷ Nüreddin Mahmud Zengî dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebru Altan, "Haçlılara Karşı Mücadelenin Önde Gelen Liderlerinden Nüreddin Mahmud b. Zengî(1146-1174)" (*Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*), Editör.A.Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2014, s. 33-44.

⁸Ramazan Şeşen, *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyubî*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2016, s. 26.

⁹ İbn Şeddâd Bahâeddin, "en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l Yûsufiyye", Hindawi Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., Kahire,2015, s. 33.

¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Şeşen, s. 53-90.

¹¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 128.

¹² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi(Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187)*, II., (Çeviren:Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara,1992, s. 15-18; *Urfa'lı Mateos Vekayinamesi(952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, (Çeviren:Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 215-216.

Türklerin I. Haçlı seferinde zayıflayan öz güvenlerinin yerine gelmesini sağlarken yenilmez Haçlı Şövalyesi imajının da yıkılmasına neden olmuştur¹³.

1144 yılında Urfa'nın yaklaşık elli yıl Haçlı hakimiyetinde kalmasından sonra Musul Atabeyi İmâmeddin Zengi tarafından ele geçirilmesi Haçlılar arasında büyük bir şoka neden olmuştur¹⁴. Nitekim I. Haçlı Seferi'nden sonra kurulan ilk Haçlı Devleti son bulmuştur. Urfa'dan sonraki hedefin Antakya olduğu çok açıktı ve I. Haçlı Seferi'nin kazanımları elden çıkmaya başlamıştır. Bu durum 1101 Haçlı Seferi'nden sonra duraklayan Haçlı yürüyüşünün yeniden başlamasına sebep olmuştur. Doğu'dan gelen acil yardım çağrıları üzerine Fransa Kralı VII. Louis ve Alman Kralı Konrad 1147 yılı Mayıs ayında ordularıyla beraber yola çıkmıştır¹⁵. Ancak büyük umutlarla yola çıkan ve II. Haçlı Seferi'ni başlatan bu ordular Anadolu'da ve Suriye'de büyük mağlubiyetler almıştır. Bunun üzerine Halep hükümdarı Nüreddin Mahmud Zengî'nin Suriye bölgesinde nüfuzu iyice artmıştır¹⁶. Urfa'yı kaybettikten sonra Fırat'ın batısında Tell-Başir mevkinde hüküm sürmeye çalışan eski Urfa Kontu II. Joscelin, Nüreddin Mahmud Zengî'den ateşkes istemek zorunda kalmıştır¹⁷. Böylece Antakya Prinkepsliği'nin durumu daha zor bir hal almıştır. Nüreddin Mahmud Zengî bu durumu fırsat bilerek Antakya'ya doğru ilerlemiş ve Âsi Nehri civarındaki birçok yeri, 26 Temmuz 1149'da da Harîm ve Efâmiye'yi zaptetmiştir. 1149 yılı kış aylarında Sultan Mesûd ve Nüreddin Mahmud Zengî arasında sıkışan Joscelin 1150 yılında Antakya'ya gitmek üzere yola çıkmışken Tell-Başir bölgesinde bir Türkmen grubunun pususuna düşerek esir alınmış ve dokuz yıllık esaret hayatından sonra ölmüştür¹⁸. Onun yerine geçen eşi Kontes Beatrice ise bir miktar altın karşılığında Tell-Bâşir, Samsat, Ayntâb, Dülük ve Râvendan kalelerini Doğu Roma İmparatorluğu'na teslim etmiştir. Ancak Türkler bu bölgedeki hücumlarına devam etmiştir. 1151 yılında Nüreddin Mahmud Zengî Tell-Bâşir ve Râvendan kalelerini zaptetmiştir. Sultan Mesud Ayntâb ve Dülük'ü ele geçirmiştir. Artuk beyi Timurtaş ise Samsat ve Birecik'i ele geçirmiştir. Böylece Güneydoğu Anadolu'da kurulan ilk Haçlı Devleti ikinci haçlı seferinden sonra tarih sahnesinden silinmiştir¹⁹.

Bu olaylar yaşanırken Kudüs Kralı III. Baudoin 19 Ağustos 1153 tarihinde Müslümanların Filistin'deki tek limanı olan Askalan'ı ele geçirmiştir. Bu sırada Nüreddin Mahmud Zengî de Dımaşk'ı ele geçirerek bölgede islam birliğini sağlamayı başarmıştır²⁰. Kral Baudoin, Nureddin Mahmud karşısında İmparator Manuel'in yeğeni Theodora ile evlenerek Doğu Roma İmparatorluğu ile ittifak yapmıştır. 1162 yılında Baudoin'in ölümü üzerine yerine kardeşi I. Amaury geçmiştir. Onun hakimiyeti döneminde Nüreddin Mahmud Zengî ise 8 Ocak 1169 tarihinde Mısır'ı ele geçirmiştir. Nureddin Mahmud'un Suriye'de sonra Mısır'ı ele geçirmesi üzerine telaşlanan Amaury, Avrupa'ya elçiler göndererek yeni bir Haçlı Seferi çağrısında bulunmuş ama olumlu bir cevap alamamıştır²¹. Kral Amaury'nin ölümü üzerine yerine on üç yaşındaki cüzzamlı oğlu Baudoin geçmiştir. Böylece içeride ve dışarıda birçok sorunla karşı karşıya kalan Kudüs Krallığı sona doğru sürüklenmeye başlamıştır. Onlara yardım

¹³ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1996, s.46-47; Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 24; Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, s. 295-298.

¹⁴ Urfalı Mateos, s.297; Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 194-195.

¹⁵ Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi(1147-1148)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2003, s.24-25; Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s.205-207; *Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çeviren:Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1995, s. 40-41.

¹⁶ Altan, s.125-126; Ostrogorsky, s. 353-354.

¹⁷ Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 231-232.

¹⁸ Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 272-273.

¹⁹ Urfalı Mateos, s. 304-305; Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 275-276; Bayındır, *Selçuklularda Saltanat mücadeleleri*, s.140.

²⁰ Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 283-285.

²¹ Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 319-320.

edecek olan tek güç Doğu Roma İmparatorluğu ise 1176 yılında Mirykefalon Savaşı'nda Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı büyük bir yenilgi almıştır. Dolayısıyla Doğu Roma İmparatorluğu bundan sonraki süreçte Türkler karşısında eski gücüne hiçbir zaman ulaşamamıştır²².

Hittîn Savaşı ve III. Haçlı Seferi

Nüreddin Mahmud Zengî 'nin 1174 yılında ölümünden sonra İslam birliğini sağlamayı başaran Selâhaddin Eyyûbi kendini haçlılarla mücadeleye adanmıştır²³. Nitekim İbn Şeddâd'ın aktardığına göre Sultan büyük bir cihad sevgisine sahip olup kendisine yakın olmak isteyen adamlara bile cihad hakkında bilgiler aktarıp onları teşvik etmiştir²⁴. Bir gün İbni Şeddâd'a dönerek "Eğer Allah bütün sahil şehirlerini fethetmeyi bize nasip ederse o zaman ülkeyi ya da toprağı (çocuklarım arasında)böleceğim, vasiyet edeceğim ve onlarla vedalaşacağım ardından hemen denize binip adalara kadar onları (haçlıları) takip edeceğim, ta ki yeryüzündeki kâfirlerden hiç kimse kalmayınca kadar ya da ben öleceğim" demiştir. Yine İbn Şeddâd'ın aktardığına göre Akkâ kırsalında savaşırken vücudundaki çibanlar göbeğinden dizine kadar yayılmışken, hiç iştahı bile yokken ve sadece yan yatabiliyorken ordusunu sağ, sol ve artçı birlikler olarak tertip etmeye devam etmiştir. Bu ise Sultanın cihad konusunda ne kadar kararlı olduğunu göstermektedir²⁵.

H.580/M.1185 yılında Kudüs Krallığı'nın başında bulunan cüzzamlı IV. Baudouin ölünce yerine sekiz yaşındaki yeğeni V. Baudouin, Trablus Kontu III. Raymond'un niyabetinde tahta çıkmıştır. Bu dönemde Haçlılar, Selâhaddin Eyyûbi ile 4 yıllık barış anlaşması yaparak batıdan yardım gelinceye kadar zaman kazanmaya çalışmışlardır. H.581/M.1186 yılında V. Baudouin ölünce III. Raymond idareden uzaklaştırılmıştır. Kudüs Krallığı'na Guy de Lusignan getirilmiştir²⁶. Bu dönemde de Müslümanlarla barıştan yana bir politika ortaya koyulsa da Mâverâ-i Ürdün bölgesinde hüküm süren Renaud de Châtillon²⁷ veya İbn Şeddâd'ın aktarımıyla Arnat Müslümanlara karşı faaliyetler yürütmeye devam etmiştir. H.554/M.1160 yılında Müslümanlara esir düşen Arnat, 16 yıllık esaret hayatından sonra Müslümanların amansız düşmanı olarak eşkıyalık yapmış, yol kesip kervanları yağmalamıştır. Yine H.580/M.1186 yılında sulh döneminde Mısır'dan Şam'a giden bir kabileyi Kerek'e uğradıkları sırada baskına uğratmıştır. Kafiye burada güvenli bir şekilde kamp kurmuşken, Arnat gaddarca bir saldırı düzenleyerek Müslümanları öldürmüştür²⁸. Bu olaydan haberdar olan Selâhaddin Eyyûbi hem Arnat'a hem de Kral Guy'a haber göndererek aralarındaki anlaşmanın devam etmesi için esirlerin serbest bırakılması ve mallarının iade edilmesini istemiştir. Ancak Arnat buna aldırmadığı gibi Kral Guy da onu ikna edememiştir. Bunun üzerine Sultan Selâhaddin hem dini muzaffer kılmak hem de Müslümanların intikamını almak için onu öldüreceğine dair yemin etmiştir²⁹.

Bundan sonraki süreci İbn Şeddâd şu şekilde anlatmaktadır:

Böylece Selâhaddin Eyyûbi Aştara'da bütün askerleri toplayarak düşmanların bölgelerine saldırı yapmaya karar verdi. H.582/M.1187 yılının Rebiü'l-Ahir ayının onyedinci günü Cuma namazından sonra

²² Ostrogorsky, s. 361.

²³ C.H. Becker, "Eyübiler", İslâm Ansiklopedisi, IV., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir, 2001, s. 425; Ostrogorsky, s. 369-370.

²⁴ İbn Şeddâd, s. 17.

²⁵ İbn Şeddâd, s. 18-19.

²⁶ Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 366.

²⁷ İbn Şeddâd 'ın "Prens Arnat" olarak zikrettiği bu şahıs hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebru Altan, "Renaud de Châtillon:Antakya Prinkepsi(1153-1160), Mâvera-Ürdün Senyörü(1177-1187)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (55), İstanbul,2013, s. 1-28.

²⁸ İbn Şeddâd, s. 52; Şeşen, s. 91-94.

²⁹ İbn Şeddâd, s. 52; Runciman, (*Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187*), s. 366-367.

büyük ordusuyla düşmana doğru yola çıkan Sultan seferberlik ilan etti³⁰. Daha önce Haçlılar Sultan Selâhaddin'in askeri hareketlerinden ve özellikle doğu askerlerinin Mısır ve Şam askerleriyle birleştiğinden haberdar olmuşlardı. Buna istinaden Haçlılar bütün askerlerini toplayarak Akkâ bölgesinde Sufuriye'de karargâhlarını kurdular. Haçlılarla karşı karşıya gelmek isteyen Selâhaddin Taberiye Gölü'nün (بحيرة طبرية) yanında bulunan El-Sabîre (الصبيرة) köyüne geldi. Sonra bu köyden yola çıkıp Taberiye'nin batısındaki dağın üstünde karargâh kurdu. Haçlıların kendisine doğru geleceğini düşünen Sultan Selâhaddin onların kendisine gelmediklerini görünce ordusunun teçhizatlarını ve çoğu birliklerini dağın üstünde bırakarak bazı askerleriyle Taberiye Kalesi'ne doğru hareket etti. Haçlılar bu haberleri alınca dayanamayarak hemen Taberiye'yi savunmak için yola çıktılar. Bunu haber alan Sultan Rebiü'l-Ahir ayının yirmikisinde Perşembe günü kaleyi kuşatmaları için kalenin karşısında küçük bir birlik bıraktı ve Taberiye'nin batısındaki ordusunun yanına geri döndü. Rebiü'l-Ahir ayının yirmiüçü Cuma günü sabahı geldiğinde her iki taraf arasında El-Lubiye (اللوبيا) denilen bir ovada savaş meydana geldi. Selehattin'in ordusunda bulunan El-Calişkiye birliği o gün bütün gücüyle çarpıştı. Her iki tarafın bütün orduları birbirine girdiler ve durum çok şiddetlendi. Gece olunca ordular daha önce olduğu gibi hazırlıklı bir şekilde teyakkuz halinde bulundular. Her iki tarafın askerleri de silahları yanlarında beklerken aynı zamanda o kadar yorgundular ki yerlerinden kalkamıyorlardı. İstediklerini almak için yürümüyorlar, adeta sürünüyorlardı. Müslümanlar öyle bir durumdaydı ki onların arkasında Ürdün Nehri, önlerinde düşman vardı³¹.

Müslüman askerleri Haçlıları her yandan kuşattı ve onlara oklar ve kesici taşlar atıldılar. Sonra Haçlılardan bir birlik yenildi. Müslüman askerler o birliği takip etti ve onlardan biri bile kurtulamadı. Haçlıların diğer kısmı Hittin denilen bir tepe üzerine korunmak için çekildiler. Hittin tepesi Hittin köyü yanında bulunmaktadır ve orada Hz. Şuayip (A.S) peygamberin mezarı bulunmaktadır. Müslümanlar bu tepeyi kuşattılar ve etrafındaki ateş çemberi ile onların yerlerini daraltmaya çalıştılar. Haçlıların durumu gittikçe kötüye gitti ve susuzluktan ölmeye başladılar. Hatta durum o kadar vahimdi ki ölmek için esareti tercih ediyorlardı. Haçlı Baronları ve komutanlarından birçok kısmı esir düşerken birçoğu da öldürülmüştü. Esir olanların başında ise Kudüs Kralı V. Boldavin(Guy)(الملك جفري), Şubek ve Kerek Kralı ve kardeşi Arnat (أرناط) ve İbn Hanferî (ابن الهنفرى)(Haçlılardan), Taberiye hâkiminin oğlu, Mukaddim El-Deviye (الدواية)(tapınak şövalyelerinin komutanı), Hubeyil hakimi, El-İspiter(الإسبتار) komutanı bulunuyordu. Geri kalan komutanlar öldürülmüştü. Don'larının bir kısmı ise esir edilirken bir kısmı öldürülmüştü. Koskocaman bir Don korkarak esir olmayı tercih ediyordu. Güvendiğim bir kişi bana şunu anlattı: "Horan'da Müslümanlardan bir kişinin bir çadırın ipiyle otuzdan fazla Haçlıyı sürüklediğini gördüm" dedi³².

Selâhaddin Eyyûbi huzuruna getirilen Guy Kralı'na bir kadeh soğuk su verilmesini emretti. O bu suyu hayatında hiç bu şekilde susamamış gibi içti. Ondandır Guy kadehi Arnat'a uzatınca Sultan tercümana Krala "suyu O'na sen içirdin, ben içirmedim" demesini söyledi³³. O zamanlarda adetlere göre Sultan bir esire su verirse onun hayatını bağışlamış ve aman verilmiş demektir. Selâhaddin Eyyûbi, Kral Guy'u alıp çadırın koridorunda oturttu. Prens Arnat'ı çağırıp "Ben Muhammed için yardım ettim mi etmedim mi" dedi ve sonra O'nu islamiyete davet etti. Ancak o kabul etmedi. Bunun üzerine Sultan kılıcını çıkardı ve O'na bir darbe vurarak omzundan yaraladı. Ardından oradakiler O'nu öldürünceye kadar vurdular. Allah O'nun ruhunu hızlı bir şekilde cehenneme gönderdi. Cesedi ise çadırın önüne atıldı. Kral Guy O'nun bu şekilde çadırdan çıktığını görünce şüphesiz ben ikinci olacağım diye düşündü. Ancak Sultan O'nu çağırıp ve O'na aman verdi ve O'na "Kralların birbirini öldürmesi adetten değil. O ise (Arnat) haddini aşmıştır. Olan oldu dedi³⁴.

Ertesi günü Taberiye Kalesi'ni teslim alan Sultan, burada Salı gününe kadar kalıp sonra Akkâ'ya doğru yola çıkmıştır. Rebiülahir ayının sonunda Perşembe günü Akkâ'ya varmıştır. Cemaziyelevvel ayının birinde Perşembe gününde küçük bir savaş olduktan sonra Akkâ'ya girmiş ve sayıları 4000'e yaklaşan Müslüman esirleri kurtararak, Akkâ içindeki mal, cephane, para ve ticarethaneleri ele geçirmiştir. Nitekim Akkâ ticaretin ve tüccarların önemli bir merkeziydi. Ardından Sultan askerlerini sahil memleketlerindeki kaleleri ve korunaklı yerleri ele geçirmeleri için dağıtmıştır. Nablus, Hayfa, Kiseriyye, Sufuriye ve El-Nasıra alınmıştır. Nitekim buralarda haçlılar yoktu çünkü çoğu Hittin Savaşı'nda ya esir edilmiş ya da

³⁰ İbn Şeddâd, s. 50-51.

³¹ İbn Şeddâd, s. 51-52.

³² İbn Şeddâd, s. 52.

³³ İbn Şeddâd, s. 52.

³⁴ İbn Şeddâd, s. 53.

öldürülmüştür³⁵. Nihayetinde Sultan Selâhaddin H. 583 yılının Recep ayının onbeşinci günü/M. 2 Ekim 1187 tarihinde Kudüs'e girmeyi başarmış ve 88 yıl süren haçlı hakimiyetine son vermiştir³⁶. Sultan Selâhaddin ertesi yıl diğer bölgelerde fetih hareketlerine devam etmiştir. 1189 yılında Kudüs Krallığı'nın Sûr şehri dışındaki bütün topraklarını ele geçirmiştir. Trablus ve Antakya Kontluğu ise sadece başkentleri ve etraflarındaki birkaç kasabadan ibaret kalmıştır. İbn Şeddâd'ın aktardığına göre Sultan Selâhaddin, 1188-1189 yılları arasında Sûr'a saldırılar düzenlemiştir³⁷, Sûr yakınlarındaki Kevkeb Kalesi, Lazkiye ve Cible'yi ve civarda stratejik öneme sahip Suhyun, Bekas, Berziye, Derbesak, Bağras, Safed gibi önemli kaleleri ele geçirmiştir³⁸.

Hittin Savaşı Sonrasındaki Olaylar ve Haçlıların Akkâ Kuşatması

Kudüs'ün Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi Avrupa'da büyük bir üzüntüye neden olmuştur. Konrad de Montferrat öncülüğünde Sûr'da toplanan Haçlılar, başpiskoposları Josias'ı acil yardım istemek üzere Roma'ya göndermiştir. Yaşlı ve hasta olan Papa III. Urbanus bu haberin yarattığı şok ve üzüntü içinde 20 Ekim 1187'de ölmüştür. O'nun yerine gelen Papa VIII. Gregorius ise "*Audila Tremendi*" adı verilen bir bildiri ile Haçlı Seferi çarısı yapmıştır. Ancak planlanan bu sefer için hazırlıklar yapılırken 17 Aralık 1187'de Papa VIII. Gregorius da ölmüştür³⁹. O'nun yerine seçilen Papa III. Clemens selefinin yolunu takip ederek Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa ile dostane münasiretlere devam etmiştir. Böylece 1188 yılı ilkbaharında yeniden canlanan haçlı ruhu ile birlikte hazırlıklar başlamıştır. Başpiskopos Josias ise Fransa ve İngiltere kralları ile temasa geçmiştir. Bu krallar da yeni bir Haçlı Seferine çıkmayı kabul etmişlerdir. Ancak aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle yola çıkmaları uzun bir zaman almıştır⁴⁰.

Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa yerine oğlu VI. Heinrich'e bırakarak 70 yaşında bir imparator olarak 1189 yılı Mayıs ayında yola çıkmıştır⁴¹. Ancak bu sefer sırasında asıl hedefi Kudüs olmasına rağmen Anadolu topraklarından geçerken ordusu ve kendisi Selçuklu Türkleri tarafından oldukça yıpratılmıştır. Nitekim 1190 yılının Haziran ayında Silifke Çayı'nı geçerken boğularak ölmüş ve ordusu dağılmıştır⁴². İngiltere ve Fransa kralları ise Hittin

³⁵ İbn Şeddâd, s. 53.

³⁶ Ostrogorsky, s. 376; İbn Şeddâd Sultan Selâhaddin'in Kudüs'e girişini şu şekilde aktarmaktadır: "Bu muazzam fetih Hz. Muhammed'in Mirac'a çıktığı gün gerçekleşti. Aynı gün bu kutsal topraklar Müslümanların eline geçti. Bu işaret Allah tarafından Müslümanların itaatinin kabulü gibiydi. Bu muazzam fetihe çok sayıda ilim erbabı, sanatkârlar ve esnaflar şahid oldular. Hatta insanlar sahil bölgesinde yapılan fetihleri ve Selehattin'in Kudüs'e yola çıkacağını duyunca bu haber dört bir taraftan duyulunca özellikle Mısır ve Şam ulemaları da Kudüs'e doğru yola çıktılar. Bütün bilinen âlimler bu fetih için Kudüs'e gittiler. Müslümanlar Kudüs'e gelince dua, tekbir ve tesbihat ile seslerini yükselttiler. Mescid-i Aksa'da hutbe okundu. Kudüs'ün fethedildiği gün Cuma namazını El Aksa Camisi'nde kıldım. Kutbetü's Sahra'daki muazzam şekli olan Haç indirilmiştir. Allah İslam dinini izzetle ve kudretle muzaffer kıldı. Haçlılarla yapılan anlaşmaya göre onların sağ bir şekilde Kudüs'ten çıkmaları için her adamdan 10 surlu dinar, kadınlardan 5 surlu dinar, çocuklardan 1 dinar alınması şartıyla serbest bırakılacak yoksa esir edilecekti. Aynı şekilde Kudüs'teki neredeyse 3000 Müslüman esirin serbest bırakılması şartı koşuldu. O odur ki -Rahimullah- parayı toplayıp emirlere, ulemalara ve âlimlere dağıtıyordu. Aynı şekilde Hıristiyanlardan alınan para karşılığında Sur'a kadar güvenli bir şekilde gitmeleriyle de meşgul oldu. Bu paradan kendisinin hiçbir şekilde almayıp, Şaban ayının yirmibeşinde Cuma gününde Kudüs'ten çıktığından haberdar oldum. Bu paranın miktarı 220.000 surlu dinar idi" Bkz. İbn Şeddâd, s.54-55.

³⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Şeşen, s.103-111.

³⁸ İbn Şeddâd, s.54-63.

³⁹ Işın Demirkent, "Hittin Zaferi ve Kudüs'ün Müslümanlarca Fethinin Batı'daki Akisleri", *Belleten Dergisi*, S.52, TTK, Ankara, 1988, s.1548-1549; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi (Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri)*, III., (Çeviren:Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara,1992a, s. 4-5.

⁴⁰ Demirkent, s. 1549-1551; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 6; Şeşen, s. 122-123.

⁴¹ Ostrogorsky, s. 377;Şeşen, s. 130-131;Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 10.

⁴² Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara,2014, s.185-187; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 13.

Savaşı'nın üzerinden dört yıl geçtikten sonra sefere çıkabilmiştir. Ancak bu arada Sicilya Kralı II. Guillaume, Venedik, Cenova, Danimarka filoları, Pisa donanması Trablus, Antakya, Sûr ve Suriye bölgelerine yiyecek maddeleri getirerek haçlılara destek vermişlerdir⁴³. Bu sırada doğuda bulunan haçlılar arasındaki geçimsizliğin farkında olan Sultan Selâhaddin 1188 yılı Temmuz ayında Kral Guy ile geri dönmesi için bir anlaşma yapmıştır. İbn Şeddâd bu anlaşmayı şu şekilde aktarmaktadır:

Daha önce Sultan esir aldığı Askalan hâkimine naiplerinin kaleyi teslim etmesi karşılığında kendisini serbest bırakacağını söyledi. Askalan kalesi teslim edildikten sonra Askalan hakimi serbest bırakılmasını talep etti. Sultan El-Akrad kalesinde bulunduğu sırada onları serbest bırakacağını ancak bir daha kendisi ve tebasının Sultan ile savaşmak için karşısına çıkmamalarını söyledi. Askalan hakimi bu anlaşmayı bozarak-Allah lanet etsin- etrafına topladığı askerleriyle Sur'a geldi. Sur şehrinin kapısının önünde kampını kurdu....⁴⁴

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Kral Guy anlaşmaya uymamış öncelikle Sûr'a gelmiş ve buradaki haçlılarla görüşükten sonra kendi hakimiyetini kurmak için güneye ilerleyip 1189 yılında Akkâ'yı kuşatmıştır⁴⁵. Bu kuşatma sırasında Kral Guy'a, İngiltere ve Fransa krallarını beklemeden yola çıkan Champagne kontu Henry, Dreux kontu Robert, Blois kontu Theobald, Sancerre kontu Stephan gibi asilzadeler ordularıyla destek olmuştur⁴⁶. Nitekim bundan sonraki süreçte Sultan Selâhaddin'in Hittîn Savaşı'nda Kudüs'ü ele geçirmesinden sonra hırslanarak büyük ordular toplayan haçlıların Kudüs'ü geri almaları yolunda büyük bir engel teşkil eden Akkâ haçlıların hedefi haline gelmiştir. Karadan denizle birleşen iki büyük kapıya sahip olan Akkâ Frank krallarının hakimiyeti döneminde kralların en çok severek oturdukları en zengin şehirlerden biriydi. Sultan Selâhaddin de burayı ele geçirdikten sonra sık sık ziyaret etmiş ve savaşlar sırasında tahrip olan yerleri tamir ettirmiştir. Ayrıca Akkâ'yı uzun bir süre saldırıya karşı koruyabilmek için iyi bir garnizon haline getirmiş ve yiyeceklerle doldurmuştur⁴⁷.

Akkâ'yı ele geçirmek haçlılar için hayati bir önem taşıyordu⁴⁸. Bu nedenle Haçlıların Akkâ'yı kuşatma niyetini anlayan Sultan Selâhaddin, Köprü(Cisir) bölgesine yerleşen haçlıların yolları üzerindeki su kaynaklarını kurutmak üzere Sûr'dan hareketle yola çıkmıştır. Ancak askerlerinden haçlıların yeniden Sûr'a döndüğü haberini alınca Akkâ'nın durumunu incelemek ve surların inşasını takip etmek ve bu inşaatı hızlandırmak amacıyla Akkâ'ya varmış ve surların muhkem ve sağlam bir şekilde inşasını emretmiştir. Ayrıca durum tehlikeli olduğu için caydırıcı tedbirler alınmasını emretmiştir⁴⁹. Sultan bundan sonra Sûr'daki Haçlıların Akkâ'ya doğru yola çıktıkları haberini almıştır. Ayrıca bu haçlıların bir kısmının İskenderun'a girerek Müslümanlarla çatıştıklarını ve bazı Müslümanların şehid olduğu haberini almıştır. Bu haberleri alan Sultan, etrafta bulunan valilerin ve erbablarının askerleriyle gelmeleri ve ağır malzemelerin gece taşınması için mektup göndermiştir. Daha sonra H.585 yılı Recep ayının onüçünde/M.27 Ağustos 1189 Taberiye yolunu izleyerek Akkâ'ya doğru yola çıkmıştır.⁵⁰

Bu hadiseleri İbn Şeddâd şu şekilde aktarmaktadır:

Düşmanın haberi olmadan Akkâ ahalisinin durumunu güçlendirmek için bölgeye girdi. Sultan halâ askerleri toplamak için ve muazzam sayıda ordusunu oluşturana kadar çevresine mektuplar göndermeye devam ediyordu. Ardından askerlerini sağ, sol ve merkez olmak üzere tertip etti. Daha önce ayın onbeşinci gününde vardığı Harrûbe bölgesinden yola çıkıp ta ki Akkâ kırsalının başında Tel-Kîsan(تل كيسان) denilen

⁴³ Demirkent, s.1554.

⁴⁴ İbn Şeddâd, s.65.

⁴⁵ Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 17-20.

⁴⁶ Demirkent, s.1554-1555.

⁴⁷ Şeşen, s.133;Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 21.

⁴⁸ F. Buhl, "Akkâ", *İslâm Ansiklopedisi*, I., Milli Eğitim Bakanlığı yay., Eskişehir,2001, s. 250.

⁴⁹ İbn Şeddâd, s.66-67.

⁵⁰ İbn Şeddâd, s.69.

yere varana kadar yola devam etti. Daha önce askerlerini tertip ettiği gibi burada düzenli kalmalarını istedi. Ordunun sol cenahı El-Hilu(الحو) nehrinin etrafına kadar sağ cenahı ise Tel El-İyaza(تل العياضة) mukabilinde bulunmaktaydı. Böylece İslam askerleri zayıf düşman askerlerinin etrafını sardı. Yavaşça onları etraflarında sıkıştırmaya başladı ve hala Müslüman askerleri dört bir yandan gelip İslam ordusuna katılıyordu. Sultan düşmanla her gün yaptığı çatışmaları özel kuvvetleri El-Caliş ve ordusunda bulunan Yazk askerleriyle tertip ediyordu. Düşmanın çadırları her taraftan kuşatılmaya başlandı. Kuşatma o kadar sağlamdı ki düşman çadırlarından çıkan askerler ya yaralanıyor ya da öldürülüyordu. Düşman askerleri Akkâ'nın bir tarafında bulunmaktaydı. Onların krallarının çadırı ise Tel El-Musallin(تل المصليين) tepesinin üzerinde belde kapısına çok yakındı. Onların sayısı, atlı şövalyeler 2000, yayalar 30.000 kadardı. Bu sayıdan az olmaları mümkün olmamakla beraber daha fazla sayıda olmaları kuvvetle muhtemeldi. Onların denizden gelen takviyeleri de hiç kesilmezdi. Onlar ile Yazk askerleri arasında sürekli ve muazzam çatışmalar oldu. Müslüman askerleri onlara saldırmak istiyordu ancak Sultan zamanın gelmediğini söyleyerek buna mani oldu. Müslüman askerleri hala İslam ordusuna katılmaya devam ediyordu. Hükümdarlar ve emirler her yandan arka arkaya gelmekteydi. İlk gelenlerin arasında büyük Emir Muzaffereddin b. Zeyneddin ardından Hama hakimi El Melikü'l Muzaffer vardı. O sırada (Sultan'ın memlûkü) Hüsameddin Sungur El-Ahlatî(حسام الدين سنقر الأخلاطي) vefat ettiği haberi geldi. Müslümanlar bunu duyunca çok üzüldüler. Çünkü O, cesaretli ve dindar bir kişiydi. Haçlılar sayıları artıp büyük bir ordu oluşturunca Akkâ Kalesi'ni kuşattılar. Zira Akkâ'ya giren ve çıkanlara mani oldular. Bu olay Recep ayının sonunda Perşembe gününde gerçekleşti. Sultan bunu görünce rahatsız oldu ve yine onları yenmek için azmini canlandırıp Akkâ'ya yiyecek ve içecek yardımı için yol açmaya karar verdi. Ardından emirleri ve danışma meclisini toplayıp onlarla Haçlıların sıkıştırılması konusunda istişare etti. Meclisin kararı şiddetli bir sıkıştırma yapıp düşmanın planını külliyen bozdurmak yolundaydı. Böylece Akkâ için kapı ve yol açılabilirdi. Şaban ayının başında Cuma sabahında askerlerini sol, sağ, merkez cenahları ve birliklerini hazırlayıp şiddetli bir sıkıştırma operasyonu başlattı. Bu hamle Cuma namazı bittikten sonra başlatılmıştı. Sultan adeti gibi bunu fırsat bilerek minberdeki hatiplerin dualarını aldıktan sonra harekete geçti. İki taraf arasında şiddetli bir savaş meydana geldi ve gecenin karanlığına kadar devam etti. O gece iki taraf hazırlıklı yatıp her iki taraf da birbirinden saldırı beklemekteydi⁵¹.

Nitekim bu savaşlar sonucunda Haçlılar yenilgiye uğratıldı ve Akkâ yolu El-Melik(قلعة) Kalesi'nin kapısından Karakuş kapısına kadar Müslümanlara açılmış oldu. Akkâ yolunun geniş ve güvenli hale gelmesiyle birlikte Akkâ halkı ihtiyaçlarını karşılamak için rahat bir şekilde şehire giriş çıkış yapmaya başlamıştır. Aynı gün Sultan Selâhaddin de Akkâ'ya girerek surlara çıkmıştır⁵².

Bu yenilgi üzerine haçlılar H.585 Şaban ayının sekizinci gününde/ 21 Eylül M. 1189'yeniden harekete geçmiştir. Ancak yine başarı elde edemeyen haçlılar kaçmaya başlamıştır. İbn Şeddâd'ın aktardığına göre bunlar kaçarken ölümlerinin üstüne basıp, arkalarına bakmadan gidiyorlardı⁵³. Yine H.585 Şaban ayının onaltıncı gününde/M. 29 Eylül 1189 Haçlıların nehrin etrafındaki odunları toplamak için çıktığı haberi alınınca haçlılar pusuya düşürülmüş ve onlara çok büyük kayıplar verdirilmiştir⁵⁴. Sultan Selâhaddin'in haçlılara karşı ardı ardına başarı elde ettiği bugünlerde Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa da doğuya

⁵¹ İbn Şeddâd, s. 69.

⁵² İbn Şeddâd, s. 71; Runcıman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 22.

⁵³ İbn Şeddâd, s. 72.

⁵⁴ İbn Şeddâd bu savaşların çok uzadığından bahsederek şunları aktarmıştır: "Bu savaşın süresi fazla uzatılmıştı. Her gün öldürme, yağmalama, esir alma olayları gerçekleşiyor ve hatta iki taraf birbirine alışmaya başlamıştı. Zira her iki taraf bazen savaşı bırakıp sohbet ediyorlardı. Birbirlerine çok fazla zaman alıştıkları için belki bazıları şarkılar söylüyor, bazıları dans ediyor ve muhabbetten bir saat sonra yeniden savaşa dönüyorlardı. Bir gün her iki taraf arasındaki adamlar savaşmakta bıkarak "Biz kocaman adamlar ne zamana kadar savaşaacağız ve çocuklarımızın savaşta bir şansı yok, onlar niye savaşmıyorlar? Bizden ve sizden iki çocuk arasında çatışma olsun" dediler. Beldenin ahalisinden iki çocuk aynı zamanda Haçlılardan iki çocuk çıkarıldı ve onlar arasında savaş meydana geldi. Bu iki Müslüman çocuklarının birisi zıplayıp iki kafir çocuğun birisine vurup onu kaçırdı esir aldı. Haçlılar çocuğa "hakikaten o senin esirin" dediler. Haçlılar çocuktan iki dinar karşılığında esir aldığı çocuğu aldılar. Müslüman çocuk ise iki dinarı alıp elindeki esir düşen çocuğu serbest bıraktı. Bu olay nadir ve tuhaftır. Haçlılar için bir gemi kıyıya geldi. Bu gemi at taşıyordu. Gemi kıyıya varırken bir kısırak denize düştü. O kısırak yüzerken Haçlılar onu geri almak için çabalıyorlardı. Ancak Kısırak Akkâ limanına kadar yüzdü ve Müslümanlar onu aldı." Bkz. İbn Şeddâd, s.73-74.

doğru harekete geçmiştir. Bu durumu El Melikü'l Zahir, Halep'ten babasına yazdığı mektupta H.585 yılının Ramazan ayında/M. 1189 Ekim ayında şu şekilde ifade etmiştir: *doğru bir haber aldık, bu haber El-Alman Kralının kendisi ve iki yüz bin veya bazı haberlere göre ikiyüztüzmüşbin kişilik ordusuyla birlikte Konstantiniyye'ye doğru yola çıktı. O'nun muradı İslam ülkeleri topraklarına basmaktır*⁵⁵. Bu haberi alan Sultan, İbn Şeddâd'ı Sincar, El Cezire, Musul ve Erbil'e ve Abbasi Halifesi'ne elçi olarak göndermiş ve askeri yardım istemiştir. Sultan'ın beklediği bu yardımlar kısa sürede gelmiş ve Müslüman ordusu haçlılar karşısında oldukça güçlenmiştir⁵⁶.

Bu arada Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın ordularından arta kalanlar Haçlılar Kont Henry'nin öncülüğünde Antakya'ya ulaşmıştır. Bunu haber alan Sur hâkimi El-Markis (Konrad de Montferrat)⁵⁷, Kont Henry ve ordusuyla görüşerek onlara cesaret vermiş ve yolda klavuzluk yapmıştır. Bu ordular sahil yolunu takip ederek gelmiş ve Akkâ kuşatmasına katılmıştır⁵⁸. İbn Şeddâd'ın aktardığına göre bu orduların sayıları 5000 kadardı ve onun gelişiyile haçlıların gücü artmıştır⁵⁹.

Kont Henry'nin gelmesini İbn Şeddâd şöyle aktarmaktadır:

Bu adı geçen Kral ve ayanları gemilerle deniz kıyısına vardı. Geldiğinde mal, cephane, silah, yiyecek içecek ve çok sayıda adamları yanında getirmişti. O gelince Haçlıların kuvvetini arttırmıştır. Onlar Müslüman ordusuna gece vakti saldırmaya niyetlendiler. Bu saldırılarla alakalı Sultan'ın gözlemcileri fazlasıyla haber vermiştir. Buna istinaden Sultan kendi emirleri ve danışmanlarını bir araya getirdi ve durumu istişare etti. Verilen karara göre düşmanın etrafını kuşatan askerlerin bu halkayı genişletmesi istenmiştir. Böylece düşmanın kendi çadırından çıkması sağlanıp saldırı imkanı bulunabilecekti. Bu karar Sultan tarafından onaylanmıştır ve bütün askerlerin El-Harrube dağına çekilmesini emretmiştir. Bu olay Cemaziyelahir ayının yirmiyedinci gününde gerçekleştirilmiştir. Akkâ'da nöbet tutmak için ise Yazk askerleri ve diğerlerinden yaklaşık 1000 süvariye bırakmıştır. O sırada hala kuşlar, seyyahlar ve gözlemciler aracılığıyla Akkâ'dan bize bizden Akkâ'ya düşmanın durumunu bildiren mektuplar gelmeye devam ediyordu. Bunun yanında kuzeyde bulunan düşmanın sayısının azaldığı, atlarının çok fazla kalmadığı, onlar arasında çok fazla ölüm ve hastalık olduğu, düşmanın Antakya'da toplandığı, onların sadece yaya birliklerinin kaldığı ve Halep askerlerinin sürekli bir şekilde onlara saldırı düzenlediği haberleri sürekli olarak bize geliyordu⁶⁰.

Bu savaşlar sırasında Sultan Selâhaddin ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında sürekli mektuplaşmalar yoluyla haçlılara karşı birlikte hareket ediliyordu. H.585 Receb/ M.1189 Ağustos ayında Merc'uyun denilen bir yerde Sultan'a bir mektup gelmiştir. Sultan'ın daha önce gönderdiği bir mektubuna cevaben Doğu Roma İmparatoru İstanbul'daki camide hutbe okunmasına izin vermiştir. Buna istinaden Sultan kendi elçisini imparatora göndermiş ve orada Abbasiler adına hutbe okunmuştur. Aynı zamanda İmparator gönderilen elçiye ikram ve ihtiramda bulunmuştur. Ardından Sultan'ın gönderdiği elçiyle beraber Doğu Roma İmparatoru'nun elçisi Sultan'ın huzuruna gelmiştir. Ancak bu elçi kısa süre sonra vefat etmiştir.

⁵⁵ İbn Şeddâd, s.77.

⁵⁶ İbn Şeddâd, s.77-83.

⁵⁷ Alman Kralı'nın karşılamak için yola çıktı. İbn Şeddâd'ın aktardığına göre El-Markis haçlılar arasında en istekli ve en dahi savaşçıdır. Kudüs'ü bir kağıda çizerek Hıristiyanların hacca gittiği yerin yerine bir çöplük çizmiştir. Halbuki burası Hıristiyanlar için çok önemli ve kutsal bir yerdir. İnanişe göre Hz. İsa çarmıha gerildikten sonra orada defnedildiği için kabrinin orada olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu mezarı ziyaret etmek onların Haclarının tamamlanmasının temelini oluşturmaktadır. Ayrıca onların her yıl kutladığı bayramlardan biri de bu kabrin üzerine bir nur indiğine inanmaları ile ilgilidir. El Markis'in çizdiği Kudüs'te bu mezarın üstüne bir Müslüman süvari binmiş ve atın mezara işediği görünüyordu. Bu harita tüm Hıristiyan dünyasına papazlar aracılığıyla gösterilmiştir. Papazlar bu çizimi halka gösterirken geleneksel kıyafetlerini giyerek, başları açık bir şekilde "Yazıklar olsun, helak olsun, vay halimize!" diye çağırıyorlardı. Bu çizimi gören Hıristiyanlar böylece daha fazla sayıda kişiktiriyor ve haçlı ordularına katılıyorlardı. Bkz. İbn Şeddâd, s.93-94.

⁵⁸ Şeşen, s. 139; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 24-25.

⁵⁹ İbn Şeddâd, s. 94.

⁶⁰ İbn Şeddâd, s. 89.

Doğu Roma İmparatoru elçinin ölümünden haberdar olunca buna istinaden yine Sultan'a bir mektup göndermiştir. Bu mektupta;

Yüksek muzaffer olan Allah'a iman eden tanrı El-Mesih'e, ikisi de iman eden İsaikos'tan (إيساكوس), yenilmez kahir olan Allah emriyle tedbir eden Akfukos (أقفوس), kendisiyle Rum halkına zapteden Angelos'tan (أنكلوس), Mısır Sultanına sevgi, dostluk, dinin selahı, şerefli Selehattin'e, bize gönderdiğiniz mektubu okuduk ve o mektuptan elçimizin vefat ettiğini öğrendik ve çok üzüldük; O elçi yabancı bir ülkede vefat etmiştir. Elçi, sizinle Krallığının plandığı çıkarım gerçekleştirilmesinde devam etmeye kadir olmamıştır. Hazretlerinizden O'nu bize göndermenizi ve bıraktığı eşyalarının akrabalarına ve oğullarına vermek için onunla beraber gönderilmesini arz ederiz. Duyduğunuz ve duyacağınız haberlerin iyi haber olacağını sanmıyorum. Çünkü Almanlar memleketime geldi ve onlar çıkarlarına göre memleketleri yalanlarla kaosa düşürüyorlar. Doğru haberleri duymak isterseniz Haçlılar zarar gördüler, adamlar, inekler, mallardan çok fazla kaybettiler, onlardan çok fazla kişi ölmüş ve öldürülmüş, zorla memleketimin askerlerinden kurtuldular. O kadar zayıf duruma düştüler ki senin beldelerine gelemezler. Gelenler de zaafın en derin haliyle gelirler. Böylece sana zarar veremezler. Bundan sonra aramızda olan şeyi nasıl unuttun! Benim memleketimin çıkarlarını nasıl göz önünde bulundurmadın? Senin mülkünü ve memleketini sevdiğimden ancak mülküne Haçlıların düşmanlığını kazandım. ifadeleri yer almıştır⁶¹.

Bir yandan Sultan ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında bu diyaloglar yaşanırken diğer yandan Almanlardan gelen takviyeler ile kendini daha güçlü hissetmeye başlayan Haçlılar, H.586 Recep ayı içinde/ M.1190 Ağustos ayında Akkâ'nın her tarafına mancınıklar yerleştirmeye başlamıştır. Mancınıkların sürekli bir şekilde atış yapmaları için gece ve gündüz nöbetçiler görevlendirilmiştir. Akkâ ahalsinin düşmandan gördüğü saldırılar karşısında Akkâ'nın büyük emiri Bahaeddin Karakuş ve askerlerin lideri Hüsameddin Abu Heyca bir araya gelerek düşmana karşı süvarilerle ve yayalarla ani bir saldırı yapmaya karar vermişlerdir. Bunun üzerine Akkâ'nın kapıları açılarak tek bir vücut halinde düşmana doğru saldırı düzenlenmiştir. Zerrakin (زرقين) oklarıyla mancınıklar ateşe verilmiş ve düşmanın mancınıkları bir anda aleve dönüştürülmüştür. Diğer yandan Kont Herry'nin 1500 dinar harcadığı muazzam bir mancınık da yanmıştır⁶².

Bütün bu yenilgilerine rağmen Haçlılar faaliyetlerine devam etmiştir. İbn Şeddad haçlıların bu faaliyetlerinden birini şu şekilde aktarmaktadır:

Akkâ'ya deniz tarafından Müslüman gemilerin girmesini engellemek için kendi gemilerini nöbetçi olarak dikmişlerdi. O sırada Akkâ'daki ahali yiyecek ve içeceğe çok fazla ihtiyaç duymaya başladı. Beyrut'tan Müslümanlardan bir cemaat kendi Basta gemileri ile Akkâ'daki Müslümanların ihtiyaçlarını sağlayıp deniz yoluyla gönderdiler. Bu gemi yola çıktığında içindekiler Haçlıların geleneksel giysilerini giydiler. Hatta kendi sakallarını traş edip, domuzları gemilerin ön tarafına uzaktan görülmeleri için yerleştirdiler ve Haçlı işaretlerini her yere taktılar. Bu gemi Akkâ yakınlarına geldiğinde düşman gemilerinin yiyecek ve içecek taşıyan gemileri ve ateş atanları onların yolunu kestiler. Haçlılar Müslümanları kendilerinden sanıp şöyle dediler. "Sizin Akkâ'ya doğru gittiğinizi görüyoruz" Müslümanlar ise "siz o beldeyi ele geçirmediniz mi?" dediler. Haçlılar "Henüz ele geçirmedik" dediler. Müslümanlar bu cevaba istinaden "biz yelkenli gemileri askerlere yönlendirmekle görevliyiz" dediler. Böylece İslam Basta'sı rüzgarların yardımıyla hızlı bir şekilde Akkâ limanına varana kadar ilerlemeye başladı. Basta sağ salim ulaştı ve Allah'a hamd olsun Akkâ'daki Müslümanlar çok sevindiler. Çünkü onların bu getirilenlere çok ihtiyacı vardı. Bu olay Recep ayının son on gününde gerçekleşti.

Bu olay sonunda Akkâ'ya 400 Çuval Buğday ve bunların içinde Peynir, Soğan ve Kuzu Eti gelmiştir⁶³.

H. 586 Şaban/ M.1190 Eylül ayının ortalarına gelindiğinde Akkâ Valisi Bahaeddin Karakuş, Akkâ donanmasının lideri ve Hacıp olan Lu'lu'dan Akkâ'da yiyecek ve içeceklerinin kalmadığını ve geri kalan yiyeceklerinin ancak Şaban ayının onbeşinci gecesine kadar yetebileceğini ifade eden mektuplar gelmiştir. Sultan bu haberi gizli tutmakla birlikte Akkâ

⁶¹ İbn Şeddâd, s. 89.

⁶² İbn Şeddâd, s. 91-92.

⁶³ İbn Şeddâd, s. 92.

ahalisinin ihtiyaçlarını, yiyeceklerini kış boyunca kullanmaları için üç basta gemisine yüklenmesini emretmiştir. Bu gemiler, Şaban ayının onbeşinci gecesine kadar Akkâ'ya varmıştır. Bastalar Akkâ'ya varırken düşman donanması yollarını kesmek için karşılarna çıkmıştır. Bu sırada Akkâlîler dua ve tesbih getirmeye başlamış ve sonuç olarak bu malzemeler güvenle Akkâ halkına ulaştırılmıştır⁶⁴.

H. 586 Şaban 22'sinde/ M. 24 Eylül 1190 Haçlılar Akkâ limanı kapısında bulunan El-Zübebe burcunu ele geçirmek için harekete geçmiştir. Burası Akkâ limanına basta gemilerinin girişini engellemek için önem arz ediyordu. Böylece Akkâ'ya yiyecek ve erzak girişi engellenmiş olacaktı. Ancak bu sırada gemilerinde çıkan yangın nedeniyle bu amaçlarına ulaşamadılar⁶⁵. Bu arada Trablus'ta ikamet eden Kont Henry ordularıyla birlikte Akkâ'ya gelmiştir. Haçlılar Müslüman askerlerinin çok güçlü olduğunu onlarla ciddi bir savaşa girişmenin doğru olmadığını söylemelerine rağmen saldırıya geçmiştir. Ancak yenilgiye uğrayınca Müslümanlarla şiddetli bir savaş meydanı oluşturmaktansa Akkâ'yı sıkıştırmak üzere ani saldırılar yapmaya başlamışlardır. Hatta daha önce hiç görülmemiş muhasara aletleri bile icad etmeye başlamışlardır⁶⁶. Böylece hazırlıklarını tamamlayan düşman Akkâ'ya akın etmeye başlamıştır. Bu sırada Sultan Selâhaddin'e Şam ve Haleb'ten takviye birlikler gelmiştir. Ancak bu sırada Sultan Safreviye (صفر اویة) adlı Humma hastalığına yakalandığı için morali oldukça bozulmuştur. Düşman Akkâ'ya akın ettiği sırada aletlerini surlara götürünceye kadar beklenilmiştir. Nitekim bir hendekte çok sayıda düşman askeri siper almıştı. Öncelikle bu siper hedef alınarak Müslüman askerleri onlara oklar, mancınık taşları ve ateşler fırlatmaya başlamıştır. Bunun üzerine bu haçlılar savaş meydanını bırakıp kaçmaya başlamıştır. Böylece Müslüman ordusunun morali yükselmiş ve düşmana ait Kebş⁶⁷ burcu yakılarak imha edilmiştir. Ramazan ayının 15'i geldiğinde Müslümanlar ani bir saldırıyla haçlı bastalarından birini ateşe vermiştir. Yine Ramazan ayının sonlarına doğru erzak dolu iki düşman bastası ele geçirilmiştir. Bu sırada Sultan Humma hastalığı ve kışın yaklaşması nedeniyle Seferam (سفر عم) Dağı'nda kamp kurmuştur⁶⁸. Ancak Sultan buradayken Şevval ayında haçlılar doğrudan ona bir suikast düzenlemek niyetiyle harekete geçmiştir. Bunun için de gönderdikleri öncü birlikleri kıtlık ve açlık nedeniyle Sultan'dan aman talep etmek için gelmiş gibi görünmüştür. Ancak bunların niyeti kısa zamanda anlaşılmiş ve düşmana büyük kayıplar verdirilmiştir. Öyle ki Kont Henry

⁶⁴ İbn Şeddâd, s. 94-95.

⁶⁵ İbn Şeddâd, s. 95-96.

⁶⁶ Bu aletler hakkında İbn Şeddâd şunları aktarmaktadır: “Bu aletler o kadar korkunçtu ki Akkâ ahali onları görünce bu aletler nedeniyle memleketlerini kaybedeceklerini düşündüler. Haçlılar büyük bir alet inşa ettiler ve bu alete Debbabe (دبابة) diye bir isim verdiler. Etrafı demirlerle kaplanmış ve altında tekerleği olan bu aletin altına giren haçlı askerleri bu aleti iterek ta ki surlara varana kadar hareket ettiriyorlardı. Bu aletin üzerine surları dövmek için kondurulan bir baş ve boyundan oluşan Kebş (كباش) adı verilen aletle surlar dövülüyor ve delikler oluşturuluyordu. Başka bir alet daha vardı. O da birincisine çok benziyordu ancak onun başında tarlaları süren çift sabanları gibi kesici bir alet vardı. Birincisi bir top gibi surları vuruyor ikincisi de kendi ağırlığı ve şeklinin verdiği avantajla yıkım yapıyordu. Surları yıkmak için yapılan bu ikinci alete ise Sinvara (سنورا) adı verilmişti. Bunun yanı sıra Haçlılar siper olarak kullanmak için demir veya ahşaptan yaptıkları perdeler ve merdivenler yapmışlardır. Ayrıca denizde muhteşem burçlu bir Basta inşa ettiler. Bu bastanın burcundan surlara bir hortum atarak savaşçıların bu hortum üzerinden surlara geçmesi sağlanıyordu. Haçlılar El-Zubab burcunu ele geçirmek için adı geçen bastayı burca yakınlaştırmaya çalıştılar.” Bkz. İbn Şeddâd, s.97.

⁶⁷ İbn Şeddâd Kebş hakkında şunları aktarmaktadır. “Bu Kebş birçok muazzam aletlerden oluşmaktaydı. Onun üzerine su dökülerek ancak birkaç gün sonra soğutulabilirdi. Yazk Müslüman askerlerinden bununla alakalı bize gelen bilgilere göre bunun üzerinde Şam Kantar'ına göre yüz kantar demir bulunuyordu. Ve her kantar 100 Ratıl'dan oluşuyordu. Şam'lı Ratıl, Bağdat'lı Ratıl'ın dört katıydı. Bu Kebş'in başı Sultan'a getirilerek onun önüne bırakıldı. Ben onu gördüm ve onu inceledim, şekli yün eğrilen çıkırlara benziyordu”. Bkz. İbn Şeddâd, s.97. Ratıl: Günümüzde Arap dünyasında da kullanılmaya devam eden bu ölçü biriminin karşılığı 3 kg'dır. Bkz. Mucamu'l-Me'ani. <https://www.almaany.com/رطل>. 24-02-2018.

⁶⁸ İbn Şeddâd, s. 98.

ve El Markis dahi yaralanmıştır⁶⁹. Sultan daha sonra askerlerine Akkâ'nın kuzeyinde düşmandan uzak bir yerde bir tepenin eteğinde tuzak kurmalarını söylemiştir. Böylece bu askerlerin bir kaçının düşmana gözükmelerini sağlayarak haçlıların bir kısmı daha imha edilmiştir⁷⁰.

H.587 Muharrem/M.1191 yılı Ocak ayında kış mevsimi olduğundan denizden düşman gemilerinin gelmeyeceğinden emin olunca Akkâ'ya yedek askerler, yiyecek ve erzak takviyesi yapılmıştır. Düşman bu faaliyetleri engellemeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır⁷¹. Bu sırada kış mevsimi ve yağmurlar nedeniyle haçlılar çok zor duruma düşmüştü ve kıtlıkla mücadele ediyorlardı. Nitekim daha önce dört bir yandan erzak ve malzeme aldıkları deniz yolu da kapalıydı. Kont Henry de hastalanmış ve ölmek üzereydi⁷². Bu sırada yoğun bir şekilde olmasa da Akkâ ve civarında haçlılarla mücadele devam etmekteydi. Müslüman askerleri bu çatışmalardan birinde 45 Haçlıyı esir alarak Sultan'a götürmüştür. Sultan bu esirler arasında yaşlı ve ağzında hiç diş kalmayan, hareketi bile çok yavaş olan ihtiyar birini görünce Tercümana dönerek "sen bu yaşında neden buraya geldin ve bu kadar mesafeyi neden yaptın?" demiştir. İhtiyar ise "ben ve memleketim arasında aylarca süren mesafe var, buraya gelmemin nedeni ise Kıyame Kilisesi'nde Hac yapmaktır" demiştir. O'nun bu durumuna üzülen Sultan, ona minnet göstererek serbest bırakmış ve düşman kampına bir at üzerine bindirip göndermiştir⁷³.

Bu sırada düşman askerleri ne zaman Müslüman askerleri ile karşılaşma fırsatı bulsalar her seferinde Fransız Kralı'nın geleceğini söyleyerek tehdit etmişlerdir⁷⁴. Haçlı seferine çıkmayı kabul eden Fransa Kralı II. Philippe Auguste ve İngiltere kralı II. Henry aralarında devam eden savaş nedeniyle ülkelerinden uzun süre ayrılamamışlardı. Ancak daha sonra yaptıkları saldırmazlık anlaşması ile birlikte harekete geçmeye karar vermişlerdir. İngiltere Kralı II. Henry bu hazırlıklar sırasında ölünce yerine oğlu I. Richard çıkmıştır. Ele geçirilecek yerlerin eşit olarak paylaşılması konusunda anlaşan krallar doğuya doğru harekete geçmiştir. 20 Nisan 1191'de Fransa Kralı Akkâ önlerine gelerek kuşatmaya katılmıştır⁷⁵. Akkâ savaşları devam eden süre içinde Richard'ın⁷⁶ gelişi beklenmiştir. Nitekim Richard ise H.587 Cemaziyevvel ayının 13'ünde/M. 8 Haziran 1191'de Akkâ'ya ulaşmıştır. O'nun 25 büyük gemi dolusu askerle gelmesi haçlıları oldukça sevindirmiştir⁷⁷. H.587 Cemaziyevvel ayının 16'sında/M. 11 Haziran 1191 tarihinde Müslüman askerlerine takviye amacıyla içinde asker ve erzak dolu büyük bir basta gemisi Akkâ limanına gelmiştir. Ancak haçlılar tarafından oldukça sıkıştırılan bu bastanın Yakub adlı kumandanı askerlerine "Öleceksek izzetle ölelim ve bu bastadan onlara hiçbir şey teslim etmeyelim" demiş ve kazmalarla bastanın etrafına delik açarak denizin suyunun içeri girmesini sağlamıştır. Böylece gemi, içinde bulunan aletler ve erzaklarla beraber batmıştır. Dolayısıyla düşman bu bastadan hiçbirşey elde edememiştir⁷⁸.

Akkâ savaşları şiddetli bir şekilde devam ederken Müslümanlar için çalışan ve düşman çadırına girerek bazı soygunlar yapan kimseler bir gün üç aylık bir bebeği kaçıranca pazarda satmıştır. Bebeğinin kaçırıldığını fark eden kadın ise gece boyunca feryad ederek durumu haçlı

⁶⁹ İbn Şeddâd, s. 101-103.

⁷⁰ İbn Şeddâd, s. 104.

⁷¹ İbn Şeddâd, s. 106-107.

⁷² İbn Şeddâd, s. 107.

⁷³ İbn Şeddâd, s. 108-109.

⁷⁴ İbn Şeddâd, s. 109.

⁷⁵ İbn Şeddâd, s. 110-113; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 29-30; Şeşen, s. 150.

⁷⁶ İbn Şeddâd bu kral hakkında "Bu İngiliz Kralı çok katı, sert ve cesareti muazzam, hırslı ve azimli bir adamdı. Onun muzaffer çıktığı muazzam vakıflar vardı çünkü savaşta cesaretliydi. Krallık mertebesinde Fransız Kralı'ndan daha düşük olmasına rağmen para, şöhet ve cesaret bakımından önde gelirdi" demektedir. Bkz. İbn Şeddâd, s. 110.

⁷⁷ Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 41-42.

⁷⁸ İbn Şeddâd, s. 113-114.

karargâhındaki yetkililere bildirmiştir. Bunun üzerine bu şahıslar kadına “Sultan Selâhaddin’e git ve ondan yardım talep et, O, şüphesiz ki yufka yüreklidir bebeğini sana iade edecektir, şimdi biz ona gitmen için kamptan çıkmaya izin veriyoruz” demişlerdir. Kadın kendine söyleneni yaparak doğru Sultan Selâhaddin’in yanına doğru yola çıkmıştır. Sultan’ın askerleri onu serbest bırakarak Sultan’a gitmesi için izin vermiştir. Kadın hüngür hüngür ağlayarak Sultan’a durumu bildirmiştir. Kadının durumuna üzülen Sultan bu durumu adamlarına sormuş ve bilgi almıştır. Ancak bebeğin pazarda satıldığını öğrenmiştir. Bunun üzerine Sultan bebeği alan kişiye parasının ödenerek alınmasını emretmiş ve çocuk getirilip annesine teslim edilene kadar orada durmuştur. Kadın bebeğini alınca yine hüngür hüngür ağlamış ve bunu gören herkes de ağlamıştır. Kadın bebeğini bir saat kadar emzirdikten sonra Sultan onu çağırarak bir atın üzerine bindirmiş ve düşman karargâhına göndermiştir. Bu Sultan Selâhaddin’in merhameti ve insanlığının ne kadar yüce olduğunun önemli bir göstergesidir⁷⁹.

Bu arada Haçlılar Akkâ’yı alabilmek için tazyik hareketlerini sürekli hale getirmişlerdi. Ancak Sultan Selâhaddin’in Akkâ halkı ile anlaştığı üzere haçlıların her hamlesinde Akkâ halkı bardakları çarpıştırarak Sultan’a ve askerlerine haber vermiştir. Bu haberi alan Müslüman askerleri haçlı hamlelerini engellemeyi başarmıştır. Müslümanların bu başarılarını gören İngiltere Kralı, Sultan ile görüşmek istemiştir. Sultan bu talep karşısında “Krallar ancak bir kaidenin üzerine bir araya gelirlir. Bir araya geldikten sonra onlar arasında bir savaş olması imkansızdır. Öyle istiyorsa bu görüşmeden önce bir kaide üzerine anlaşmamız gerekiyor, birbirimizi iyice anlamak için aramızda güvenilir bir tercüman olmalı, kastettiğim sıfattaki tercüman aramızda olsun. Bu temel üzerine anlaşsaksak inşallah bu görüşme gerçekleşir” demiştir⁸⁰. Haçlılar, İngiltere Kralı geldikten sonra Akkâ’yı daha şiddetli bir şekilde sıkıştırmıştır. Öyle ki İngiltere Kralı hastanmış, Fransız Kralı yaralanmış olmasına rağmen bu saldırılar devam etmiştir⁸¹. Bu Akkâ halkının Sultan Selâhaddin’e bildirdiği şikayetlerden açıkça anlaşılmaktadır. Bu sırada Sûr şehrinde daha fazla ayrı kalmak istemeyen El-Markis Sûr’a dönmüştür. Haçlılar bu duruma üzülmüştür çünkü El-Markis başarılı bir liderdi.⁸² Bu sırada Sultan Selâhaddin’e yardım etmek amacıyla Sincar, Musul ve Mısır’dan Müslüman askerleri gelmiştir. Buna oldukça sevinen Sultan bu askerleri ordusunun sağ ve sol cenahlarına eklemiştir. Bu arada İngiliz Kralı’nın hastalığı şiddetlenmiş ve Fransızlar da bununla ilgilendikleri için Müslümanlara sardırma fırsatı bulamamışlardır⁸³.

İngiliz Kralı, Sultan Selâhaddin ile görüşmek için yeniden elçi göndermiştir. Bunun üzerine Sultan bu teklifi kabul etmiştir. Ancak Kralın hasta olması ve etrafındaki adamların “Hıristiyanlığı riske atıyorsun” diye onu kınamaları bu görüşmeyi engellemiştir. İbn Şeddâd’a göre Sultan Selâhaddin’in bu elçileri kabul etmesinin sebebi düşmanın durumunu öğrenmektir⁸⁴.

Bu elçiler gelip giderken bir yandan da düşman Akkâ surlarına sürekli mancınıklarla vurmaya devam etmiştir. Dolayısıyla Akkâ surları sarsılmış ve zayıflamıştır. Gece gündüz savunmada olan Akkâ halkı da oldukça yorulmuştur. Nitekim Akkâ halkı sayıları az olmasına rağmen iş bölümü yaparak birçok işi bir arada yapmak zorunda kalmıştır. Bazıları surlarda, bazıları hendeklerde, bazıları mancınıklarda, bazıları gemilerde mücadele etmiştir. Düşman Akkâ surlarının sarsıldığını ve zafiyete düştüğünü görünce her taraftan akın etmeye başlamıştır. Sultan bu olayları askerleri ve Akkâ ahalisinin kadehleri çarpması alametiyle öğrenince onları kurtarmak için ordusunun başında yola çıkmıştır. Çarpışmalar devam ederken Akkâ halkından

⁷⁹ İbn Şeddâd, s. 111.

⁸⁰ İbn Şeddâd, s. 115.

⁸¹ Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 42.

⁸² İbn Şeddâd, s. 116.

⁸³ İbn Şeddâd, s. 117.

⁸⁴ İbn Şeddâd, s. 117-118.

eğer bizi kurtaramazsanız, teslim oluruz yazan bir mektup gelmiştir. Bu duruma Sultan çok üzülmüştür. Çünkü Akkâ'yı korumak için Kudüs, Dımaşk, Haleb, Mısır ve bütün İslam memleketlerinin askerleri orada toplanmasına rağmen deniz tarafından güçlü olan düşmana karşı başarı sağlanamamıştır⁸⁵.

Bu sırada Akkâ Valisi Seyfeddin El-Meştub aman aldıktan sonra Fransız Kralı'nın huzuruna şahsen çıkmıştır.

Fransız Kralı'na "sizden birçok memleket aldık. Biz memleketlere saldırı düzenliyorduk ve içlerine giriyorduk buna rağmen bizden aman talep edenlere aman verirdik. Onların güvenliği için daha güvenli bir yere taşındık ve ikramda bulunduk ve biz Akkâ'yı teslim etmek isteriz. Bunun karşılığında canlarımıza aman ver" dedi. Fransız Kralı ise "Şu aldığımız memleketler ve kralları var ya onlar ve siz benim kölelerim ve kullarımınız. Bu benim kararım" dedi. El-Meştub bunları duyduktan sonra o da sözlerini ağırlaştırarak o makamda birçok söz söyledi ve "ancak hepimizi öldürdükten sonra o memleketi bizden teslim alırsınız, bizden biri öldürülürse, sizin ileri gelenlerinizden 50 kişi öldürülür" diyerek geri dönmüştür⁸⁶.

Bu görüşmelerden anlaşılacağı üzere haçlılara Akkâ'nın içindekilerin canlarına dokunulmaması ve kutsal haçın kendilerine verilmesi şartıyla teslim edilmesi teklifi götürülmüş fakat haçlılar bu teklifi kabul etmedikleri gibi Akkâ'ya karşı saldırılarını daha da şiddetlendirmişlerdir. Dolayısıyla Akkâ halkı daha zor duruma düşmüştür. Nitekim günden güne Akkâ'da zafiyet artmış ve şehrin surlarındaki delikler ve çatlaklar daha da çoğalmıştır. Akkâ halkı bunu telafi etmek için zarar gören bölgelerin arkasında bir sur daha yapmaya çalışmıştır⁸⁷.

Bu olaylar üzerine Akkâ ahalisinin düşmanla barış anlaşması yapmaktan başka çaresi kalmamıştır. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre Akkâ'nın yanı sıra içindeki aletler ve savaş malzemeleri, gemiler, 200.000 dinar ve Haçlılar tarafından seçilecek 1500 Şövalye ve Kutsal Haç onlara verilecekti. Müslümanlar ise kadın, çoluk çocuklarıyla ve onlara has olan kumaşlarla Akkâ'dan çıkacaklardı. Bunun yanında her iki taraf arasında aracılık yapan Markis için 10.000 dinar garanti edilmiş ve arkadaşları için de 4000 dinar verilmiştir. Bu anlaşma üzerine H.587 Cemaziyelahir ayının 17'si Cuma günü/M. 12 Temmuz 1191'de Haçlılar büyük bir coşkuyla Akkâ'ya girmiştir⁸⁸. Sultan Selâhaddin anlaşmaya uygun olarak ilk grup esirleri serbest bırakmıştır. Ancak İngiliz Kralı Richard, belirtilen esirlerin tamamının verilmediği gerekçesiyle Müslüman esirleri serbest bırakmamış ve yaklaşık 3000 kişiyi öldürtmüştür. Bu olay İbn Şeddâd tarafından şu şekilde aktarılmaktadır: "...Ardından o gün Allah onların yanındaki Müslüman esirlerin bir kısmına şehadet nasib etti. Esirler ise iplerle bağlanmış ve sayıları neredeyse 3000 kişidir, esirlere tek bir adam gibi saldırdılar, kılıçlarının vuruşlarıyla ve saplamalarıyla öldürdüler"⁸⁹. Müslüman askerleri bu insanları kurtarmak isteseler de Haçlı saflarını aşip onlara ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak Richard'ın şehirden ayrılıp Yafa'ya doğru yola çıkmasından sonra haçlılar takip edilerek bir kısmı öldürülmüş ve Akkâ katliamının intikamı alınmaya çalışılmıştır⁹⁰.

Akkâ savunması Haçlı Seferleri sırasındaki en büyük savunma savaşlarından biri olmuştur. Ancak Akkâ'nın deniz kıyısında bulunmasından dolayı Eyyubî donanması, muazzam haçlı donanması karşısında zayıf kalmıştır. Haçlılar denizlerdeki üstünlükleri nedeniyle de sürekli olarak Avrupa'dan yardım almıştır. Nitekim denizden gelen kuvvetlerin karadan gelen ordular kadar yıpranmaması da onların başarısında etkili olmuştur⁹¹. III. Haçlı Seferi'nin sona

⁸⁵ İbn Şeddâd, s. 119.

⁸⁶ İbn Şeddâd, s. 120.

⁸⁷ İbn Şeddâd, s. 121; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s. 44; Şeşen, s. 157-158.

⁸⁸ İbn Şeddâd, s. 122.

⁸⁹ İbn Şeddâd, s.125; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s.47.

⁹⁰ İbn Şeddâd, s.125; Runciman, (*Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri*), s.48-49.

⁹¹ Şeşen, s.161.

ermesinden sonra 3 Mart 1193 tarihinde Sultan Selâhaddin Eyyubî hastalanarak ölmüştür. Bunun üzerine iktidar oğulları, kardeşleri ve akrabaları arasında paylaşılınca islam birliği bölünmüştür. Nitekim iktidar kavgaları sırasında da Müslümanlar Akkâ etrafında hakim bulunan Haçlılara karşı harekete geçememiştir.

Sonuç

Müslümanların ilk deniz seferleri sırasında donanma üssü olarak kullanılan Akkâ, I. Haçlı Seferi sırasında Kudüs Haçlı Krallığı tarafından ele geçirildikten sonra Hıristiyanların hareket üssü haline gelmiştir. Bu dönemde Akkâ kalabalık nüfusu, büyük ve güvenli bir limanı ile önemli bir ticaret merkezi konumundadır. Nitekim Kudüs'ün güvenliği açısından da adetâ koruyucu bir kalkan görevinde olan Akkâ, Kudüs'ü ele geçirmek veya korumak isteyenlerin göz diktiği bir şehir olmuştur. Dolayısıyla Sultan Selâhaddin'in Hittin Savaşı'nda Kudüs'ü ele geçirmesinden sonra hırslanarak büyük ordular toplayan haçlıların Kudüs'ü geri almaları yolunda büyük bir engel teşkil eden Akkâ haçlıların hedefi haline gelmiştir. Sultan Selâhaddin hem Kudüs'ü haçlılara geri vermemek hem de Doğu Akdeniz sahillerinde güvenliği sağlamak amacıyla önemli bir liman kenti olan Akkâ'nın korunmasına büyük önem vermiştir. Bu nedenle haçlıların şiddetli bir şekilde sıkıştırdığı Akkâ şehrinin halkını bu süreçte her bakımdan desteklemiştir. Kendisi Akkâ yakınlarındaki tepelere karargâh kurmuş ve civardaki diğer Müslüman hükümdarlardan da askeri destek talep ederek burayı haçlılara karşı korumak için elinden geleni yapmıştır. Ancak öncelikle başarı elde edilen bu savaşlarda Fransa ve İngiltere krallarının büyük ordularıyla haçlılara destek için gelmesiyle beraber Akkâ şehri ahalisi zor duruma düşmüştür. Her ne kadar aralarında iş bölümü yaparak şehri korumaya çalıştılsa da Akkâ surları etrafında açılan delikler her gün biraz daha artmıştır. Haçlıların kuvvetli donanmaya sahip olması ve deniz tarafından sürekli olarak askeri destek almalarına karşılık Eyyubî donanmasının haçlı donanması karşısında zayıf kalması da Akkâ savunmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle Sultan Selâhaddin Akkâ halkının talepleri üzerine haçlılarla halkın can güvenliği ve 1500 Haçlı Şövalyesinin serbest bırakılması şartıyla bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Böylece büyük mücadeleler verilerek ele geçirilen Akkâ şehri düşmüştür. Ancak bir yanda bebeğini kaybeden bir annenin feryadına karşı duyarsız kalamayan, Kıyame Kilisesi'ni ziyaret etmek için gelen yaşlı bir esiri serbest bırakan Sultan Selâhaddin'in yüce merhametine karşı haçlılar anlaşmanın aksine 3000 kadar Müslümanı öldürmüştür. Bu durum ise Müslümanlar arasında büyük bir üzüntüye sebep olmuştur.

Kaynakça

- Altan, E., (2014). “Haçlılara karşı mücadelenin önde gelen liderlerinden Nüreddin Mahmud b. Zengî (1146-1174)” (*Türk Tarihinde Lider ve Liderlik Anlayışı*), Editör. A. Arslan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Altan, E., (2003). *İkinci haçlı seferi (1147-1148)*, TTK, Ankara.
- Altan, E., (2013). “Renaud de Châtillon: Antakya Prinkepsi (1153-1160), Mâvera-Ürdün Senyörü (1177-1187)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (55), İstanbul.
- Ayönü, Y., (2014). *Selçuklular ve Bizans*, TTK, Ankara.
- Bayındır, A., (Kasım/2018). “Türkiye Selçukluları Kuruluş Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308)”, *Akademik Matbuat Dergisi*, 2(2), ss. 19-30.
- Bayındır, A., (2020). *Selçuklularda saltanat mücadeleleri*, Hiperyayın, İstanbul.
- Bahâeddin İbn Şeddâd, “en-Nevâdirü's-sultâniyye ve'l-mehâsinü'l Yûsufiyye”, Hindawi Eğitim ve Kültür Vakfı Yay., Kahire, 2015.
- Becker, C. H., (2001). “Eyübîler”, *İA*, IV., MEB, Eskişehir.
- Buhl, F., (2001)., “Akkâ”, *İA*, I., MEB., Eskişehir.
- Demirkent, I., (1994). “Haçlı seferleri düşüncesinin doğuşu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.35, İstanbul.

- Demirkent, I., (1988)., "Hittîn zaferi ve Kudüs'ün müslümanlarca fethinin Batı'daki Akisleri", *Belleten Dergisi*, (52), TTK, Ankara, s. 1548-1549.
- Demirkent, I., (1996). *Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*, TTK, Ankara.
- Khoniates Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev.:Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 1995.
- Komnena Anna, *Alexiad (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi)*, (Çev.:Bilge Umar), İnkılâp Kitapevi yay., İstanbul, 1996.
- Mucamu'l-Me'ani. <https://www.almaany.com/رطل>.24-02-2018.
- Ostrogorsky Georg, *Bizans devleti tarihi*, TTK, Ankara, 1999.
- Şeşen, R., (2016). *Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyubî*, Yeditepe yay., İstanbul.
- Runciman, S., (1992a). *Haçlı seferleri tarihi(Akkâ Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri)*, III., (Çev.:Fikret Işıltan), TTK, Ankara.
- Runciman, S., (1992b). *Haçlı seferleri tarihi(Kudüs Krallığı ve Frank Doğu 1100-1187)*, II., (Çev.:Fikret Işıltan), TTK, Ankara.
- Turan, O., (1969). *Selçuklular tarihi ve Türk-islâm medeniyeti*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul.
- Turan, O., (2016). *Selçuklular zamanında Türkiye*, Ötüken yay., İstanbul.
- Urfalı Mateos, *Vekayinamesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, (Çeviren:Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000.

Kurtuluş Savaşında Kemalistlerin Malatya'daki Faaliyetleri

Activities of Kemalists in Malatya in the War of Independence

Celal PEKDOĞAN*

Öz

Milli Mücadelede, Mamure't-ül Aziz Vilayeti'ne bağlı bir mutasarrıflık olan Malatya, Merkez Kaza, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Behisni (Besni), Kâhta ve Akçadağ kazalarından müteşekkildir. Mondros Mütarekesinde alınan kararlara, 1919 Şubat sonlarında büyük tepki gösteren Malatya halkı, Erzurum Kongresine 23 Temmuz 1919 katılmak üzere, Malatya'dan gidecek şahısları belirlemiştir. Malatya'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, İngiliz Binbaşı Noel'in 3 Eylül 1919'da Malatya'ya gelmesiyle oluşmaya başlamış, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin düzenlenmesi ile ilgili alınan kararlar doğrultusunda çalışmalarını sürdürmüştür. Milli Mücadele'de düşman işgali görmeyen Malatya'da, yurdun işgal edilmesini protesto eden halk, gönüllülerden oluşturdukları kuvvetlerle Aytâb'ın, Maraş'ın ve Urfa'nın yardımına koşmuşlardır. Heyet-i Temsiliye ile yazışmalar yaptığını tesbit ettiğimiz Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, halkı örgütleyerek Milli Mücadele etrafında tek vücut olmaya başlamıştır. 11 Mayıs 1920'de Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin para yardımının yüzelli bin kuruş olduğu görülmektedir. Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti eliyle toplanan aynı ve nakdî yardımlarda hem Ankara'da bulunan Heyet-i Temsiliye'ye hem de Maraş ve Urfa illerindeki Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyelerine gönderilmiştir. Malatya, Elazığ ve Dersim (Tunceli)'de çok canlı bir biçimde ortaya çıkan aşiretlerin millî faaliyetleri, emperyalist devletlerin etnik ayrılıkçılığa ilişkin planlarını etkisiz hale getirmiştir. Ayrıca, bütün dünya, Anadolu'daki Milli Mücadele'nin varlığını ve gereğini kabul etmek zorunda kalmış, Malatya ve mülhakatı, yeni Türk Devleti'nin kurulması çalışmalarına katılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kemalist, Arga, Malatya.

Abstract

During the national struggle, Malatya, a small residential region of Mamure't-ül Aziz province, included the city centre, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Behisni (Besni), Kahta and Akçadağ district provinces. Civilians of Malatya, severely reacting against the decisions reached at the Armistice of Mudros, during the late 1919 February, determined the which people would attend the Erzurum Congress to be held 23 July 1919. The Society to Defend the Rights of Malatya, on British Colonel Noel's arrival in Malatya on 3rd September 1919, started to come to life and in due course of the reorganization decisions of the Society for the Defense of the Rights of Anatolia and Rumeli paved its course of life. During the national struggle years, Malatya, unoccupied by enemies and its civilians, protesting the occupation of the homeland, Anatolia, sent armed forces composed of volunteers to Aytâb, Maraş and Urfa to help their brothers in their national fight. The Society to Defend the Rights of Malatya, which was found out that it had started correspondence with the Representative Committee organizing the civilians, began to act like a united body around the national struggle of the country. It has been observed that, on 11th May 1920, The Society to Defend the Rights of Malatya had donated 150.000 kuruş by that date. The Society to Defend the Rights of Malatya, organizing in cash and in kind help, sent them both to the Representative Committee, found in Ankara and the Societies to Defend the Rights, found in Urfa and Maraş.

Key Words: Kemalists, Arga, Malatya.

Giriş

Ticarî ve askerî yolların birleştiği önemli bir kavşak noktası olan Malatya, asıl önemini, Hitit İmparatorluğu yıkıldıktan sonra kazanmıştır. Malatya'nın Geç Hitit şehir devletlerinden biri olduğu, hem Asur ve Urartu devletlerine ait çivi yazılı belgelerde, hem de yapılan kazılarda bulunan çeşitli Hitit Hieroglif yazılı kitabe ve kabartmalarda görülmüştür. (Kınal, 1987, s. 241). M.Ö. XII. Yüzyıl başlarına değin Hitit İmparatorluğu'nun toprakları içinde kalan Melitene (Malatya), Hitit şehir devletlerinden "Meliddu Beyliği"nin başkenti olmuştur.

Memlûklular'ın bir uc kalesi olarak bilinen kent, 1401'e kadar Akkoyunlular, Memlûklular, Osmanlılar arasında bir çok defa el değiştirmiş, 1516 yılında Osmanlı idaresine geçmiştir.

Selçuklular döneminde "idâri birim" olarak geçen Malatya, Dâr ür-rifa üstünlük şehri unvanı ile anılmaktadır. (Baykara, 1988, s. 57). Yavuz Sultan Selim, 1520'lerde, Asya'daki

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, pekdogan@gantep.edu.tr

topraklarını bir "vilayet"/beğlerbeğlik olarak ülkeye katmıştır. Bu meyanda oluşturulan "Vilayet-i Arab"'ın bir sancağı olarak kayıtlara geçen Malatya, Kanunî Sultan Süleyman devrinin başlarında, Şam Beğlerbeğliği'ne dahil edilmiştir. 1527'lerde kuzeydeki Divriği ve Gerger sancakları ile birlikte Malatya sancağı da "Hadis Rum Vilâyeti" ne geçmiştir. (Baykara, 1988, s. 89).

XVII. Yüzyılda "Sancak" esasına dayanan Osmanlı idaresinden, artık "Eyalet" esaslı idareye geçiş tamamlanmış gibidir. 1777-1787'de Eyalet-i Rakka'ya bağlı olan (BOA, MMD, No: 9.590) Malatya, 1831'deki idârî bölünmede, Maraş Merkez Sancağı, Samsat ve Gerger Sancakları içinde yer almış, 1847'deki idârî bölünmede, bu defa Harburut (Harput) Eyaleti'ne bağlanmıştır.

8.XI.1864'de yeni çıkan İdâre-i Vilayet Kanunu (Baykara, 1988, s. 130) çerçevesinde yapılan 1867 ıslahına göre, Malatya, Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı bir sancaktır. (Baykara, 1988, s. 135).

Kurtuluş Savaşında Malatya

Milli Mücadele'nin başlangıcında, Mamure't-ül Aziz Vilayeti'ne bağlı bir Sancak/Liva/Mutasarrıflık olan Malatya, Merkez Kaza, Hısn Mansur (Adıyaman), Behisni (Besni), Kâhta ve Akçadağ'dan oluşmaktadır.

31.05.1920 tarihinde müstakil liva haline getirilen Malatya (BCA, 030. 18. 1-1.2. 4; TBMMZC, Devre 1, cilt 2, s. 141) 1922 yılında da Mamuret'ül-Aziz Vilayeti'nden alınarak bağımsız bir il haline getirilmiştir.

Dönemi etkileyen temel faktörler arasında, Morgenthau'nun, 1913 Şubat'ında Amerika Dışişlerine gönderdiği rapor, önem arz etmektedir. Sözkonusu raporda, Türkiye'ye yapılacak "maddi ve manevi yardım"ın Türkiye'nin en değerli tabiat kaynaklarının ipotek altına alınması ve bu kaynakların milletlerarası bir denetime bağlanmasıyla sonuçlanacağı, mayısta çektiği bir telgrafta da büyük devletlerin ileri sürdükleri maddî ve manevî yardımlardan ne gibi çıkarlar beklediklerini net bir şekilde ortaya koymuştur. Bu rapor bağlamında değerlendirildiğinde, İngiltere, Osmanlı Devleti'ne daha fazla borç para vererek, karşılığında Osmanlı-İran sınırı için bir anlaşma ile aşağı Mezopotamya'da daha etkili olmak; Almanya, öncesine göre daha hafif şartlarla daha fazla demiryolu ayrıcalığı ve kendi çalışmaları üzerinde anlaşmaya varmak; Fransa, Suriye'deki çıkarları etrafında daha geniş ayrıcalıklar elde etmek istemişlerdir. (Evans, 1965, s. 23-24).

19. yüzyıldan başlamak üzere, 20. Yüzyıla doğru, duruma göre değişken bir şekilde süren, Osmanlı topraklarını paylaşma faaliyetleri hem hızlanır hem de çok çeşitli gizli paylaşma antlaşmalarına konu olur. İki olay, bazı gizli antlaşmaların yapılmasına neden olmuştur. (Howard, 1931, s. 182). Bunlardan birisi, Fransa ve İngiltere'nin 1915 Şubat'ında Türk Boğazlarına karşı saldırısı ve birkaç hafta sonra da, İtalya'nın İtilâf Devletleri yanında savaşa katılmasıdır. (Evans, 1965, s. 109).

İngiltere ve Fransa'ya (Kedourie, 1956, s.31) göre, bir Rus uydusu olmasından korkulan Osmanlı Devleti, İtilâf Devletleri arasında paylaşılmalıydı. 1915'in ikinci yarısı ile 1916'nın ilk yarısında, bu konuda yapılan üçlü görüşmeler sonunda, Rusya, Türkiye'nin doğusunda geniş bölgelerle İstanbul ve Boğazlar'ı elde ediyor; Mayıs 1916'da imzalanan Sykes-Picot-Sazanov antlaşmasına göre, Suriye bölgesi ile Musul, Ayntâb, Urfa ve Maraş Fransızlara bırakılmıştır. (Evans, 1965, s. 110; Esmer, 1944, s. 497 ; Olcay, 1981, s. LVIII).

Brest-Litovsk barışı ile Doğudaki topraklarını istiladan kurtaran (Gaillard, 1920, s. 287) Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesini imzalamıştır. (Jaeschke, 1989, s. 1; Bayar, C.1., 1965, s. 83-86; Türkgeldi, 1948, s.69; Bıyıklıoğlu, 1962, s. 27). 1918-1920 yılları

arasında Kuzey Irak'ta İngiliz yönetimini kurma görevi olan İngiliz Siyasi Subayı William Rupert Hay, Mütareke öncesi durumu,

1918 Ekim ayı boyunca, biri Dicle boyunca Musul'a, diğeri Kifri yolu ile Kerkük'e doğru iki İngiliz askerî kolu kuzey Mezopotamya'ya doğru ilerliyordu. İkinci şehir 27 Ekim'de düştü: ayın sonunda birliklerimiz Küçük Zab'da Altun Köprü'ye ulaştı. Müttefiklerin Türklerle ateşkes yaptığına dair haberler geldiğinde, Musul askerî kolu, amacına ulaşmaya birkaç mil uzaktaydı (Hay, 1921, s. 110)

şeklinde kaydetmiştir ki, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından kayda değerdir.

Mütareke görüşmesinden sonra yurda dönen heyetin içinde yer alan Rauf Bey, *Yeni Gün* gazetesine verdiği mülakatta,

Mütarekeyi akde memuren İstanbul'dan hareket eder iken bugünkü gibi fütuhât ve sevinç ile avdet edeceğimi tasvir etmiyordum. İngiliz Mütareke murahaslarının bize karşı gösterdikleri hüsn-ü kabul ümidin fevkinde olmuştur. Müzakeratımız gayet samimi ve son derece açık bir lisanla cereyan etmiş ve sū-i tefehhümü mucib olacak hiçbir hal ve harekete meydan verilmemiştir. Akd eylediğimiz Mütareke neticesinde devletimizin istiklali, saltanatımızın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır. Bu Mütareke galib ile mağlub arasında müteakkid bir mütareke değil, belki hal-i harbden çıkmak isteyen mütevezzin iki kuvvet beyninde akd olunabilecek bir tatil-i muhasamat mahiyetindedir.... (*Yeni Gün*, 2 Kasım 1918)

beyanında bulunmuştur.

Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesiyle fiilen sona erdirilmişti. İşgal devletleri, Mondros Mütarekesi'ne koydukları "Kilikya" gibi eski coğrafya deyimlerinin belirsizliğinden yararlanarak (Gönlübol-Sar, 1987, s. 5) 1918 Kasım'ında İskenderun, İngilizler, aralıkta da Mersin ve Ayntâb Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. (Howard, 1931, s. 210; Türkgeldi, 1948, s.103-104).

Mondros Mütarekesi'nin taraflarca imzalanan asıl metninin 24. maddesi, "XXIV.— *Incase of disorder in the six Armenian vilayets, the Allies reserve to themselves the right to occupy any part of them*". (Maurice, 1943, s. 85-86; Dyer, 1972, s. 313-348).

Türkçesinde, "*Madde 24 — Vilâyât-ı sitede iğtişâş zuhurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını itilâf devletleri muhafaza ederler*". (Vakit, 3 Kasım 1918).

Padişah Vahdettin de bırakışma koşullarını sert bulmuş, ama Sadrazam İzzet Paşa'nın Mondros'dan aldığı 27 Ekim 1918 tarihli iyimser telgrafın suretini kendisine göstermesi üzerine şöyle demişti: 'Bu koşulları, ağır olmalarına karşın kabul edelim. Öyle tahmin ederim ki, İngiltere'nin Doğu'da asırlarca sürmekte olan dostluğu ve lütufkâr siyaseti değişmeyecektir. Biz onların müsamahasını daha sonra elde ederiz. (Sonyel, 2010, s. 5).

Vakit gazetesi, haberi, İstanbul Hükümeti'nin ruhuna uygun olarak,

Mütarekenâmenin Resmî Metni – Dâhili İşlerimize Müdahale ve Hâkimiyet-i Milliyemize Tecavüz Yok. Amiral Kaltrop ile üç murahassımız arasında akd olunan yigirmi beş maddelik mütarekenâme – Hariciye nazırının izahatı – Sarf-ı icâbat-ı askeriyeden mütevellid şartlar – İtilâf murahassı tarafından izzet-i nefsimize gösterilen riâyet – Osmanlı ulviyyet-i ahlâkının bir timsâli – Amiral'in te'sir ve takdiri. (Vakit, 3 Kasım 1918)

başlığıyla duyurur. "Vilâyât-ı Sitte/Altı-Vilayet denen Erzurum, Van, Mamuretül-Aziz (Tunceli-Malatya-Adıyaman dâhil), Diyarbakir, Sivas ve Bitlis illerinin Ermeniler için tahsis edileceği daha baştan kararlaştırılmıştır. (Kırzioğlu, 1991, s. 14).

Mustafa Kemal, 3 Kasım 1918'de Adana'dan Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta, "Mütarekenin sakatlığını" (Bayar, C.1., 1965, s. 72) vurgulayarak. Erkân-ı Harbiye Riyaseti'ne yazdığı, 5.11.1918 tarihli telgrafında,

....Pek ciddi ve samimi olarak arz ederim ki, Mütareke şeraiti meyanında su'î telâkkiyat ve tefehhümatı izale edecek tedabir ittihaz edilmedikçe Orduları terhis edecek ve İngilizlerin her dediğine boyun eğecek

olursak İngilizlerin ihtiraslarının önüne geçmeğe imkân kalmayacaktır” (HTVD, 1959, sayı: 28, Vesika No: 736) gerçeğini vurgular.

Oysa İstanbul Hükümetinin Sadrazamı, “*Mütâreke hükümlerince İngilizlerin, İskenderun’u işgal etmeye hakları yoksa da Halep ve çevresindeki ordularını beslemek için İskenderun’dan faydalanmak istemeleri, haklı bir sebep sayılabilir, müsaade etmeliyiz*” (Bayar, C.1., 1965, s. 73) demiştir. Mustafa Kemal ise, cevabî telgrafında, memleketin selâmeti icabı İngilizlerin yapacakları işgale karşı silahla cevap vereceklerini bildirmiştir. (Bayar, C.1., 1965, s. 75-78). Daha sonra, Mustafa Kemal, “Erzurum Kongresi Açış Konuşması”dada, Mütareke konusunda şunları dile getirmiştir:

30 Ekim 1918’de imzalanan mütarekenâme ile silâhını elinden bıraktı. Devletlerin şahsiyeti mâneviyesi ve vâziülümza murahhasların namusu zatileri zıman ve kefaletinde bulunan işbu mütarekenâme ahkâmı bir tarafa bırakılarak İtilâf Devletleri kuvâ-yı askerîyesi payitahtı saltanat ve makarrı celili hilâfet olan İstanbul’umuzu işgal etti. Gün geçtikçe artan bir şiddetle hukuku hilâfet ve saltanat, haysiyet-i hükümet, izzetinefs-i millîmiz tecavüz ve taaddilere uğradı.... (ASD, I-III, 2006, s. 1).

Bilindiği üzere, ileride bu bölgenin Ermenistan olacağı endişesi haklı olarak yöre halkını büyük üzüntüye, endişeye sevketmiş ve örgütlenmeye itmıştır.

Bu bağlamda, 1918 yılının sona ermesinden önce vatanın korunması amacıyla memleketin birçok yerinde olduğu gib, Doğu illerinde de ulusal cemiyetler kurulmuştur. 2 Aralık 1918’de İstanbul’da Divan yolundaki bir binada, Bitlis Valisi Harputlu Mahmut Nedim Bey’in başkanlığında, "Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti" (Evans,1965. s. 170-171) kurulmuştur. Cemiyet ile ilgili ilk haber, 4 Aralık 1918 tarihli Hadisat Gazetesi’nde yayınlanmıştır. (Hadisat, 4 Aralık 1918).

Cemiyetin yurt sathında örgütlenmesinde asıl neden, Doğu Anadolu’da büyük bir Ermenistan kurma fikrinin Paris Sulh Konferansı’nda gündeme getirilmiş olmasıdır. İstanbul dışındaki ilk kuruluş 10 Mart 1919 tarihinde Hakkızâde Hacı Efendi, Hoca Raif Efendi başkanlığında Erzurum’da gerçekleşmiştir. 12 Mart’ta Vali Vekili Abdulkadir Bey başkanlığında Elazığ’da, nisan ayında Abdurrauf Efendi başkanlığında Sivas Vilayetinde ve sancaklarında, Temmuz başlarında da Cemil Paşazâde Mustafa Bey başkanlığında Diyarbakır’da Cemiyet’in şubeleri açılmıştır. Bunların yanısıra, Bayburt, Narman, Bayezid, Hasankale, İspir, Şebinkarahisar, Bitlis, Erzincan, Karahisar-ı Şarki, Hınıs, Van, Tortum ve Yusufeli’de de cemiyetin birer şubesi açılmıştır.

Cemiyet’in maksadı Vilâyât-ı Şarkiyye’de mütemekkin bilcümle anasırın millî ve siyasi hukukunun serbestii inkişafını temin edecek esbabı ve milliyelerini indelhace alemi medeniyet hususunda müdafaa ve vilâyât-ı mezkûrede vaki olan mezalim ve cinayetin esbabı ve avamili fail ve müsebbibleri hakkında bitarafane tahkikat icrasıyla mücrimlerin müsâraaten tecziyelerini talep ve anasır beynindeki suitefehhümün izalesiyle kemâ-fi-s-sâbık revâbit-ı hasenenin teyidine gayret etmekten ve hali harbin vilâyât-ı mezkûrede tevliid ettiği sefaete hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretiyle mümkün mertebe çâresâz olmaktan ibarettir. (Dursunoğlu, 1946, s.143-144).

Milli Mücadele döneminde Malatya’da, milli faaliyetler kuşkusuz daha Birinci Dünya Savaşı’nın beraberinde getirdiği vahim durumlardan itibaren başlamıştır.

1919 Şubat sonlarında Malatya’dan 32 imza ile Hariciye Nezareti’ne çekilen telgrafta, kutsal vatanımızı işgal etmek isteyen Ermeniler’in Avrupa’da dolaşarak Türkleri suçladıkları ve çeşitli karalamalarda bulduklarını haber aldıklarını bildirerek, seslerinin duyurulmasını talep etmişlerdir. (Gökbilgin, I.,1959, s. 30).

Elazığ’da Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti’nin faaliyetleri bağlamında, Malatya’dan gidecek şahıslar da belirlenmiştir. 14 Temmuz 1919’da Erzurum’a ulaşan telgraftan Erzurum Kongresi’ne katılacak olan şahıslar şunlardır: Malatya’dan Hüseyin Bey. Akçadağ (Arga)’dan Hüseyin Efendi (Gültekin).

Ayrıca, Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılmak üzere Malatya'dan Alagözzade Tahsin Efendi (Alagöz) seçilmiştir. Ne yazık ki, Saray'ın Elazığ'daki Valisi Ali Galip Bey, bunların Erzurum'a gitmesine mani olmuştur. (Uluğ, 1973, s. 82).

Yurt sathında örgütlenmeye devam eden Mustafa Kemal, 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'ni gerçekleştirir. Bu kongreye de, Elaziz valisi Ali Galib'in baskısından dolayı, Malatya'dan Sivas Kongresi'ne delege gidemez. Dahası, İstanbul Hükümeti'nin iradesiyle, Dâhiliye Nazırı Adil, Ali Galib'e, kendisini bolluk içinde yaşatacak ve bulunduğu görevde hızla yükselmeyi sağlayacak önemli bir görev verileceğini içeren bir telgraf gönderir. Ağustos sonlarından 3 Eylül'e kadar İstanbul Hükümeti ile Ali Galip arasında yoğun bir telgraf hareketi başlar. (Nadi, 1955, s. 34). Ali Galip, İstanbul Hükümeti'ne verdiği cevapta, hemen kurmay albaylığa ve hemen sonra da tümgeneralliğe terfii yapılırsa, verilen görevi yerine getireceğini bildirir. Dâhiliye Nazırı bu telgrafa verdiği cevapta, Ali Galib'in tüm isteklerinin fazlasıyla yerine getireceğini, bu nedenle bir an önce harekete geçmesini bildirir. Bununla beraber Ali Galib, 8 Eylül 1919'da "gayet aceledir" ibaresiyle Dâhiliye Nazırı'na yazdığı telgrafta, "...Eşkiya takibi için sevkolunacak kuvvete sarf edilmek üzere bura muhasebeciliğine sözü edilen tahsisattan süratle onbin liralık havale yapılması.." (Nadi, 1955, s. 35-36, 40-41, 61-62) talebinde bulunur. Metinde sözü edilen "eşkiya", kuşkusuz Mustafa Kemal ve arkadaşlarıdır. Dâhiliye Nezâreti, gereğini harfiyen yerine getirmiş, Ali Galib'in Sivas'a hareket etme haberini beklemektedir. Ne yazık ki emperyalist devletlerden olan İngiltere ve Fransa, döneme ilişkin askerî yazışmalarında, "Kemalistler", adıyla andıkları "Kuvâ-yı Milliyye"yi, "eşkiya" "haydut", "çete", "âsi", "isyancı" olarak nitelendirerek, gerçekleştirdikleri işgallere bu hususu gerekçe olarak göstermişlerdir. Nitekim "Brémond tarafından Sis sancağı askeri valisi olarak atanan ve 8 Mart 1919'da buraya gelen Yüzbaşı Taillardat ve Brémond, "Kemalistler"i, kötü örgütlenmiş ve sağlam siyasi niyetleri olmayan "haydutlar" olarak değerlendirmişlerdir. Taillardat'ın "Kemalizm"i çağrıştırmak için en çok kullandığı kelime, 'Mustafa Kemal'in Çetesi' ifadesidir. "Çete" terimi, yeni ortaya çıkan Kemalizm'in ciddi bir siyasî-askerî örgütlenmeden çok, bir 'haydut' grubuna benzeyen uç bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Bu hareketi bu şekilde algılayan tek kişi Kilikya'daki Fransız yönetimi değildir. Nitekim Amerikan gazetesi Times, diğerlerinin yanı sıra, Nisan 1920'de, "Kilikya'da Türk Çeteleri Hâkimdir" başlıklı küçük bir makalede Kemal ve arkadaşlarına atıfta bulunmak için 'Çete' terimini kullanmaktadır. (Zarifian, 2004, s. 235-260). Öte yandan, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği memuru Tom Hohler, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda Mr. Kidston'a yazdığı 4 Ekim 1919 tarihli mektubunda, "*Kemalistlerin, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olmadıklarını açıkça ilan ettiklerini ve Türkiye'nin egemenliğini ve bağımsızlığını savunduklarını söylediklerini*" (DBFP IV, 1952, s. 788-791, No. 533) belirtmektedir.

Mustafa Kemal hareketini, her ne olursa olsun, ortadan kaldırmaya kararlı olan Saray Hükümeti, İngiliz General Edmund Barrow'un,

Fırat Kıyıları'nı ve 'Habur nehrinden' itibaren Harput'un kuzeyine kadar devam eden Fırat'ın kıvrımlarını, yani Asur-Keldani topraklarını daha doğrusu bütün Kürdistan'ı İngiliz işgal bölgesinin sınırları olarak kabul ettiğinden bunlar üzerinde İngiltere Hükümeti'nin hak iddia etmesinin tabii olduğunu resmen bildirmesine (Véou, 1937, s. 44) rağmen, İngiltere'nin girişimlerini kabul etmiştir.

Bu bağlamda,

Mareşal Allenby de, Generalin bu iddialarını tamamiyle takviye etmek maksadiyle Binbaşı Noel'i hususi olarak Malatya'ya göndermişti. Binbaşı Noel, her hangi bir Fransızın bu işe müdahalesine meydan vermemek için, avuç dolusu para sarfetmiş ve elde edilmesi icabeden kimselere bu paraları bol bol dağıtmıştı. Netice itibarıyla, Allenby'nin tasavvuru; bölgenin bütün Kürtlerini eski rejimin, yani metbu İstanbul Hükümetinin esasen tanımadığı, üstelik gıyabında hüküm giydirdiği Mustafa Kemal'e, karşı isyana teşvik etmeğe, matuf bulunuyordu. Bütün bunlar olup bittikten sonra yapılacak iş, Sivas kongresini hazırlamakta olan Mustafa Kemal'i yerinde bertaraf etmek için evvela Sivas'a yürümek ve kongreyi dağıtmaktan ibaret olacaktı. Tam bu sırada tafsilatlı bir mektup ele geçirilmiş oldu. Bunda, Mustafa

Kemal'in elindeki mevcut birlikleri Sivas istikametinde harekete geçirdiği bildiriliyordu. Binbaşı Noel kaçmış, bunun yerine Halep'teki Yarbay Bell geçmişti. Fakat o zaman böyle bir subayın, çıkıp da Noel'in yerine cebinden bol bol para dağıtacağı kimsenin aklına gelmemiştir. (*Véou*, 1937, s. 44)

Doğrudan olayın içinde olan Noel, 19 Eylül'de Urfa'dan gönderdiği telgrafta, olayı şöyle açıklamaktadır:

9 Eylül'de Malatya'ya gelen Harput Valisi, Türk takviye kuvvetlerinin kendisini ve misyonumun Kürt üyelerini tutuklamak için yolda olduğunu bildirdi. Onun tavsiyesi üzerine, Rışvan Kürtlerine sığınmak için 10'da şehirden ayrıldım. Sultan'ın iradesi gereği, çok sayıda aşiretle Sivas'a yürüme emrini alan Vali ve Mutasarrıf, İttihat ve Terakki'ye karşı olan bir veya iki diğer yetkili ile aynı gün kaçtı ve kasabanın güneyindeki tepelerde bana katıldılar.Mustafa Kemal, tutuklanmamı 9'unda emretti ve aynı gün 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey, şiddet içerikli bir telgraf yayınladı. 12 Eylül'de Albay Bell, Maraş'tan geldi ve onu kasabada güvenli bir şekilde ziyaret etmem için İttihat ve Terakki örgütüyle görüştü. Bu nedenle ertesi gün ayrıldım ve Vali'den iki gün sonra 18'inde Urfa'ya geldim. (Şimşir, 1,1973, s. 109-110).

Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Bey ile Dâhiliye Nazırı Adil Bey'in ortak imzaları ile 909 numaralı şifre yazıda, Ali Galib'e "...Sivas'ta kongre akdetmek isteyen bir kaç kişiy(i)Kürtlerden şayan-ı itimat yüz elli, iki yüz süvariye yanınıza alarak ...Sivas'a, hiç kimsenin beklemediği bir zamanda ani bir hareketleiçtimaa imkân vermiyerek elebaşlıları derhal derdest ve İstanbul'a sevk etmeniz şarttır..." (Kutay, 1961, s. 10858-10860) talimatı verilir.

Mustafa Kemal, Dâhiliye Nazırına 9 Eylül 1919 da gönderdiği telgrafta,

Düşmanlarla millet aleyhinde tertibat-ı hâinânede bulunuyorsunuz. Milletın kudret ve iradesini takdirden aciz olduğunıza şüphe etmiyorum. ...Aklınızı başınıza alınız. Galib Bey ve hempaları gibi budalaların ahmakça ve mevhum vaatlerine kapılarak ve Mister Novil gibi milletimiz vevatanımız için muzır olan ecnebilere vicdanınızı satarak irtikâb ettiğiniz denaetlerin milletçe tatbik olunacak mes'uliyetini nazar-ı dikkatte tutunuz... (Kutay,1961, s. 10864)

ifadesi ile tavrını açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Neticede, Mustafa Kemal'in yönetimindeki Kemalistler'in strateji ve girişimleriyle, başta Noel olmak üzere Ali Galip ve hempaları, Saray Hükümeti'nin isteklerini yerine getiremeden kaçmak zorunda kalmışlardır.

Milli Mücadele'de düşman işgali görmeyen Malatya, Saray'ın Elazığ valisi, Ali Galip'in mani olması nedeniyle kongrelere katılamamış ancak, Mustafa Kemal ile sürekli iletişim halinde bulunarak verilen emirler doğrultusunda harfiyen hareket etmişlerdir. Bu bağlamda, Sivas Umum Kongre Heyeti, 12.09.1919'da Malatya Mutasarrıf Vekili Tefvîk Bey'e, "*köylere varıncaya kadar tarafınızdan icra edilmiş yazılı ve şifaen buyrulmuş olan tedabir hakkında heyetimizi bilgilendirmeniz rica olunur*" (CA. 01000462, 01000462-1) talimatıyla vatan sathında örgütlenmeye devam edilmiştir. Mustafa Kemal, 16.09.1920 tarihinde de, Heyeti Temsiliye namına, Malatya'ya gönderdiği telgrafta,

Din ve milletlerini İngiliz altınlarına satmış isimleri malum şahısların aldatmalarına kapılarak, maâz-Allah din ve devlet aleyhinde bir felakete sürüklenmeden, hakikati görerek kurtuluş bulduğunuzdan dolayı bir din kardeşi sıfatıyla Sivas Genel Kongresi sizleri tebrik eyler ve saf ve namuslu halka, hak yolunu gösterme hususunda yol göstermenizi ve vatanperverâne hizmetlerde bulunmanızı rica ederim. (Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV, 1996, s. 107- 108.) talimatını bildirmiştir.

Malatyalılar, vatanın işgal edilmesini protesto etmenin yanı sıra Kemalistlerden oluşturdukları kuvvetlerle Ayntâb'ın, Maraş'ın ve Urfa'nın yardımına koşmuşlardır. Ayrıca, 13. Kolordu'nun Malatya'daki depolarında Maraş bölgesine yeteri kadar silah ve cephane de gönderilmiştir. (Göğem, C.I., 1954, s.92). Yine Malatya'dan Elbistan'a ağır silahlar gönderildiği gibi (HTVD, 1956, sayı:17, Vesika No: 472), Mustafa Kemal'in 17.6.1919 tarihli şifresine binaen Malatya'da teşkil edilen, ağır şartlara dayanıklı seçme efrattan elli atlı süvari Sivas yönüne gitmek üzere 26 Haziran'da yola çıkarılmıştır. (HTVD, 1962, Sayı: 39, Vesika No:940).

Ermeni gönüllülerinden oluşan Fransız birliklerinin (ATASE, Kls. 318, D. 220-H-27, Sahife:32) Maraş'ı işgal etmeleri üzerine Malatya'nın Adıyaman ilçesinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından, Sivas'da Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Heyet-i Temsiliyesi'ne gönderilen 21 Kasım 1919 tarihli telgrafta, Fransa'nın Maraş'ı işgali kınanmıştır.

İngiliz işgal kuvvetleri tarafından tahliye edilen ve hiçbir devletin işgale selahiyeti olmayan Urfa, Maraş ve Ayntâb'ın bu defa da Fransızlar tarafından işgal edileceği haberinin üzüntü ile işitildiği, milli menfaatlara ve Mütareke hükümlerine tamamen muhalif olan bu haberin gerçek olması halinde kötü tesir bırakacağı belirtilen telgrafta, Fransa'nın bu hukuka aykırı hareketi protesto edilerek tecavüzkâr olmamaları talep edilmiştir. (ATASE, Kls: 255, D. 2, F. 36-1)

Mondros Mütarekesi gereği, silahların bırakılması üzerine Urfa, Maraş, Ayntâb ve Adana vilayetlerinin önce İngilizler sonra da Fransızlar tarafından işgal edildiği, Ermenilerin silahlandırılarak kadın, çoluk çocuk demeden binlerce masum Türk'ün öldürüldüğü belirtilen Malatya protestosunda, Fransızlar'ın ayak bastığı her yerde Ermeniler'in Hristiyanlık taasubu içinde Müslümanları vahşice katletmelerini sona erdirmelerini, hem İtilaf Devletlerinden, hem de Osmanlı Devleti yetkililerinden talep ederler. (ATASE, Atatürk Arşivi, D. 1336/13-4, F. 19-1).

İstanbul'da İngiliz-Fransız ortak hâkimiyeti Condominium kurulacağı ve Türkiye'nin başkentinin Anadolu'ya kaydırılacağı haberi üzerine, Malatya'nın kazalarından Behisni (Besni) Belediye Başkanı Hasan, 13 Ocak 1920'de, Kâhta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına İstanbul'da İngiltere Yüksek Komiserliğ'ne protesto telgrafları göndermişlerdir. (Şimşir, Vol.1, 1973, s.346-355). Öte yandan, Malatya, İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilen kentlere, "Milli Mücadele Programı" çerçevesinde, her türlü yardımı yapmıştır. Mustafa Kemal, Ayntâb'ın Fransızlar tarafından işgali karşısında, bütün çevre vilayet ve kazalara, Ayntâb'ın imdat ve yardımına koşmaları konusunda emir vermiş, yoğun bir şekilde Urfa, Maraş, Malatya, Birecik, taraflarından Suruç bölgesindeki aşiretlerden meydana gelen binlerce kişilik mili kuvveter Ayntâb'ı kurtarmak üzere derhal harekete geçmişlerdir. (Lohanizâde, 1340, s.161).

19 Nisan 1920'de Halfeti'den Yasin ve Ali Muzaffer, Birecik'ten Hasip Beyler'in idaresi altında yüz yirmi, Malatya'nın Besni kazasından yetmiş kişilik bir kuvvet şehre girmiş ve Besni Milis Kuvvetler kumandanı Hasan Bey, emrindeki kuvvetler de 2 Mayıs 1920'de Ayntâb-Kurbanbaba'da Fransız kuvvetlerine taarruz etmişlerdir. (Üzel, 1952, s. 40-5).

Rişvan Aşireti Reisi Kâhtalı Hacı Bedir Ağa ile Samsatlı Abuzer Ağa'lar da emirlerindeki dört yüz kadar piyade ve yüz elli kadar süvari ile (Sara, 1966, s. 212) bütün masrafları kendine ait olmak üzere seçkin aşiret gönüllüleriyle, cephanelerini 5. Tümen'den ikmal ettikten sonra, Ayntâb'ın yardımına gitmişlerdir. (Lohanizade, 1340, s. 180).

Malatya Mebusu Hacı Bedir Ağa [FIRAT] 29.10.1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta,

Fransız muhabere kıtaatı ile Ayntâb civarında Sinan cephesinde vukubulan muharebede kıtasını ve hüvviyetini tayin ve tasrih etmediği Ziya Bey isminde zatdan şikâyet ederek Ziya Bey'den istenilen kılavuzu vermemek ve Hüseyin Efendi çetesiyle mitralyözünü alarak ricat etmesi ve dolayısıyla Hacı Bedir Ağa kuvvetlerinin yirmi kişisinin ziyanının ve kendisini de mecruhiyetine sebebiyet verdiği zikrolunmaktadır. (ATASE, Kls. 770, D. 86-66, F. 80, 80-1).

Yine Hacı Bedir Ağa [FIRAT] 4 Aralık 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta, tertib edilen efraddan dört yüz kişinin cepheye hemen gönderilmek üzere hazır olduğunu bildirmiştir. (ATASE, 632-177aa).

Öbür yandan, Arga-Akçadağ kazası etrafından Mahmut ve Velizade Hüseyin Efendiler başkanlığında iki yüz gönüllü efradın Ayntâb cephesine sevk edildiği, (ATASE, Kls. 770, D.86-

66, F.118) 2 Aralık 1920'de Malatya Mutasarrıfı Şükrü, Adana Cebhesi Kumandanlığı'na gönderdiği şifre yazıda, "...son sistem silahlarla teçhiz edilmiş bini aşkın milli kuvvetin teşkil edildiğini", (ATASE, 794-181) Arga Milli taburunun 4. Bölüğü, reislerinin idaresinde, 12.12.1920'de merkez kazaya dahil olduğunu diğer bölüklerinin de peyderpey merkeze gelmekte oldukları ve kendisinin de nefer olarak kuvvetlerle birlikte cepheye geleceği Arga Kaymakamı ve Kadı Ferid Bey'in yazılı bildirimlerinde görülmektedir. (ATASE, Kls: 770, D.: 86-66, F: 118, 2). İkinci Kolordu Kumandanı Selahattin, Arga Kaymakamlığı'na 15 Aralık 1920 tarihinde gönderdiği şifre yazıda, "*Malatya Kuvâ-yı Milliyye'sinden gelecek Akçadağ kuvvetlerinin hareketlerinin tesrii ve Arga'dan hareket eden iki yüz kişiden başka daha gerilerdeki kuvvetlerin miktarıyla bu kuvvetlerin nerelerde bulduklarının ve harekâta katılmaları için oldukça hızlı bir şekilde yetişmelerinin sağlanması*" (ATASE, Kls. 757, D. 25-16, F: 118, 2) talimatını vermiştir. Bütün bunlardan, Akçadağlıların, Ayntâb'ın düşman işgalinden kurtarılmasında önemli bir rol oynadıkları anlaşılmıştır.

Fransa askerî arşiv kaynaklarına göre, 15 – 20 Aralık tarihleri arasında mühimmat yüklü yüz deve (her devede 4 adet top mermisi), 150 piyade ve 50 süvariden oluşan bir koruma birliği eşliğinde Malatya'dan gelmiş ve mühimmat Burç ve Karacaburç arasında dağıtılmıştır. (FKKA, Renseignements du 3 Janvier 1921). Yine 28 Aralık 1920'de Malatya mutasarrıfı Şükrü, Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderdiği telgrafta, "*..Cephe Kumandanlıklarından bildirilen Ayntâb için gösterilen lüzum üzerine Malatya ve çevresinden yaklaşık yedi yüz milis nefer cepheye sevk edilmiş ve yeniden kuvvet toplamaya çalışıldığı*" (ATASE, 632-186ab, 186ac, 186ad) bildirilmiştir. İkinci Kolordu Kumandanı Selahaddin, "*Ayntâb'a yapılacak seri bir muavenet ve son bir fedakârlığın zamanı gelmiştir.Beş aydır her türlü fedakârlık ve kahramanlığı göstermek suretiyle müdafaayı idame eden Ayntâb'da yakın zamanda civar mahallerin muavenetine ihtiyaç olduğundan...*" (ATASE,798-36) bahisle Malatya Mutasarrıflığından ve Aziziye Kaimmakamlığından yeni kuvvetlerin sevk edilmesini rica eder.

Malatya Mutasarrıfı, 2 Aralık 1920 tarihli yazısında, Ayntâb'a sevk edilecek silahlı efradın işlerinin sağlanacağını, (ATASE, 794-181) İkinci Kolordu Kumandanı Selahaddin, Malatya Mutasarrıflığına Aralık 1920'de gönderdiği yazıda, "*Akçadağlıların hamiyet-i milliyeleri şayan-ı takdir ve şükrandır*" (ATASE, 794-181aa) ifadesinden sonra, sevk edilecek kuvvetlerin hemen Pazarcık'a hareket etmeleri ricasında bulunur. Öte yandan Malatya Pütürge'den üç-dört defa Urfa ve Ayntâb'a, (ATASE 632-186ac.) Arga (Akçadağ)'dan, Aralık 1920'de "*üç yüz kadar silahlı efrad cem ve reislerinin idaresinde cepheye sevk olunduğu ve elyevm.Ayntâb cephesinde buldukları ve bu cephedeki kuvveti takviye için efrad cem' edilerek küçük müfreze halinde cepheye kuvvet sevk edildiği*" (ATASE, 632-186ad) bildirilmiştir.

Malatya Kuva-yı Milli Kumandanı Binbaşı Rıfat, İkinci Kolordu Kumandanlığına 29.12.1920 tarihli yazısında, Besni efradından 90 silahlı nefer ile 27. Alay emrine geldiğini, Akçadağ efradından Pazarcık'a sevk edilen yüzü aşkın neferin oraya gönderilmesi için Pazarcık şubesine emir vermesi isteminde bulunmuştur. (ATASE, 799-49).

Bütün bunların yanı sıra Malatya, Sivas ve Harput'tan gönderilen silahlar (Abadi, 1922, s.38) Malatya vasıtasıyla (Koray, 1982, s. 352) Ayntâb'a sevk edilmişlerdir.

Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Keşşaf, Heyet-i Temsiliye'ye gönderdiği 5 Mayıs 1920 tarihli telgrafta, Malatya'da toplanan paranın Urfa'ya mı yoksa çok daha önem arz eden Ayntâb'a mı gönderilmesinin daha uygun olacağını bildirilmesini (ATASE, Kls. 554, D. 40/I, F.2) arz etmektedir.

Ayntâb Heyet-i Merkeziyesi, Malatya Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderdiği telgrafta, kendilerine gönderilen 120.000 kuruş yardımdan dolayı teşekkür ederek ayrıca gönderileceği söz verilen para yardımının da gerçekleşmesi dileğinde bulunur ve teşekkür eder. (Pekdoğan, 2014, s. 90-99)

Ayntâb Heyet-i Merkeziyesi ile sürekli irtibat halinde olan Malatya Heyet-i Merkeziyesinden “...tedârik olacak levâzımın peyderpey sür’ât-i irsâli...” (Pekdoğan, 2014, s. 143) gerçekleştirilmiştir. Öte yandan Hısn-ı mansur Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mehmed Ali Bey’in Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine gönderdiği 2 Şubat 37 (1921) tarihli telgrafta, “...sefalet içindeki Ayntâblı din kardaşlarımıza dağıtılmak üzere yigirmi bin kilo buğday ve savaş sırasında yararlılıkları görülenlere verilmek üzere beşinci fırka kumandanlığı emrine ellibin kuruş gönderil(diği)...”, (CA. 01000210/906812) Malatya Mutasarrıflığı’nın 6.2.1921 tarihli telgrafnamesi ile de “...Ayntâb mücahidinine beray-ı tevzi yüz yirmi bin kuruş raddesinde teberruat vuku bulduğu...”, (ATASE, 812-47ag) 9.2.1921 tarihli telgraf ile İkinci Kolordu Kumandanlığı’na bildirilmiştir. İkinci Kolordu Kumandanı da, Ayntâb/Koçlu’dan gönderdiği, 11/12.2.1921 tarihli telgrafında, söz konusu paranın alınmasının uygun olduğunu bildirmiştir. (ATASE, 812-47ag). Burada üzerinde düşünülmesi gereken konu, İkinci Kolordu Karargâhı, Ayntâb’ın merkezine 23 km. uzaklıktaki Koçlu’da iken, “Ayntâb Sulh ve Selâmet Cemiyeti”nin, 7/8 Şubat 1921 gecesi, halk adına geldikleri yalanı ile Fransız karargâhında, Fransız komutanın ayaklarına kapanarak, (L’Illustration, Samedi 19 Mars 1921) anlaşma yapmalarındır. Nitekim 9 Şubat 1921’de imzalanan bu anlaşma, Ayntâb Kemalistleri tarafından kabul edilmediği gibi, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından da tanınmamıştır.

Malatya Heyet-i Merkeziyesi, aralıksız Ayntâb’a silâh ve cebhane yardımında bulunmuştur.

Sivas’dan gönderilen onbuçuk santimetrelik obüs topunun mermileri Malatya’ya altı saat mesafede bulunan Fethiye nâm-ı diğer (Hasanpatrik)’de bulunduğu haber alınmıştır. Ücret-i nakliyesi buradan teemin edilmek üzere mahall-i mezkûrda bulunan mermilerin müsâraaten gönderilmesi için icâb eden makama emir buyurulması ma’rûzdur. (Pekdoğan, 2014, s. 99).

Ayntâb Heyet-i Merkeziyesi, Malatya Heyet-i Merkeziyesine gönderdiği şifre yazıda,

Cebhâne ve mühimmât celbine me’mûrIncozâde Şakir Efendi’ye nakliye ücreti olarak Dırıhanlı katırcıların aldıkları mâdenî 31 Osmanlı lirasının mukabiline nakliyatla bulunmadıklarından dolayı kendilerine bittahsîl sür’ât-ı iadesine müsâade ve himmet buyurulması 2 Ağustos 1920 (Pekdoğan, 2014, s. 109)

talebinde bulunmuş, Malatya Heyet-i Merkeziyesi ise, katırcılardan tahsil ettiği otuz bir mâdenî lirayı, Malatya’da Gaffarzâde Ali Efendi’ye vererek Ayntâb’a ulaştırmıştır. (Pekdoğan, 2014, s. 136. Belge No: 142),

Ayntâb Heyet-i Merkeziyesinden, Pazarcık Heyet-i İdâresine gönderilen şifre yazıda,

Malatya’dan Ayntâb için birinci cebhâne kafilesi yola çıkmıştır. Bu kafilde otuz sandık Alman, yigirmi sandık Osmanlı, kırk sekiz atım obüs mermisi vardır. Bunların ahzı için muktezî-i mekârime’ mûriyette bulunan Receb Ağazâde Mahmud Efendi’ye terfiken gönderilmiştir. Mezkûr cebhânelerin teslimiyle hemen yola çıkarılması cebhe Kumandanlığının 7.8.1920 emri telgrafisinde buyurulmuş olduğu arz olunur efendim. 7/8.8.1920 (Pekdoğan, 2014, s. 105)

bilgisi verilmiştir. Ayntâb Heyet-i Merkeziyesi, Malatya Heyet-i Merkeziyesine gönderdiği diğer bir yazıda, İngiliz ve Rus fişengi temini talebinde de bulunmuş, (Pekdoğan, 2014, s. 144) Malatya da gereğini yerine getirmiştir.

11. Kolordu Ahz-ı asker şubesi reisi Miralay Vehbi’den 13. Kolordu Kumandanlığı’na 13.2.1920’de gönderilen şifrede,

Urfa mücahiterine muavenet etmek üzere Samsat’dan altı yüz, Hısn-ı Mansur’dan yüzden ziyade Kuvâ-yı Milliye’nin yarım hareket edecekleri ve Hacı Bedir Ağa dahi bin nefere yakın kuvvetle hareket edeceğinden bunların en ziyade muhtaç oldukları cephanenin temini gerek şube başkanlığından gerekse süvari müfrezesi kumandanlığından ve gerek Hısn-ı mansur Müdafaa-i Milliye Başkanlığından alınan bir kaç telgrafla bildirilmekte olduğundan ve Malatya’dan dahi celb için vesaitleri hazır olduğundan bunlara cephane verilmek lazım ise miktarının emir ve yazılı olarak buyurulması, (ATASE, Kls. 318, D.220-H-27, s. 38) rica edilmiştir.

Toplam bin yedi yüz civarında silahlı ile Urfa'ya yardıma giden Samsatlılar, Hısn-ı mansurlular ve Hacı Bedir Ağa'ya, Malatya'da teşkil olunan kuvvet de katılmış, Urfa'ya hareket edilmiştir.

İzoli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve aşiret reisi Hacı Kaya da teşkil ettiği kuvvetlerle Maraş'ın düşman işgalinden kurtarılması için büyük mücadele vermiş ve Mustafa Kemal'den teşekkür mektubu almıştır. (Toros, 1991, s. 82-84). Öbür yandan Besnililer'in Pazarcıklılar'la birlikte Maraş'a yürüdükleri hatta şehit ve yaralılarının bulunduğu, cephe bakımından bunlar desteklendikleri takdirde daha fazla fedakârlıkta bulunacakları da ifade edilmiştir. (ATASE, Kls. 318, D. 220-H-27, s. 34).

Mondros Mütarekesi'nin hemen akabinde Doğu Anadolu vilayetlerinin Ermenistan yapılmak istenmesini protesto eden Malatyalılar, Mutasarrıf Halil Rami, Noel ve Ali Galip'in faaliyetlerini önlemek için hamiyetli ve vatanperver bir teşkilat kurmuşlardı.

Heyet-i Temsiliye ile sürekli temas halinde bulunan Malatya, Milli Mücadele'ye yardım etmek amacıyla söz verdiği 2000 liradan 350 lirasını hemen gönderdiği Heyet-i Temsiliye'nin 3 Aralık 1919 tarihli kararından anlaşılmaktadır. (Baykal, 1975. s. 69). Malatya'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından sürekli olarak para yardımı yapılmaya çalışılmıştır. (ATASE, Kls, 554, D.40/A, F. 2; D.40/A, F. 4-4).

Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 11 Mayıs 1920'de yaptığı para yardımının yüz elli bin kuruş olduğu görülmektedir. (ATASE, Kls. 554, D. 40/A, F. 4-1)

Malatya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ilk kez ne zaman kurulduğuna dair bilgi ve belge elimizde mevcut değildir. Ancak, Doğu Vilayetlerinin Ermenistan yapılmak istenmesi 1919 Şubat sonlarında Malatya'da halkın nabzını yükseltmiş ve Binbaşı Noel'in Malatya'daki faaliyetleri, halkı teşkilatlanmaya itmiştir.

Elde mevcut belgelere göre, 21/22 Mart 1921'de alınan karar gereği, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeniden düzenlenmiştir. Bu meyanda, Malatya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyet-i Merkeziye ve Belediye Reisi Keşşaf tarafından Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderilen telfrafta, Malatya Mutasarrıflığı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şu şahıslardan oluşmaktadır:

Tahrirat Müdürü Talat, Mevki Kumandanı Binbaşı Halis, Maarif Müdürü Halil, Jandarma Kumandanı Binbaşı Ziya, Merkez Memuru Zahir, Ulemeden Meclis İdare azası Tortumluzade Hacı Hafız, Telgraf Muhabere Memuru Tevfik, Tüccardan Abdulgaffarzâde Yahya, Tüccardan Ticaret Odası Reisi Atmalızâde Hacı Mahmud ve Saidzâde Mahmut Bey ve Efendiler'den mürekkep olub emir buyrulacak her türlü hizmet-i vataniye ve milletin ifasına amade yolunda buldukları maruzdur. (CA. 01000223/906853).

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulduktan sonra, Malatya, Milli Mücadele programı çerçevesinde verilen tüm emir ve görevleri eksiksiz yerine getirmiş ve halk örgütlenerek Milli Mücadele etrafında tevküt olmaya başlamıştır.

Mondros Mütarekesi gereğince Doğu Vilayetlerinin Ermenistan yapılmak istenmesine büyük bir tepki gösteren Malatyalılar, ulusal kurtuluş savaşından yana net bir tavır ortaya koyarak, Mutasarrıf Halil Rami, Ali Galip ve İngiliz Binbaşı Noel'in faaliyetlerine karşı 3 Eylül 1919'da vatansever bir teşkilat kurarak bunları engellemişlerdir.

Vatansever ve hamiyetli vatandaşlardan oluşturdukları nasihat heyeti ile Ali Galib'in ve Mutasarrıf Halil Rami'nin kötü emellerini kursaklarında koyan Kemalistler, Ayntâb, Urfa ve Maraş'a da, elde olan imkânlar çerçevesinde, duruma göre, elde olan imkânları da aşarak her türlü yardımı yapmışlardır.

Malatya'da Müdafaa-i Hukuk düşüncesi, Noel'in 3 Eylül 1919'da Malatya'ya gelmesiyle oluşmaya başlamış, gittikçe artan bir tempo ile gelişerek Sivas Kongresi bağlamında "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olarak teşekkül etmiştir.

Sonuç

19. Yüzyıldan itibaren başlayan ve 20. yüzyıla doğru zaman zaman dalgalanmalarla devam eden Osmanlı Devletini parçalama projeleri, ivme kazanarak çeşitli antlaşmalarının imzalanmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devletinin etkisiz hale getirilmesiyle Orta Doğu kuvvetler dengesinde oluşan boşluk, İngiltere ve Fransa tarafından doldurulmuş ve emperyalist düşünceleri için Anadolu topraklarını ele geçirmeye çalışmışlardır.

Ekonomik, siyasal ve stratejik açıdan Ortadoğu petrollerine sahip olmayı hedef edinen ve Suriye İtilafnamesi ile Musul'a ayak basan İngiltere, Rusya ile arasında yaratmayı planladığı tampon devletin sınırlarını kuzeye doğru genişleterek bölgede stratejik konumlar teşkil etmeyi hedeflemiştir.

Bu hedefini gerçekleştirmek için "Kürdistan" konusunu ön plana çıkaran İngiltere, etnik sorunların geniş bir şekilde gündeme getirildiği Mütareke Dönemi'nde etnik ayrılıkçılık bağlamında, Binbaşı Noel'i Güneydoğu Anadolu'ya göndererek, batılılarca paylaşılma projelerine canlılık ve emperyalist Avrupalılar'a daha da ümit vermeye çalışmıştır.

Bakır madeninin bol miktarda bulunduğu ve önemli stratejik konumda olan Malatya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kuzeye, güneye ve batıya açılan ekonomik kapısı idi. Bundan dolayı, Malatya ve yöresi İngiltere ile Fransa arasında devamlı tartışma konusu olmuştur.

İngiltere, Binbaşı Noel aracılığı ile yöredeki insanlar arasında etnik ayrıcalık yaratarak, bölgeyi "Kürdistan" ve "Ermenistan" şeklinde yapay olarak coğrafi bölgelere ayırarak Anadolu'yu işgal edecekti. Daha da önemlisi, Mustafa Kemal hareketi de burada istediği zemini oluşturamayacaktı.

Ne var ki, bütün bu plan ve projeler, Kemalistler tarafından yok edilmiştir. Hem Noel'in şahsında İngilizler'in, hem de Ali Galip'in şahsında İstanbul Hükümeti ve işbirlikçilerinin haince planları, Kuvâ-yı Milliye ruhu ile dolu olan Kemalist Malatyalılar sayesinde etkisiz hale getirilmiştir.

Vatanın işgal edilmesi, İstanbul Hükümetinin tutarsız ve kararsız tutumuna rağmen, yurdun her köşesinde olduğu gibi Malatya'da da büyük bir tepki yaratmış ve Mustafa Kemal'in girişimi ile Anadolu'nun hemen her tarafında yurt topraklarını savunmaya yönelik "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" kurulmuştur. Ayrılıkçı faaliyetlere karşı vatanperver bir teşkilât kurarak Kuvâ-yı Milliye'den yana çalışmalarını sürdüren Malatya, Urfa, Ayntâb ve Maraş gibi illere gönüllü milis kuvvetleri göndererek bu illerin düşman işgalinden kurtarılmasına büyük katkılarda bulunmuştur.

Kaynakça

Arşivler

Fransız Kara Kuvvetleri Arşivi. (FKKA).

T.C. Başbakanlık cumhuriyet arşivi (BCA).

T.C. Başbakanlık Osmanlı arşivi (BOA).

T.C. Cumhurbaşkanlığı arşivi (CA)

T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE).

Araştırma Eserleri

- Abadi, M., (1922). *Opérations au levant les quatre sièges d'Aintab (1920- 1921)*. Paris: Limoges, impr.- éditeurs Charles-Lavauzelle et Cie.
- Atatürk'ün söylev ve demeçleri(ASD). (2006). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Bayar, C., (1965). *Ben de yazdım milli mücadeleye gidiş*. C.1. İstanbul: Baha Matbaası.
- Baykal, B. S., (1975). *Heyet-i temsiliye kararları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baykara, T., (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş 1- Anadolu'nun idarî taksimatı*. Ankara :Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Bıyıkhoğlu, T., (1962). *Mondros mütarekesi ve tatbikatı*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Cuinet, V., (1891). *La Turquie d'Asie, géographie administrative : statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*. Tome deuxieme. Paris: Ernest Leroux.
- Diehl, C., (1937). *Bizans İmparatorluğu tarihi*. Çev: Tevfik Bıyıkhoğlu, İstanbul: Vakit Matbaası.
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DBFP)*, Edited by E. L. Woodward, M.A., F.B.A. Professor of Modern History in the University of Oxford and Rohanbutler, M.A. Fellow of All Souls College, Oxford, First Series, Volume IV 1919, Published by Her Majesty's Stationery Office, London 1952.
- Dursunoğlu, C., (1946). *Milli mücadelede Erzurum*. Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası.
- Esmer, A.İ. (1944). *Siyasi tarih*. İstanbul: MaarifMatbaası.
- Evans, L., (1965). *United states policy and the partition of Turkey 1914-1924*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Gaillard, G., (1920). *Les Turcs et l'Europe*. Paris: Librairie Chapelot 136.
- Genelkurmay Başkanlığı. (1996). *Atatürk özel arşivinden seçmeler iv*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Göğem, Z., (1954). *Kurmay Albay Daday'lı Halit Beğ (Akmansü) 1884-1953*. C.I. İstanbul: Halk Matbaası.
- Gökbilgin, M.T., (1959). *Milli mücadele başlarken*. C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gönlübol, M-Sar, C., (1987). *Olaylarla Türk dış politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Hay, W. R. (1921). *Two years in Kurdistan experiences of a political officer 1918-1920*. London: Sidgwick & Jackson, Ltd. 3, Adam Streed Adelphi, W.C.
- Howard, H. N., (1931). *The partition of Turkey. A diplomatic history 1913-1921*. Publisher :Oklahoma.
- Hurewitz, J.C., (1979). *The Middle East and North Africa in world politics 1914-1945*, Vol. 2. A Documentary Record. New Haven: Yale Üniversitesi Press.
- Kedourie, E., (1956). *England and the Middle East.The vital years 1914-1921*. London : Bowes & Bowes.
- Kınal, F., (1987). *Eski Anadolu tarihi*. 2. baskı, Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koray, E., (1982). *Hayat mücadeleleri Selahattin Adil Paşa'nın hatıraları*. İstanbul: Özel Yayımevi.
- Kutay, C., *Türkiye istiklâl ve hürriyet mücadeleleri tarihi*. 19 (25), Ekim 1961, İstanbul: Ercan Matbaası.
- Landen, R. G., (1970). *The emergence of the modern middle east. Selected Readings*. N.Y.: Van Nostrand Reinhold Co.
- Lohanizade, M. N., (1340). *Hubb-ı istikâlinabidesi Gazi Ayntâbmüdafası*. İstanbul :Matbaa-yı Milli.
- Maurice, S. F., (1943). *Thearmistices of 191*. London: Oxford University Press.
- Nadi, Y., (1955). *Ali Galip hadisesi*. İstanbul : Sel Yayınları.
- Olçay, O., (1981). *Sevr antlaşmasına doğru*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Matbaası.

- Öke, M. K., (1987). *Musul meselesi kronolojisi*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Pekdoğan, C., (2014). *Gazi'den Gazi'ye Mustafa Kemal ile muhaberât*. Ankara: Sarı Yıldız Matbaası.
- Saral, A. H., (1966). *Türk istiklâl harbi ıvğüney cephesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Sonyel, S. R.,(2010).*Gizli belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve kurtuluş savaşı*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Şimşir, B. N., (Haz.). (1973). *British documents on Atatürk (1919-1938)*. Vol.1, April 1919-March 1920), Ankara: TürkTarihKurumuBasımevi.
- Toros, T., (1991)."Mustafa Kemal ile Hacı Kaya Sebati Duman: 1877-1955 arasında ilginç telgraflar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 92.
- Türkğeldi, A. F., (1948). *Mondros ve Mudanya mütarekeleri tarihi*. Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü.
- Uluğ, N. H., (1973). *Siyasi yönleriyle kurtuluş savaşı*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Üzel, S., (1952). *Gaziantep savaşının iç yüzü*. Ankara: Doğu Ltd. O. Matbaası.
- Véou P., (1937). *La passion de la Cilicie 1919-1922*. Paris : Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Zarifian J., (2004). «*La montée du kémalisme en Cilicie. 1919-1920 : l'administration française du sandjak de Kozan face au nationalisme turc*».In: CEMOTI, n38. Islam au Caucase. s. 235-260.

Sürelî Yayınlar

- Dyer, G., (1972) "The turkish armistice of 1918: 2. A lost opportunity: The armistice negotiations of Moudros". *Middle eastern studies*, 8.
- Elazığ Gazetesi*, 8 Haziran 1962. Sayı: 3680.
- Hadisat*, 4 Kanun-ı Evvel 1334/4 Aralık 1918.
- Harb tarihi vesikaları dergisi*. (1956) . (HTVD). Sayı:17, Vesika No:472.
- Harb tarihi vesikaları dergisi*. (1959). Sayı: 28. Vesika No: 736. Ankara: E.U. Basımevi.
- Harb tarihi vesikaları dergisi*. (1962). Sayı: 39, Vesika No:940. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- L'İllustration*,Samedi 19 Mars 1921.
- Times*, 20 avril 1920.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (1940). *Türkiye büyük millet meclisi zabıt ceridesi* (TBMMZC). Devre 1, cilt 2, Ankara: TBMM Basımevi.
- Vakit*, 3 Teşrin-i sâni 1918/3 Aralık 1918.
- Yakın Tarihimiz*, C.II, Sayı: 15.
- Yeni Gün*, 2 Kasım 1918.

ABD'nin Türkiye'ye Yönelik Ambargo Kararına İlişkin Haşhaş Sorunu Yerine 1974 Kıbrıs Krizini Ön Plana Çıkarma Girişimi

US's Attempt to Feature 1974 Cyprus Crisis Instead of Poppy Issue Regarding Embargo Decision on Turkey

Macide BAŞLAMİŞLİ*

Öz

Anadolu'da binlerce yıldır ekimi yapılan haşhaşın yasaklanması kararı, Türk kamuoyunda sosyo-ekonomik anlamda büyük bir rahatsızlık yaratmış ve söz konusu yasak 1 Temmuz 1974'te kaldırılmıştır. Bu karar, ABD'de büyük bir öfke ve hayal kırıklığı yaratmıştır. ABD, kararın geri alınmasına yönelik yeni bir baskı politikası uygulamaya çalışmışsa da, dönemin Türk hükümeti geri adım atmamıştır. Bunun üzerine ABD, Kongre'nin öncülüğünde Türkiye'ye karşı askeri ve ekonomik bir ambargo girişimi başlatmıştır. Ancak ABD yönetimi, söz konusu ambargonun Türk kamuoyundaki ABD karşıtı çevreleri güçlendirebileceği gerekçesiyle bu girişime, daha ihtiyatlı yaklaşmıştır. Türkiye ile ABD arasında haşhaş gerginliği sürerken, 15 Temmuz 1974'te Yunan cuntası, Kıbrıs'ta bir darbe gerçekleştirmiştir. Söz konusu darbeyi Enosis'e yönelik bir adım olarak gören Türkiye, derhal harekete geçerek, iki askeri harekâtla karşılık vermiştir. Bu süreçte ABD yönetimi, Kıbrıs politikasında kendisine yönelen iç kamuoyunun ve Avrupalı müttefiklerinin yoğun eleştirilerinin de etkisiyle, Kıbrıs krizini bir fırsat olarak görmüş ve Türkiye'ye yönelik ambargo kararının haşhaş yerine bu sebebe bağlanmasını daha uygun bulmuştur. Böylece hem Kıbrıs konusunda Yunan ve ABD kamuoyunu yumuşatacak hem de Türkiye'den gelebilecek olası tepkileri sınırlandırıp, haşhaş ekimi kararının cezasını kesebilecekti. Bu çalışmada Türkiye'ye karşı uygulanan 1975 tarihli ambargonun asıl sebebinin haşhaş ekimi yasağının kaldırılması kararı olmasına rağmen, bunun yerine ABD yönetimince 1974 Kıbrıs krizinin ön plana çıkarılışı ve bu yöndeki girişimleri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: ABD, Türkiye, Ambargo, Haşhaş, Kıbrıs.

Abstract

The decree to ban poppy, which has been cultivated in Anatolia for thousands of years, caused a great disturbance in the Turkish public opinion. On July 1, 1974, the ban was canceled by the Turkish government. The decree caused great displeasure and disappointment in the USA. Although the United States tried to implement a new policy of repression for the reversal of the decision, the Turkish government did not back down. On top of that initiative it has launched a military and economic embargo against Turkey under the leadership of the US Congress. However, the US administration approached this option more cautiously on the grounds that the embargo would strengthen the anti-US groups in the Turkish public opinion. While the poppy tension continued, the Greek junta carried out a coup in Cyprus on July 15, 1974. Turkey, has been interpreted this coup as a step towards Enosis and responded to the two military operations. The US administration, by interpreting the Cyprus crisis as an opportunity, rather than popping the embargo decree, Turkey has found it more appropriate for the binding of these reasons. In this way both to calm the Greek public about Cyprus, as well as possible reactions from Turkey could take retribution the decree of poppy. In this study, although the main reason for the embargo against Turkey being the abolition of the ban on poppy cultivation to be at the forefront of the 1974 Cyprus crisis was investigated by the United States. In this study, although the abolition of the ban on poppy cultivation the main reason for the embargo to Turkey, instead of this reason featuring the Cyprus crisis by the US was investigated.

Key words: US, Turkey, Embargo, Poppy, Cyprus.

Giriş

ABD'nin Türkiye'ye karşı 1975 tarihli ambargo kararı ve öncesinde yaşananlar, Türkiye ile ABD ilişkilerinin en bunalımlı dönemlerinden biri olarak kabul edilmiştir (Atmaca, 2011, s. 168). Türkiye'nin 1 Temmuz 1974'te haşhaş ekim yasağına son vermesi, bu sürecin en tartışmalı olayı olmuş ve ABD bu karara bir ambargo ile karşılık verebileceğini önceden ilan etmiştir (FRUS, 2009, Doc. 155, s. 2-12). Ancak tüm bu yaşananlara rağmen, Türk kamuoyunda söz konusu ambargonun, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın bir sonucu olduğuna dair genel bir kanı vardır. Bu, aslında ABD yönetimi tarafından oluşturulmuş bilinçli bir politikadır. Buna göre, ABD'nin 1974 Kıbrıs krizi sırasında takip ettiği politika ve sonrasında yaşananlar, Türkiye'ye

* Dr. macidebaslamisli80@gmail.com

yönelik 1975 tarihli ambargonun asıl sebebi olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Hâlbuki birçok devlet adamı ve araştırmacıya göre, Türkiye'nin haşhaş ekimi yasağının kaldırılmasına yönelik almış olduğu karar, ABD'li politikacılar başta olmak üzere istihbaratının da dâhil olduğu bir çıkar düzenini baltalamıştır (Milliyet, 18 Ocak 1991). Bu yüzden Türkiye'yi askeri ve ekonomik bir ambargo ile cezalandırmak istemişlerdir. Ancak dönemin ABD Dışişleri Bakanlığı raporlarına göre, ambargo talebini doğrudan haşhaş ekimi yasağının kaldırılmasına bağlamak, Türkiye'deki milliyetçi ve ABD karşıtı çevreleri güçlendirebilirdi. Nitekim, dönemin koşullarına bakıldığında 1974 Kıbrıs krizi sonrası Atina'da ABD karşıtı hava tüm şiddetiyle sürerken, buna bir de Türkiye'nin eklenmesi, bölgedeki ABD çıkarları açısından kabul edilebilir bir durum olamazdı. Ancak bunun yerine ambargoyu doğrudan Kıbrıs kriziyle ilişkilendirmek, hem Yunanistan'daki ABD karşıtı havayı ve ABD kamuoyundaki sert eleştirileri yumuşatacak hem de Kongre'nin istediği şekilde Türkiye'ye haşhaş kararının cezası kesilebilecekti. Bunun yanı sıra, ABD yönetimi Türkiye ile mevcut ilişkileri korumak için ambargoya karşıymış gibi görünerek, Kongre ile bir danışıklı dövüş içine girmiştir. Böylece olası Türk tepkilerini, ABD Kongresine yönlendirerek azaltmayı amaçlamıştır.

Konuyla ilgili olarak hazırlanmış belge, rapor ve yazışmaların incelenmesi sonucu, ABD'nin Türkiye'ye karşı ambargo kararının 1974 Kıbrıs krizi ve sonrasında yaşananlardan ziyade Türk hükümetinin 1 Temmuz 1974 tarihli haşhaş ekimi yasağının kaldırılması kararına yönelik olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda ABD yönetiminin, ambargoyu istemediğine dair yaygın görüşün aksine, ambargo döneminin yönetimince de istenmiştir. Ancak ABD yönetimi ve Kongre üyelerinin bu hususta anlaşamadığı nokta, söz konusu ambargo kararının “Bir cezalandırma unsuru olarak mı; yoksa Kıbrıs müzakerelerinde Türkiye'den taviz koparmak için bir sopa olarak mı?” kullanılması üzerinedir.

Bu çalışma, haşhaş ekimi yasağının kaldırılması kararının ambargo sürecine ne kadar etki ettiğine ve ambargonun asıl sebebi olarak neden haşhaş yerine Kıbrıs krizinin ön plana çıkarıldığına yönelik sorulara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Söz konusu sorulara verilecek olan cevaplar, Türk kamuoyundaki yaygın kanının aksine, ambargo kararının asıl sebebinin haşhaş kararı olduğu, ABD'nin Türkiye ile olan ilişkilerinde Türk kamuoyunun tepkilerini oldukça dikkate aldığı ve bu bağlamda ABD'nin çıkarlarını korumak için politikalarını nasıl hızlı ve esnek bir şekilde değiştirebildiğinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Çalışmada ABD Dışişleri Bakanlığı, Ulusal Arşiv Daire Başkanlığı ve Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) arşiv belgelerinin yanı sıra konuyla ilgili yayımlanmış kitap ve makale şeklinde ikincil kaynaklar da incelenmiştir.

Haşhaş Ekimi Yasağının Kaldırılması ve ABD'nin Tepkisi

Haşhaş ekimi, Anadolu'nun binlerce yıllık tarihi içinde, hem ekonomik hem de sosyal açıdan önemli bir yer tutmuştur. Yedi bin yıl boyunca, onlarca uygarlığa ev sahipliği yapmış olan bu coğrafyada, haşhaş ekimi hiç durmadan devam etmiştir. XIX. yüzyılda haşhaştan elde edilen ve tıp dünyasında oldukça fazla kullanılan morfinin bulunuşu ile söz konusu bitki, stratejik bir tarım ürünü haline gelmiştir. Haşhaşın Anadolu'da büyük miktarlarda üretilmesi ve bu bitkiden elde edilen maddelerin ticaretini yapanların talebinin çoğalması nedeniyle, haşhaş ihracatı da XIX. yüzyıl başından itibaren artmıştır (Erhan, 2018, s. 1-3). Afyonun bir sorun olarak ortaya çıkması da söz konusu talep ve kar artışı sebebiyle uluslararası pazarda önemli bir yer tutmasıyla başlamıştır. Ancak XX. yüzyılın başından itibaren, haşhaş kapsüllerinin çizilmesiyle elde edilen afyon ve eroinin bağımlılık başta olmak üzere birçok sağlık sorununa yol açması, ABD ve Avrupa'da hızla yaygınlaşmaya başlaması, haşhaş ekimine bir sınırlandırma getirilmesi ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle ABD, uyuşturucu bağımlılığının kontrolden çıktığı bir ülke olarak, bu konuda gerçekleştirilen tüm uluslararası girişimlerin öncüsü olmuştur. Bu bağlamda 1909'da ABD'nin girişimleriyle Şanghay'da bir afyon

konferansı düzenlenmiştir. 1911-14 yılları arasında Şanghay'dan sonra Lahey'de de bir dizi toplantı düzenlenmiş ancak Osmanlı Devleti haşhaşın ekonomisinin önemli bir kaynağı olduğu ve bunu kısıtlayamayacağı gerekçesiyle Şanghay ile birlikte bu toplantılara da katılmamıştır (Altan, 2019, s. 49). Bu durum, Türk-ABD ilişkilerinde haşhaş konusunda yaşanmış ilk sorun olmuştur. Böylece, 1909'da ABD'nin girişimleriyle Şanghay'da toplanan ilk afyon konferansından itibaren, haşhaş önce Osmanlı Devleti sonra da Türkiye Cumhuriyeti ile ABD arasında bir ihtilaf konusu olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, -yeni dünya düzeninde- Cenevre'de Milletler Cemiyeti tarafından sırasıyla 1925, 1931 ve 1936'da afyon ve uyuşturucu maddelerin üretim ve ticaretinin yasaklanması konusunda, üç konferans düzenlenmiştir. Bu konferanslarda da ABD'nin en çok üzerinde durduğu ve rahatsız olduğu ülke, geniş tarım arazileri üzerindeki haşhaş ekimi nedeniyle genç Türkiye Cumhuriyeti olmuştur (Altan, 2019, s. 49-63). Türkiye'nin uyuşturucu sözleşmelerine taraf olmayı kabul ettiği 1932'den 1960'lı yıllara kadar inişli çıkışlı şekilde söz konusu ihtilaf sürmüştür.

Soğuk Savaş döneminde sıcak çatışmalar ve Vietnam Savaşı'nın başlamasıyla birlikte ABD'deki mevcut uyuşturucu kullanımı sorunu ve bununla bağlantılı olarak suç oranları artmıştır. 1960'ların ikinci yarısından itibaren bazı politikacılar, ABD'deki uyuşturucu sorunu kaynağının Türkiye'de yetiştirilen haşhaş olduğu iddiasını dile getirmeye başlamışlardır. Böylece haşhaş ekimi konusu, 1970'lerin ilk yarısında Türkiye-ABD ilişkilerindeki başlıca sorunlarından biri olmuştur. Washington yönetimi, artan uyuşturucu kullanımını engelleme ve ABD kamuoyunu teskin etme amacıyla Türkiye'yi suçlamış, haşhaş ekiminin yasaklanması yönünde baskılarını arttırmıştır (Erhan ve Embel, 2015, s. 158). ABD Başkanı Richard M. Nixon, Türkiye'de haşhaş ekiminin yasaklanması talebini, 1972 seçimlerine yönelik gündemde tutarak, bir iç politika malzemesi haline getirmiştir. Nixon, Türkiye'de haşhaş ekimine getirilecek olan yasağın ABD'de büyük bir toplumsal yaraya dönüşmüş olan uyuşturucu sorununu tamamen sona erdireceğini düşünüyor ve kamuoyunun dikkatini Türkiye'ye çekmeye çalışıyordu (Başlamışlı, 2018, s. 358). Bülent Ecevit, söz konusu süreci şu şekilde anlatmıştır: "İllegal pazarlara giren haşhaş, Türkiye kaynaklı değildi. Bunu Amerikalıların bildiği de belliydi. Fakat o sırada Nixon'ın Watergate skandalı ile başı dertte idi. Ona prestij kazandırabilmek için de, Amerikalılar, bizim zavallı haşhaş ekicisi yoksul köylülerimizi buldular" (Ecevit, 1998, s. 19). Türkiye'de ise, artan ABD baskılarının bir sonucu olarak haşhaş ekiminin yasaklanması yönünde Büyük Millet Meclisi bünyesinde görüşmeler başlamıştır. Bazı milletvekilleri söz konusu yasağa karşı çıkmışlardır. CHP Adıyaman milletvekili Yusuf Ziya Yılmaz'ın haşhaşın Anadolu ile özdeşleşmiş özel bir ürün ve haşhaş ekimini yasaklamanın Hindistan'da çayı, Çin'de pirinci yasaklamakla eşdeğer olduğunu vurgulayan konuşması dikkat çekmiştir. Yılmaz'ın yanı sıra Denizli milletvekili İlhan Açıkalın ve AP milletvekili Şevki Güler de, haşhaş ekiminin yasaklanmasında ABD baskıları ve batılı ülkelerin çıkarları olduğunu savunan sayılı milletvekilinden olmuşlardır. Sadece CHP ve AP milletvekilleri değil muhafazakar kimliğiyle tanınan Ahmet Kabaklı da Türkiye'nin elindeki büyük bir fırsatı değerlendiremediğini öne sürerek, "...Korkarım, Allahın bir nimetini, dostluk belasına ve insaniyetçilik fiyakasına bırakmış bulunuyoruz." tespitinde bulunmuştur (Gülen, 2019, s. 375-379). Çok olmasa da toplumun farklı kesimlerinden yükselen bu tepkilere rağmen, 12 Mart Muhtırası sonrası Nihat Erim başbakanlığında kurulan teknokrat hükümetin çıkardığı 29 Haziran 1971 tarihli bir kararname ile Türkiye'de haşhaş ekimi yasaklanmıştır (Cumhuriyet, 30 Haziran 1971).

Alınan karar sonrası, haşhaş ekimi yapan kesimler başta olmak üzere, Türkiye'de yükselen ABD ve Batı karşıtı hareketler, anti-emperyalizm söylemi çerçevesinde bu yasağı şiddetle eleştirmişlerdir (Erhan, Embel, 2015, s. 159). Buna karşılık Batı kamuoyunda, Türkiye aleyhine yoğun bir propaganda faaliyeti devam etmiştir (Bozkurt, 2018, s. 217). Alınan yasak kararına rağmen ABD, uyuşturucu sorununun asıl kaynağının Türkiye'deki haşhaş üretimi

olduğu iddiasını, her fırsatta geniş kitlelere ve beyinlere işlemekten vazgeçmemiştir. Öyle ki, Türkiye ile yaşanan haşhaş sorunu, Hollywood filmlerine bile konu olmuştur. Mario Puzo'nun “The Godfather” isimli romanından uyarlanan 1972 yapımı aynı isimli filmde, Sollozzo isimli uyuşturucu baronu karakterin lakabı “*Türk*”tür ve Türkiye'de haşhaş tarlaları, Sicilya'da da bu haşhaşı işleyen atölyeleri vardır.

Her ne kadar Erim hükümeti tarafından gizlenmeye çalışılmışsa da, Türk kamuoyu yasağın ardında ABD'nin olduğunun farkındaydı (Erhan, 2018, s. 105). ABD'nin Ankara Büyükelçisi William J. Harding, ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 30 Haziran 1971 tarihli bir telgrafta yasak kararından duyduğu memnuniyeti dile getirirken, ABD'nin *önemli şahsiyetleri* tarafından yapılacak olan *Ankara'nın tarihi kararına* ilişkin tebrik açıklamalarının Türk Hükümeti'ni daha da cesaretlendireceği yönünde tavsiyelerde bulunmuştur (FRUS, 2007, Vol. XXIX, Doc. 450, s. 1104). ABD, karardan son derece memnunken, Türk Hükümeti ise haşhaşın yerini alabilecek ve Türk köylüsünün ekonomik kayıplarını giderecek başka bir ürün düşünmektedir. Bu bağlamda pamuk ekimi ve keten üretimi gibi seçenekler sunulmuştur. Ancak haşhaşın afyon üretimi sebebiyle Türk ekonomisine büyük bir katkısı vardı. 1938-1971 yılları arasında Türkiye, dünya yasal afyon pazarının %50-55'ine sahipti (Kahraman, 2011, s. 29). Ayrıca, zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren Türk köylüsü için haşhaş, büyük önem taşımaktaydı. Nitekim, Anadolu'da haşhaş ekimi, sadece afyon üretimine yönelik olarak yapılmamıştır. Haşhaş ekimi yapan köylüler, ilaç sanayii dışında haşhaştan elde edilen yağı yemeklik, tohumlarını hayvan yemi, saplarını ise, ev yapımında kerpiç olarak kullanmışlardır (Erhan, 2018, s. 10). Türk kamuoyunda köylünün menuniyetsizliği ve ekonomik sıkıntılarının yanı sıra, ABD'deki uyuşturucu sorununun kaynağı olduğu gerekçesiyle yasaklanması istenen haşhaşın aslında Batılı güçlerin ekonomik çıkarları için yasaklandığı iddiaları da gündeme gelmiştir. Türk basınında, “*ABD'nin neden kendi kaçakçılarıyla değil de Türkiye'de yapılan tarımla uğraştığı*” şeklinde tepkiler de yer almıştır. Bazı yazarlar, haşhaş yasağının ABD kamuoyunda bile tepki yarattığını belirterek, Washington Post gazetesinde Türkiye'ye yapılan baskıların yanlış bir politika olduğu şeklinde yorumlar yayımlandığını ifade etmişlerdir (Akyasan, 2010, s. 54). 12 Mart sonrası kurulan yönetimle ilgili yorumlara yer verilen bir kitapta ise, söz konusu kararın Türkiye'nin dışa bağımlılığını arttıracığına dikkat çekilerek, “*12 Mart rejiminin Amerikan baskısı ile haşhaş ekimine son verdiğini*” iddialarına yer verilmiştir (Gülen, 2019, s. 379). Haşhaş ekiminin yasaklanmasına en başından beri karşı çıkanlar, yasağın meşru pazarı başkalarına açacağını savunmuşlardı (CIA, 1974, s. 3). Bu bağlamda, ABD'nin yasaktan sonra Hindistan'ı daha fazla haşhaş ekimine teşvik etmesi bu argümanı güçlendirerek, özellikle Anadolu'da yetiştirilen haşhaşın kalitesiyle rekabet edemeyen Hindistan'daki Batı sermayeli şirketlerin çıkarlarının korunduğu gerçeğini açıkça ortaya koymuştur (Taşlıgil, Şahin, 2018, s. 185). Bunun yanı sıra haşhaş ekimi yasağı, Türkiye'yi morfin ihtiyacı için ithalat yapma durumuna getirmiştir. Üstelik dünya arzında önemli bir düşüş olduğu için morfin ithalatı pahalıya mal olmuştur. Ayrıca ABD'nin yasağın uygulanması halinde taahhüt ettiği tazminat miktarı da, Türkiye'nin zararına oranla oldukça azdı. Türk ekonomisinin zararı 100 milyon doları aşmışken, ABD'nin tazminatı, sadece 35 milyon dolardı ve ödemeler düzenli yapılmamaktaydı (Erhan, 2018: 116-118). Böyle bir ortamda Türkiye'nin yasağı devam ettirmesi anlamsızdı. 1971'den itibaren büyük partilerin milletvekilleri, haşhaş ekiminin yeniden başlatılması için düzenli olarak yasa tasarıları sunmuşlardır. Bunlar, kamuoyundaki rahatsızlığa rağmen sonuçsuz kalmıştır. Ancak 1973'e gelindiğinde seçim kampanyaları sırasında haşhaş konusu, toplumda genel anlamda fikir birliğine varılan birkaç meseleden biri olmuştur (CIA, 1974, s. 2-4). Haşhaş ekimi yapılan bölgelerdeki seçmen, seçimlerde belirleyici bir rol oynamaktaydı. Süleyman Demirel, 12 Mart Muhtırası öncesi hükümetine yapılan haşhaş ekimini yasaklama baskılarını bu seçmenleri kaybedebileceği gerekçeyle reddetmiştir (Başlamışlı, 2018, s. 360).

14 Ekim 1973 tarihli genel seçimlerden sonra CHP ile Batı karşıtı söylemleriyle öne çıkan MSP, bir koalisyon hükümeti kurdular. Her iki parti de seçim kampanyalarında iktidara geldikleri takdirde haşhaş yasağını kaldıracaklarını vurgulamışlardır (Erhan ve Embel, 2015, s. 159). ABD istihbarat raporları, söz konusu koalisyon hükümetinin ömrünün çok uzun olmayacağı yönünde öngörülere yer vermişse de (CIA, 1974, s. 2) CHP-MSP koalisyon hükümeti, Türk kamuoyunun hassasiyet taşıdığı sorunlarla (Haşhaş ve Kıbrıs) ilgili kararların alındığı kısa ancak verimli bir dönem geçirmiştir. Aslında ABD yönetimi, haşhaş ekimi yasağını kaldırılması kararı alınmadan aylar öncesinde Türk kamuoyunda büyük bir rahatsızlık olduğu ve yasağın kalkacağına dair haberler almıştır. Bu duyum şeklindeki haberlerin dışında, 7 Şubat 1974'te kurulan koalisyon hükümetinin Başbakanı Bülent Ecevit, 16 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada, hükümetinin yasağı kaldırmaya kesinlikle kararlı olduğunu dile getirmiştir (Erhan, 2018, s. 117). Tüm bu gelişmeler üzerine, ABD harekete geçerek Dışişleri Bakanı Henry Kissinger da katıldığı 12 Mart 1974 tarihli bilgilendirme toplantısında, Türkiye'nin haşhaş ekimi yasağını kaldıracağına dair göstergeler olduğu ve Türkiye açısından bakıldığında, bu durumun ekonomik bir meseleden çok politik bir tutum olduğuna dair değerlendirmeler yapılmıştır. Söz konusu toplantıda, Türkiye'nin beklenen kararı sonrası alınacak olan tedbirler ambargo seçeneği de dâhil olmak üzere tartışılmıştır. Kissinger, ambargo seçeneğinin dillendirildiği bu ilk toplantıdan itibaren dışişleri bakanlığı uzmanlarından sorunun ambargosuz nasıl çözülebileceğine dair fikirler istemiştir. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin beklenen kararı sonrasında Kongre'nin bir ambargo girişimi başlatacağından emin olan yönetim, bu konuda Kongre'yi karşısına alma taraftarı değildir (FRUS, 2009, Doc. 155, s. 2-12).

Türkiye'de ise, haşhaş yasağını kaldırmaya yönelik somut adımlar atılmaya başlanmış ve yasağı kaldırma kararı hükümet programında da yer almıştır. CHP-MSP Koalisyon Hükümeti'nin programında haşhaş ekimine yönelik şu ifadeler yer almıştır: “...*haşhaş sorununa, bir yandan insani kaygıları tatmin edici, öte yandan haşhaş üreticilerinin mağdur durumlarına son verici çözüm yolları süratle bulunup uygulanacaktır*” (Erhan, 2018, XVI). Bu ifadelerin anlamı, Türkiye'nin haşhaş ekimi yasağını büyük ölçüde kaldıracağı idi. Bunun üzerine, Mart 1974'ten itibaren ABD Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Türk hükümeti ile yapılan görüşme trafiği hızlanmıştır. 18 Mart 1974 tarihli ABD dışişleri bakanlığı raporunda, sorunun Kongre üyeleri Lester Lionel Wolff ve Charles Rangel'in girişimleriyle, Başbakan Bülent Ecevit başta olmak üzere, Dışişleri Bakanı Turan Güneş ve Büyükelçi Melih Esenbel ile defalarca görüşülmüştür. Ancak Wolff ve Rangel, Türk kamuoyundaki tepkiler nedeniyle sorunun ekonomik olmaktan çok politik bir nitelik taşıdığı kanısına varmışlardır (FRUS, 2009, Vol. E-3, Doc. 156, s. 6). ABD yönetimine göre söz konusu karar, Türk iç politikası dâhilinde, Süleyman Demirel'i birkaç yıl daha başbakanlık koltuğundan uzak tutma planıydı. Türkiye'nin yasak kararını almasından sonra haşhaş piyasasında, başta temin sıkıntısı olmak üzere ekim ve üretim boşluğu oluşmuştur. Bunu bir fırsat olarak gören ABD, tıp alanında kullanılmak üzere morfin üretmek için Arizona'da 400 dönümlük bir arazide haşhaş ekimine başlama kararı almıştır (FRUS, 2009, Vol. E-3, Doc. 156, s. 2-9). Ayrıca ABD yönetimi, olası haşhaş ekimi yasağını kaldırma hamlelerine karşı yeni bir baskı politikası planlamıştır. Bu plan, söz konusu ülkelerin mevcut yasaklardan vazgeçme ihtimaline karşı bir takım ek önlemleri içermekteydi. ABD'li uzmanlara göre, söz konusu pazar oldukça dinamikti ve elbette yasaktan vazgeçebilecek olan ülkeler de, bu pazara tekrar girmek isteyeceklerdi. Bu ihtimali önlemek ve kontrolleri arttırmak için daha etkin bir kontrol mekanizmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda ABD ilk olarak, kendi kamuoyuna yönelik, haşhaş ekimi yapılan ülkelerde yasak uygulandığından beri uyuşturucu kullanımının azaldığına dair propagandalar yapmaya başlamıştır. ABD dışişleri bakanlığı, son iki yılda uyuşturucu kullanımının önlenmesinde hızlı bir gelişme olduğunu içeren raporlar yayımlamış, söz konusu gelişmenin nedeni olarak ise, başta Türkiye olmak üzere, Latin Amerika ülkeleri ve Meksika'da üretimin engellenmesine

yönelik yasak kararları olduğu özellikle vurgulanmıştır (FRUS, 2009, Vol. E-3, Doc. 157, s. 10).

Türkiye'nin haşhaş ekimi yasağını kaldıracığı yönündeki haberler, ABD basınında da genişçe yer almıştır. Gazetelerde konuyla ilgili Türkiye'ye karşı sert eleştirilerin yer aldığı çeşitli makale ve yazılar yayımlanmıştır. Belli başlı köşe yazarları, derhal tedbir alınması yönünde telkinlerde bulunmuşlardır. New York Times'ın 4 Mayıs tarihli bir başyazısı, ABD ile bir NATO müttefiki olan Türkiye arasındaki bu hassas meseleyle ilgili anlaşmazlığın derhal giderilmesi çağrısında bulunmuştur. Bunların yanı sıra basında, ilginç yorum ve tavsiyeler de yer bulmuştur. Bunlardan biri, Türk hükümetinin beklenen kararı alması halinde, Türk milliyetçiliğinin ABD'nin baskılarına galip geleceği şeklindeki, diğeri ise, ABD hava kuvvetleri tarafından Türkiye'deki haşhaş tarlalarının bombalanması fikri olmuştur (Goode, 2020, s. 14; New York Post, 1974, s. 8).

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşılacağı üzere ABD, uyguladığı baskılarla yasak kararı aldıracağı ülkelerdeki mevcut durumdan memnundur. Türkiye başta olmak üzere haşhaş ekimini yasaklattığı ülkelerin çiftçilerini yoksulluğa mahkûm ederken, ortaya çıkan üretim boşluğunu ise kendi çiftçisiyle doldurmak istemiştir. Böylece hem ekonomik olarak kendisine yeni bir alan açacak hem de az da olsa ülkesindeki uyuşturucu kullanımını kontrol altına almaya çalışacaktı. Bu yüzden, söz konusu ülkelerin yasak kararından vazgeçme ihtimali bile ABD'yi rahatsız etmeye yetmiş ve yönetim olarak bunların engellenmesi için bir takım çabalara girişilmiştir. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit tarafından "ağır baskılar" (Ecevit, 1998, s. 19) olarak nitelendirilen bu girişimler, Mart 1974'ten yani Türkiye'nin haşhaş ekimi yasağını kaldırma planlarının ilk duyulduğu aylardan itibaren, öncelikle Kissinger'ın dışişleri uzmanlarıyla yaptığı toplantılar daha sonra da Başkan Richard M. Nixon'ın büyükelçilik aracılığı ile Türk hükümetine gönderdiği sözlü mesajlar şeklinde olmuştur. Ancak tüm bu engelleme girişimlerine rağmen, Bülent Ecevit başbakanlığındaki Türk hükümeti, 1 Temmuz 1974 tarihinde haşhaş ekimi yasağını kaldırmıştır.

ABD, henüz alınmış olan karardan habersizken, Türk hükümetini vazgeçirmek için hala arka kapı diplomasisi (*back-channel*) yürütmeye çalışmaktaydı. 1 Temmuz 1974 tarihli bir raporda Kissinger'ın henüz Mart ayındayken dillendirilen ambargo veya Türk hükümetiyle yeni program seçenekleri yeniden gündeme gelmiştir. Başkan Nixon'a sunulmak üzere hazırlanan raporda doğrudan ambargo kararı, tavsiye edilmeyen seçenek dâhilindeydi. Söz konusu seçenekler, Ankara Büyükelçisi Macomber ile de görüşülüp tartışılmıştır. Ancak Macomber, konuyu ayrıntılı olarak görüşmek için Başbakan Ecevit'ten randevu alamamıştır (CIA, "Turkish Opium Production" 1974, s. 1). Söz konusu raporda ilgi çeken bir diğer nokta ise, kararla ilgili olarak Türk ordusunun görüşünün merak konusu olmasıdır. Benzer raporlardan anlaşılacağı üzere, söz konusu kararın ABD ile olan mevcut ilişkileri bozacağı yönünde endişe taşıyan üst rütbeli subaylar olmuş, ancak Türk hükümeti onların uyarılarını da dikkate almamıştır (CIA, "Turkey Lifts Ban On Opium Poppy Cultivation", 1974, s. 2).

ABD, söz konusu kararı Türk radyolarından öğrenmiştir (CIA, "President's Tuesday" 1974, 1). Büyükelçi Macomber, böylesine *hassas* bir konuyu, Türk kamuoyuyla aynı anda öğrendiği için oldukça rahatsız olmuştur. Macomber, ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 2 Temmuz 1974 tarihli mesajında, haşhaş yasağının kaldırmasını, "*acı bir hayal kırıklığı*" olarak değerlendirmiştir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc.204, s. 670). Hatta bu acı hayal kırıklığı, diplomasi sınırlarını aşan bir hadsizliğe dönüşmüştür. Başbakan Bülent Ecevit'ten Türkiye ile ABD arasındaki güvenlik ilişkilerine zarar vereceğini düşündüğü bu kararın, yeniden gözden geçirilmesini istemiştir. Macomber' a göre, söz konusu karar, mevcut ilişkileri İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana en düşük noktaya getirebilir ve ABD'nin Türkiye'ye yaptığı askeri yardımları kesilebilirdi. Ecevit ise, büyükelçiye kararı yeniden değerlendirmenin mümkün

olmadığını ve Türkiye-ABD ilişkilerinin düşündüğünden çok daha derin olduğu şeklinde karşılık vermiştir. Ancak kararın nihai olduğunun bildirilmesine rağmen, Türk Hükümeti yasadışı üretimin kontrolü için ABD ile çalışmaya hazırdır (Goode, 2020, s. 14). Washington'da ise bu konu, ikili ilişkileri de aşarak bir NATO sorunu haline getirilmeye çalışılmaktaydı. Öyle ki, Kongre üyelerinden bazıları, Kissinger'ın bu soruna ilişkin Senato Dış İlişkiler ve Askeri İşler Komitesi'yle derhal iletişime geçmesini istemişlerdir. Buna göre, haşhaş ekimi yasağının kaldırılması, yalnızca ikili ilişkiler için değil, NATO bünyesinde de yaratabileceği zararlar göz önünde bulundurulduğunda çok daha çabuk ve etkili bir eylem gerektirmekteydi. Söz konusu eylem ise, Türkiye'ye yapılan yardımları derhal kesmekti. Ancak ABD yönetimine göre mevcut şartlar altında yardımı kesmek, Türk kamuoyundaki ABD karşıtı çevreleri güçlendirebilirdi (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc.205, s. 672).

Türk Hükümeti'nin haşhaş ekimi yasağını kaldırması, ABD tarafından bir hayal kırıklığı olarak değerlendirilmiştir. Ancak şu bir gerçekti ki, ABD bu kararı bekliyordu. Çünkü haşhaş ekimi yasağı, Türk ekonomisi üzerinde yadsınamayacak bir etki yaratmıştı. Türk çiftçisi ve üreticisi büyük bir zararla karşı karşıya kalmıştı. Söz konusu zararın yanı sıra, yasak kararının arkasında ABD baskıları olduğu iddiası, tüm toplumca dile getirilmekteydi. Türk kamuoyunda ABD'ye karşı bir tepki oluşmuştu. Bu yüzden söz konusu tepkinin farkında olan dönemin ABD yönetimi, kararla ilgili görüşmeleri arka kapı diplomasisiyle gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler çerçevesinde, Türk Hükümeti'ni söz konusu karardan vazgeçirmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Yukarıda verilen raporlardan anlaşılacağı üzere, Türkiye'ye yönelik yeni bir baskı politikası uygulamaya çalışılmışsa da Türk kamuoyunun konuyla ilgili hassasiyeti ve hükümetin kararlılığı karşısında başarılı olunamamıştır. Ancak bu defa ABD Kongresi derhal harekete geçerek, Türkiye'ye yönelik ambargo girişimlerini başlatmıştır.

ABD Kongresinin Haşhaş Kararına Yönelik Ambargo Girişimleri ve Yönetimin Tavrı

Aslında ABD Kongresi, Şubat 1974'ten itibaren Türk Hükümeti tarafından yasağın kaldırılacağına yönelik yapılan açıklamalardan sonra harekete geçmiştir. 8 Mayıs 1974'te Kongre'nin her iki kanadında da (Temsilciler Meclisi ve Senato) Türkiye'ye yapılan yardımların kesilmesi istenmiştir. 12 Temmuz'da ise, Hubert H. Humphrey, James L. Buckley gibi senatörlerin yoğun çabalarıyla, Türkiye'ye yapılan yardımların kesilmese bile ertelenmesine ilişkin bir karar çıkartılabilmıştır (NARA, "President's Daily Briefs", July 1–15, 1974). Böylece ABD Kongresi, Türk çiftçisine ödenmesi gereken ve o güne kadar ödenmeyen 20 milyon doları da askıya almıştır. Diğer bir hamle ise, Senatörler Walter Mondale ve Lester Wolff'un girişimleriyle 16 Temmuz'da gerçekleşmiştir. 16 Temmuz'da Lester Wolf liderliğinde bir grup Kongre üyesi, Türkiye'ye yapılan tüm yardımları durdurmayı içeren yeni bir karar tasarısı sunmuştur (Erhan, 2018, s. 121,129). Bazı Kongre üyeleri, bu olayı sadece Türkiye'nin haşhaş kararı çerçevesinde değil, aynı zamanda iç politika hesaplaşması dâhilinde Türkiye-ABD ilişkileri hakkında daha detaylı bilgilere sahip olma amacıyla da değerlendirmek istemişlerdir. Buna göre, bazı Demokrat Partili temsilciler, hala Watergate skandalının etkisindediler ve Kissinger başta olmak üzere mevcut yönetimi Türkiye-ABD ilişkileri üzerinden sıkıştırmaya çalışıyorlardı. Bu bağlamda bir de komite kurulmuştu. Komite toplantılarında ilginç tartışmalar yaşanmıştır. Kongre üyesi Charles Rangel, ABD'nin Türkiye'deki üs ve tesisler sayesinde elde ettiği güvenlik çıkarlarının mevcut yönetim tarafından abartıldığını düşünmekteydi. Kongre üyesi Wolff'a göre ise, Türkiye'de haşhaş ekimi yasağının kalkmasıyla ABD'li gençlerin damarlarına yüz ila iki yüz ton arası eroin daha enjekte edilecekti. Wolff, abartılı ve kanıtlanamaz iddialarını şu şekilde sonlandırmıştır: "*Beyler, Türkiye'ye olan bağlılığınız mı daha önemli; yoksa seçmenlerinize olan bağlılığınız mı?*". Anlaşılacağı üzere, Wolff, dünyanın dört bir yanından ABD'ye akan uyuşturucu trafiğinin baş sorumlusu olarak ısrarla Türkiye'yi işaret etmekteydi. Aynı toplantıda, ABD'nin Hindistan'ın haşhaş üretimindeki artışı neden onayladığı sorulduğunda ise, Komite üyesi Robert Steele, Hint

bürokrasisinin İngiliz kökenli olması nedeniyle üretimini kontrol edebileceği şeklinde cevaplamıştır (Goode, 2020, s. 15). Bu tutarsız ve yanıltıcı cevaptan da anlaşılabilir ki, ABD yönetimi ve Kongre'yi bu derece rahatsız eden haşhaş ekimi yasağını kaldıran karar, ABD içinde bir takım çevrelerin çıkarlarını baltalamıştır. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Türk hükümetinin haşhaş yasağını kaldırma kararının ambargo üzerindeki etkisini- on yıllar sonra da olsa- gayet net bir şekilde ifade ederken söz konusu çıkar ilişkisine de değinmiştir:

Pek çok kimse ambargo kararının Kıbrıs Barış Harekâtı üzerine çıktığını zanneder. Oysa bizim Kıbrıs Barış Harekâtı'mızdan yirmi gün kadar önce ABD Senatosu'ndan bu karar çıkmıştır. Ancak buna sonradan Kıbrıs bahanesi de katılmıştır bir kılıf olarak, yoksa asıl nedeni haşhaştır. Aynı dönemde ABD, Hindistan'a haşhaş üretimini arttırması için baskı yapıyordu. Bunlar ABD'de açıklanmış gerçekler. Ayrıca Laos, Kamboçya ve Vietnam'da ABD yanlısı gerillaları maddi olanağa kavuşturmak için CIA açıkça bunların haşhaş ekimini destekliyor ve teşvik ediyor ve bunların Amerikan piyasasına sürülmesine de aracı oluyordu (Milliyet, 18 Ocak 1991).

Ecevit benzer ifadeleri, gazeteci Mehmet Ali Birand ile yaptığı bir röportajda da dile getirmiştir:

Birçok kimse sanır ki 1974'te ABD Türkiye'ye Kıbrıs Barış Harekâtı dolayısıyla ambargo kararı almıştır. Oysa gerçek o değil. Ben bunu yıllardır anlatamıyorum. Biz haşhaş ekim kararını Temmuz başında aldık. 1 Temmuz'da yayınlandı Resmi Gazete'de, haşhaş ekimi yasağını kaldıran bakanlar kurulu kararı. Ondan hemen birkaç gün sonra yani Kıbrıs'ta daha darbe olmadan, bizim barış harekâtımız olmadan önce ABD Senatosu'ndan Türkiye'ye ambargo uygulama kararı çıktı. Ancak aylar sonra buna Kıbrıs bahanesini de eklediler (Kasapsaraçoğlu, 2020, s. 1352).

Türk basınında da, ABD Kongresi'nin Türkiye'ye yapılan yardımları kesme girişimleri genişçe yer bulmuştur. Buna göre, söz konusu girişimler, Türkiye'de yasağın kaldırılması kararını destekleyenlerin sayısını arttırmıştı. Birçok sendika, kararı destekleyen açıklamalar yapmıştır (Cumhuriyet, 14 Temmuz 1974; Milliyet, 13-14 Temmuz 1974). ABD, kararın Türk kamuoyunda yaratmış olduğu memnuniyetin farkındaydı. Başkan Nixon'a sunulan günlük bir raporda, Türk hükümetlerinin uzun zamandır bu kararı alması yönünde baskı altında olduğu ve Türk halkının söz konusu karardan memnun olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca karar sonrası Kongre'nin ambargo girişimlerinin, Türk halkınca düşmanca olarak görüleceği uyarısı da yer almıştır (CIA, "President's Tuesday Briefing, 1974, s. 2). Söz konusu raporda, Bülent Ecevit başbakanlığındaki Türk hükümetinin, sadece ABD'yi değil, Türk ordusu içinde söz konusu kararın mevcut ilişkileri bozabileceğinden endişe eden bazı üst rütbeli askerleri de dikkate almadığı vurgulanmıştır (CIA, "Turkey Lifts Ban On Opium Poppy Cultivation", 1 Temmuz 1974, s. 2).

Anlaşılabileceği üzere önemli sayıda Kongre üyesi, haşhaş ekimi konusundaki cesur tavrı nedeniyle Türkiye'yi cezalandırma konusunda kararlıydı. Ancak ABD yönetimine göre, bunu doğrudan haşhaş ekimi yasağının kaldırılmasına bağlamak, Türkiye'deki milliyetçi ve ABD karşıtı çevreleri daha da güçlendirebilirdi. Türkiye ile haşhaş sorunu devam ederken 15 Temmuz 1974'te Yunan cunta yönetiminin Kıbrıs'ta gerçekleştirdiği darbe ve sonrasında Türkiye'nin adaya yaptığı harekât Türkiye ile ABD arasında yeni bir krize kapı aralamış oldu. Mevcut durumda Yunanistan'da ABD karşıtı bir hava varken, aynı durumun Türkiye'de de olması ABD'nin en son isteyeceği şeydi. Söz konusu ambargo kararının Kıbrıs Barış Harekâtına yönelik bir tepki ve cezalandırma şekli olarak gösterilmeye çalışılması, "ABD yönetiminin alınan bilinçli bir karar mıydı; yoksa özellikle Rum ve Yunan kökenli Kongre üyelerinin ve kamuoyunun tepkisini hafifletmeye yönelik bir mecburiyet miydi?" Açıkçası ABD yönetimi, ambargo talebini Kıbrıs krizi ile sunarak, bir taşla birkaç kuş vurma amacındaydı. Bu yüzden hem Türkiye'deki ABD karşıtı söylemlerin önüne geçmek hem de Yunanistan'daki mevcut ABD karşıtı havayı yatıştırmak için ambargo kararını haşhaş sorunu yerine Kıbrıs'a yönlendirme düşüncesi ağırlık kazanmıştır.

1974 Kıbrıs Krizi Sonrası ABD'ye Yönelik Tepkiler ve ABD'nin Ambargonun Asıl Sebebi Olarak 1974 Kıbrıs Krizini Gösterme Çabaları

15 Temmuz 1974'te Yunan cunta yönetimi, Kıbrıs'ta bir darbe gerçekleştirdi. Söz konusu darbeyi Enosis'e yönelik bir adım olarak gören Türkiye hemen harekete geçerek adaya iki askeri harekât düzenlemiştir. Türkiye'nin Kıbrıs'taki ikinci harekâtından sonra, başta ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger olmak üzere bazı ABD'li yöneticiler, krize yönelik yetersiz bulunan tavırları nedeniyle hem ülkelerinin kamuoyundan hem de İngiltere ve Yunanistan'dan oldukça sert eleştiriler almışlardır. Başta İngiltere olmak üzere ABD'nin Avrupalı müttefikleri, Kıbrıs'taki olayların Türkiye'nin müdahalesi sebebiyle bir felakete sonuçlandığını iddia etmişlerdir (O'Malley, Craig, 1999, s. 227). Elbette ki eleştiri oklarının hedefinde ilk olarak ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger vardı. ABD'nin yeni başkanı Gerald Ford ise, göreve gelir gelmez kendisini sıcak bir Kıbrıs gündeminin ortasında bulmuştur. Ford'un amacı, dış politikada yeni bir politikadan ziyade mevcudun devamlılığını korumaktı. Elbette bu devamlılık, Kissinger'ın dışişleri bakanlığı görevinde kalmasıyla mümkün olabilirdi. Nixon'dan farklı olarak Ford, Kissinger'ın diplomasi bilgisinden ve tecrübesinden etkilenmiştir. Ford, Kissinger ile olan uyumunu şöyle açıklamıştır: "*Ben onun diplomasi tecrübesine saygı duydum, o da benim iç politika tecrübeme saygı duydu. Kissinger muhteşem bir dışişleri bakanıydı*" sözleriyle tüm tepkilere rağmen, Kissinger'ın politikalarını desteklediğini açıkça ifade etmiştir (Lenczowsky, 1990, s. 141).

Atlantik'in diğer yakasında ise, Türkiye'nin ikinci harekâtından sonra mevcut memnuniyetsizlik daha da artmıştır. İngiltere Başbakanı Harold Wilson ve Dışişleri Bakanı James Callaghan, Türkiye'nin ikinci harekâtına Kissinger'ın etkisiz telefon diplomasisinin sebep olduğunu iddia ederek, ABD yönetiminin Watergate Skandalı nedeniyle Kıbrıs'ta kararlı hareket etmekte zayıf kaldığını dile getirmişlerdir (O'Malley, Craig, 1999, s. 156-158). Callaghan'a göre ABD, Türkiye'ye yapabileceği baskılarla Kıbrıs'taki krize yön verebilecek tek ülkeydi ki bu görevi 1964'te George Ball ile, 1967'de ise Cyrus Vance gibi ABD'li diplomatlarla başarıyla gerçekleştirmişti (Consdandinos, 2011, s. 39). İngilizler için Türkiye'nin harekâtı, sıradan bir olay değildi ve bir Akdeniz ve Orta Doğu krizi yaratmıştı (Dimitrakis, 2010, s. 155). Buna göre, Kissinger'ın çok övüldüğü *siyasi gerçeklik (real-politik)* ve *jeopolitik takıntısı*, Türklere ikinci harekâtın yolunu açmıştı. Bazı araştırmacılar, Ege'deki sorunu bile çözebileceğini iddia eden Kissinger'ın, bunun yerine Kıbrıs'ta kariyerinin en büyük başarısızlığı ile yüzleştiğini düşünmekteydiler. Callaghan, Kissinger'a Türklere harekâtı tam olarak nerede bitireceklerini sorduğunu ancak Kissinger'ın bunu bildiği halde kendilerine söylemediğini iddia etmiştir (Mallinson, 2010, s. 84-87). Hatta Callaghan'ın Kissinger'a "*utanç verici ve ikiyüzlü tavır*" ile suçlayan sert bir mektup yazdığı iddiaları da vardı (Nicolet, 2001, s. 97). Callaghan, tam bir eylemsizlik olarak nitelendirdiği ABD tutumunun İngiltere ve ABD arasındaki güveni tehdit eder bir hale getirdiğini bile dile getirmekten çekinmemiştir (O'Malley, Craig, 1999, s. 210) Buna karşılık Kissinger ise, Kıbrıs'a yönelik mevcut İngiliz politikasının *aptalca* olduğunu vurgulayarak, Türkiye'nin ikinci harekâtı başlatmasında İngiltere'nin bu olumsuz tavrının etkili olduğunu ifade etmiştir (Uslu, 2000, s. 297). Elbette İngilizlerin tepkisi Dışişleri Bakanı Callaghan ile sınırlı kalmamıştır. Bazı İngiliz milletvekillerine göre, Kıbrıs'ın bölünmesi Ada'daki İngiliz varlığına son vermek ve İngiltere'nin Ada'dan tamamen ayrılması durumunda Ada'nın hala emin ellerde olmasına yönelik bir ABD operasyonuydu. ABD bir anlamda, 1973 Yom Kippur Savaşı'nda (Arap-İsrail Savaşı) İngilizler tarafından yalnız bırakılmasının intikamını almaktaydı (O'Malley, Craig, 1999, s. 225).

Yunanistan'da ise, Türkiye'nin ikinci harekâtı, mevcut ABD karşıtı havayı daha da sertleştirmiştir. 1974 Kıbrıs krizi ve Yunanistan'daki cunta yönetiminin çöküşü, ABD-Yunanistan ilişkilerini yeni bir döneme taşımıştır. Yunanistan'da ABD'nin Kıbrıs'ta Türkiye

lehine bir politika izlediği görüşü hâkim olmuştur. (Ifantis, 2004, s. 112) Yunan halkı, ABD'nin kendilerine ihanet ettiğine inanmaktaydı. Birçok Yunan kökenli araştırmacıya göre, söz konusu krizin asıl sorumlusu, ABD idi. ABD, Kıbrıs'ta kriz boyunca hep kendi çıkarlarını gözeterek, diğer ülkelerin hassasiyet ve önerilerini dikkate almadan hareket etmişti. (Uslu, 2000, s. 298) Yunanistan'ın eski başbakanlarından George Papandreou'nun oğlu ve aynı zamanda bir ABD vatandaşı olan Andreas Papandreou ise, doğrudan ABD'yi suçlayarak tüm bu yaşananların Pentagon ve CIA tarafından uzun zamandır planlandığını ve ABD'nin 1967'den beri istediği Kıbrıs'ı bölme planını cunta yönetimini kullanarak gerçekleştirdiğini iddia etmiştir. Bu iddialar şu şekilde detaylandırılmıştır:

1974 Krizi, ABD için kamuoyunda yaygın olarak dillendirildiği gibi bir diplomatik bir başarısızlık değil, ikili Enosis'i uygulamak için uzun zamandır beklediği ve planladığı bir fırsattı. Makarios yönetimde kaldığı sürece, Ada'da ABD için hayati önem taşıyan üs ve tesislerin varlığı tehlike altındaydı. Bu yüzden ABD, Türkiye'nin Ada'da kalıcı olmasını sağlayacak olan askeri müdahalelere göz yummuştu böylece üs ve tesislerini güvence altına almıştı (O'Malley, Craig, 1999, s. 217).

Bazı araştırmacılara göre, Atina'da cunta yönetimi döneminde ABD-Yunanistan ilişkileri hiç olmadığı kadar iyiydi. Bu dönemdeki ABD'li yöneticilerin açıklamaları, Kissinger'ın Makarios hakkındaki olumsuz değerlendirmeleri ve bölgesel çatışmalara stratejik yaklaşımı, cunta tarafından Makarios'u devirme konusunda cesaret verici işaretler olarak yorumlanmıştır (Dotas, 2000, s. 76). Ancak Kıbrıs krizi ve Türkiye'nin iki harekatı sonrası durum değişmiştir. Yunanistan'da büyük kitlesel gösteriler eşliğinde ABD'nin Yunan topraklarından atılması gerektiğine dair sert açıklamalar yapılmış ve Yunanistan'ın NATO'dan çekilmesi istenmiştir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 132, s. 441). Kalabalık gösterici toplulukları sık sık bir araya gelerek, "*Katil Kissinger*", "*Üslerden Defolun*" şeklindeki sloganlarla ABD'nin Atina'daki Büyükelçiliğine doğru yürüyüşler gerçekleştirmişlerdir. Atina Büyükelçiliğine Joseph Tascas'ın yerine atanan Jack Kubisch, bu süreçte Atina'da yaşadıklarını "*... ABD hükümetinin baskıcı bir askeri rejimle bu denli yakın ilişkiler kurması sonucu ödenmesi gereken büyük bir fatura*" olarak yorumlamıştır (Consdandinos, 2011, s. 41,42). Elbette Kıbrıslı Rumlar da ABD'ye oldukça kızgınlardı. Lefkoşa sokaklarında kızgın Rumlar ve Kıbrıs'ın yeni devlet başkanı Klerides hala ABD'nin Türk harekâtını önlemek için daha fazla baskı uygulayabileceğine inandıklarını dillendirmekteydi (O'Malley, Craig, 1999, s. 221). Ancak Lefkoşa sokakları, artık ABD'liler için güvenli bir yer değildi. 19 Ağustos günü ABD'nin Lefkoşa Büyükelçisi Rodger P. Davies ve bir Kıbrıslı Rum büyükelçilik çalışanı EOKA militanlarının büyükelçilik binasına açtıkları ateş sonucu vurularak öldürüldüler. Bunların yanı sıra 1974 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Rum ve Yunan kökenli ABD'liler Kissinger'ın kuklasını asarak, Beyaz Saray önünde Türkiye ve Kissinger karşıtı büyük kitlesel gösteriler düzenlemişlerdir (Uslu, 2000, s. 306). Nihayet Yunanistan, Türkiye'nin ikinci harekatı sonrası 16 Ağustos 1974'te NATO'nun askeri kanadından çekilmiştir. Kissinger söz konusu durumu, Türk Dışişleri Bakanı Turan Güneş ile 24 Eylül 1974'te New York'ta yaptığı bir görüşmede, "*...hem NATO'yu terk ettikleri için itibar kazanmak hem de NATO'nun korumasına sahip olmak istiyorlar*" şeklinde eleştirmiştir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 210, s. 685). Anlaşılacağı üzere, 1974 yazı, Yunanistan ve ABD ilişkileri açısından sıkıntılı bir dönem olmuştur.

ABD'nin Kıbrıs politikası, sadece İngiltere ve Yunanistan'da değil, Türkiye'de de eleştirilmiştir. ABD yönetiminden Kissinger özelinde yoğunlaşan söz konusu eleştiriler, ağırlıklı olarak ABD'nin Kıbrıs darbesindeki rolü ve Enosis beklentili politikalarına yönelik olmuştur. Basında yer alan bazı yorumlar şöyleydi:

Başkanı, Watergate batağında son günlerini yaşamakta olan ünlü telefon diplomatı Kissinger'ın ülkesi ABD, Kıbrıs olaylarına daha ilk günden karışmıştı. 15 Temmuz darbesinde, Atina'nın ve ardındaki ABD'nin parmağı olduğundan kimsenin zerre şüphesi yoktu. Enosis'i, Akdeniz'in bu en büyük ve mükemmel uçak gemisinde üslere sahip olmak için en uygun yol olarak gören Washington, Sampson'un

işbaşına gelmesiyle sonuçlanan girişimi destekledi. Desteklemekle kalmayıp CIA aracılığıyla tezgâhladı (Cumhuriyet, 19 Ağustos 1974).

Ayrıca, ABD'nin Türkiye'den askeri harekât konusunda böyle kararlı bir tutum sergileyeceğini ummadığı ve bu durum karşısında tüm baskıların daha aciz görünen Yunan cunta yönetimine yöneldiğine dair tespitler yapılmıştır. Söz konusu tespitler “...İlk şaşkınlıktan sonra çürük ata oynadığını anlayan ABD tutumunu değiştirdi. ...Öte yandan Yunanistan'da iktidarı değiştiriyor, cuntayı yavaş yavaş işbaşından uzaklaştırarak sivil yönetim işbaşına getiriliyordu.” şeklinde devam etmiş ve Türk basının olaylara yönelik isabetli ve gerçekçi tavrını ortaya koymuştur (Cumhuriyet, 19 Ağustos 1974).

Türkiye'nin ikinci harekâtı, birincisinden farklı olarak ABD kamuoyunun da büyük ölçüde tepkisini çekmiştir. Özellikle Yunan asıllı ve Yunan lobileri tarafından desteklenen ABD'li politikacılar, mevcut yönetiminin Kıbrıs konusundaki dış politikasını büyük bir başarısızlık olarak değerlendirmişlerdir. Buna göre, ortaya çıkan tablo vahimdi. Ada'nın üçte birinden fazlası Türkiye'nin kontrolü altındaydı, Yunanistan ile Türkiye savaşın eşiğindeydi ve NATO, tarihinin en ciddi iç tehdidiyle karşı karşıyaydı. Bazı politikacılara göre, Kissinger 1973'teki Şili Devlet Başkanı Salvador Allende'ye yapılan ABD destekli darbeden etkilenmiş olmalıydı ancak Marksist Allende'nin indirilmesinin aksine, Makarios'un indirilmesi, ABD'nin çıkarlarına hizmet etmeyecekti (Consdandinos, 2011, s. 43). Özellikle Demokrat Partili Kongre üyeleri, Kıbrıs'ta krizin bu kritik noktasında Türkiye'nin ikinci harekâtının neden önlenemediğini sorgulamaya başlamışlardı. Bu sorgulamalar, bir dış politika öz eleştirisini de beraberinde getirmiştir. Bunlardan en fazla dile getirileni, ABD'nin anti-demokratik rejimlere verdiği destek olmuştur. Temsilciler Meclisi'nden Benjamin Rosenthal, Washington'un darbenin sorumlusu olan Yunan cuntasına verdiği destek ve teşvik nedeniyle söz konusu krizin sorumluluğunu paylaşması gerektiğini dile getirmiştir. Rosenthal' a göre, 1967'deki Albaylar darbesi NATO'nun yirmi beş yıllık tarihinde işleyen bir demokrasinin askeri bir diktatörlüğe girdiği tek olaydı ve ABD yönetimleri bu durumu normal karşılamış ve cunta yönetimi ile ilişkilerini arttırarak devam ettirmişlerdi. Hatta Ioannides, Papadopoulos iktidarını düşürüp ardından daha baskıcı bir diktatörlük ilan ettiğinde bile ABD buna tepki göstermemişti. Yunan asıllı ABD'li Senatör Paul Sarbanes ise, Kıbrıs'la ilgili önceden yapılan uyarılara rağmen, Dışişleri Bakanlığı'nın bunları dikkate almayıp kayıtsız kaldığını vurgulayarak, her ABD vatandaşının bu başarısızlıktan endişe duyması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak Sarbanes'e göre, ABD yönetiminin en büyük başarısızlığı Türk müdahalesini engellememiş olmasıydı. Ona göre, Türkiye'nin harekâtı, 1964'te Başkan Johnson'un yaptığı gibi, sert bir uyarıyla engellenebilirdi (O'Malley, Craig, 1999, s. 156,158). En sert eleştiriyi ise yine bir Yunan asıllı Kongre üyesi olan John Bredamas yapmış ve Kissinger'a şunları söylemiştir: *Bütün suçu tamamen size yükliyoruz beyefendi. Amerikan politikasının Kıbrıs'ta ve Yunanistan'da başarısız olmasından dolayı Başkan Ford'u herhangi bir şekilde sorumlu tutmuyoruz. Bizce tüm suç size aittir. Makarios'a karşı darbeye ve Türklerin müdahalesine neden bir tek açıklama yapmadınız?* (Uslu, 2000, s. 307).

ABD basınında da söz konusu eleştiri yağmuru devam etmiş ve bir öz eleştiri halini almıştır. Söz konusu yorumlarda, geçmişte ABD tarafından anti-Komünist davanın bir parçası olarak görülen ve desteklenen otoriter rejimlerin çöküşüne dikkat çekilmiştir. ABD kendi çıkarları için demokrasinin yok edilmesi pahasına bu ülkelerle yakın işbirliği içindeydi ve kendi çıkarları için, savunduğu değerleri yok saymış ve cunta yönetimi döneminde Yunanistan'ı bir Altıncı Filo üssü haline getirmişti (O'Malley, Craig, 1999, s. 156). Bunlar, Avrupa'da İspanya, Portekiz, Yunanistan; Afrika'da Etiyopya ve Fas; Latin Amerika'da Paraguay, Brezilya ve Uzak Doğu'da Güney Vietnam ve Güney Kore idi. Azımsanmayacak sayıda olan bu ülkeler ABD destekli otoriter rejimler tarafından yönetilmekteydi. Detant döneminde bile Komünist dünya ile gerginliğin hafifletilmesi bile ABD ve yukarıda sözü edilen dostları arasındaki

işbirliğini bozamamıştı. (The Herald Tribune, 25 Ağustos 1974). Elbette, eleştiri oklarından ABD istihbaratı da nasibini almıştır. Kongre üyelerinden Mike Mansfield, ABD istihbaratının 1974 Kıbrıs krizinde *Türk müdahalesine yol açan başarısızlığının faturasının kesilmesi için girişimler başlatmıştır*. Mansfield, istihbarat faaliyetleri maliyetlerinin şeffaf bir şekilde yayımlanması gerektiğini savunarak, bu yönde Kongre'nin bir adım atacağını dile getirmiştir. Bu bağlamda Kıbrıs krizinden iki sene sonra ABD istihbaratının faaliyetlerini değerlendiren bir rapor yayımlanmıştır. Rapor sert eleştiriler içermektedir. ABD istihbarat teşkilatlarının gizli operasyonlarının ABD halkını yanlış yönlendirdiği ve bu durumun kiliselerin, üniversitelerin ve medyanın bağımsızlığını tehdit ettiğini söyleyen rapor, söz konusu istihbarat faaliyetlerini kısıtlamak için bir kongre teşebbüsü de önermektedir (The Register Guard, 27 Nisan 1976).

Tüm bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere, Nixon döneminden Ford (Nixon dönemi Başkan Yardımcısı) yönetimine geçmeyi başaran Kissinger, Nixon'dan kalma Watergate skandalının etkisi sürerken iç ve dış politikada bir kuşatma altındaydı. Kongre üeleri arasında, Kissinger'ın Kongre'yi devre dışı bırakarak, dış politikayı tek başına yürütmeye çalıştığı düşüncesi hâkimdi. Onlara göre Kissinger, Washington'da dış politikada karar alma mekanizmasının en ön safına geçerek, ABD'nin Kıbrıs diplomasisini neredeyse tek kişilik bir gösteri haline getirmişti. (Consdandinos, 2011, s. 32) Kongre üeleri, olayları sadece politik değil hukuki yönden de değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda oluşturulan Dışişleri Komitesi'nde ABD'nin Kıbrıs krizindeki rolüne ilişkin bir soruşturma başlatmışlardı. Böylece Eylül 1974'te, Kıbrıs Krizi çerçevesinde Türkiye'ye yönelik silah ambargosu kampanyası, bu komiteyle daha fazla ön plana çıkmaktaydı (O'Malley, Craig, 1999, s. 225). Watergate Skandalı'nın etkisiyle hala iç politika hesabı yapan bazı Kongre üeleri ve ABD'de yaşayan Rum ve Yunan asıllılar, Türkiye'ye silah ambargosu uygulanması yönündeki karar için daha kararlı bir mücadele başlatmışlardır. Türkiye daha ikinci harekâtındaki ilerlemeyi gerçekleştirmeden önce John Bredamas'ın öncülüğünde bir grup Yunan asıllı Kongre üyesi, halihazırda haşhaş sorunuyla birlikte ABD yönetiminden Türkiye'ye karşı yaptırım uygulanmasını istemişlerdi (Uslu, 2000, s. 307).

Türkiye'nin ikinci harekâtı sonrası, Washington'a yönelik tepkilerle birlikte, Atina'da ABD karşıtı gösteri ve eylemler artarak devam etmiştir. İşte böyle bir ortamda ABD'nin amacı, Kıbrıs'ta bir an evvel toplumlararası görüşmeleri başlatabilmektir. Kissinger, kendisine yönelen eleştirilerin de etkisiyle iki NATO müttefiki arasında bir denge politikası yürütmeye çalışmaktaydı. Ancak Yunan kamuoyu ABD'ye hala çok kızgındı. Kissinger'a göre, bu şartlar altında, tarafların bir araya gelebilmesi için Yunanistan'a *bir şeyler vermek* gerekmektedir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 137, s. 441-453). Bu bağlamda Yunanistan'ı ve Kıbrıslı Rumları masaya oturtmak ve bu yönde şartların oluşması için çeşitli çabalara girişilmiştir. Kissinger, 19 Ağustos 1974'te ABD'nin Lefkoşa Büyükelçisi Roger Davies'in öldürülmesi üzerine taziye için arayan Türk ve Rum taraflarıyla görüşme imkânı bularak, ikili müzakerelerin bir an evvel başlaması gerektiğini ifade etmiştir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 140, s. 459). Kissinger'a göre Yunan hükümetini müzakere masasına oturtmak, Türk hükümetinin cömert bir jesti olmadan gerçekleşemezdi. Buna göre, Türkiye Ada'nın yüzde otuz beşine tekabül eden toprakları elinde tutmaktaydı. Bu yüzden Türkiye, müzakereler başladıktan sonra daha fazla esneklik sağlayabilecek bir konumdaydı. Kissinger, Kıbrıs anlaşmazlığı çözülmedikçe ve görünürde çözüme yönelik belirgin bir ilerleme sağlanmadığı sürece, SSCB'nin sorunun çözümü adına daha büyük hamleler yapma olasılığına dikkat çekmiştir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 138, s. 454,455). Ancak haşhaş sorunu ve ambargo girişimleri, Kıbrıs'ta müzakere masasını dağıtabilirdi.

Kıbrıs krizi yaşandıktan sonra bile, Türkiye'nin haşhaş kararına yönelik Kongre'nin girişimlerinin bir sonucu olarak, 6 Ağustos 1974'te ABD'li yetkililerin haşhaş ile ilgili görüşmelerinin sonuç vermemesi halinde Türkiye'ye yapılan yardımların kesilme kararı

alınmıştır. Ancak Başkan Gerald Ford, haşhaş görüşmelerinin devam ettiği gerekçesiyle bu kararı uygulamadı (Erhan, 2018, s. 131). Elbette sadece Ecevit'in açıklamaları değil, Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ABD Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki yazışma ve raporlarda da, söz konusu ambargo talebinin haşhaş ekimiyle ilgili olduğu gayet açıktır. Dışişleri Bakanlığı'nın yanı sıra Başkan'ın Ulusal Güvenlik Danışmanlığı da yapan Kissinger, hazırlamış olduğu 21 Ağustos 1974 tarihli bir raporda, Türk Hükümeti'nin 1 Temmuz'da haşhaş ekimi üzerindeki üç yıllık yasağını kaldırdığına dair açıklaması sonrası, ABD yönetiminin ne tepki vermesi gerektiğine dair tavsiyeler sunmuştur (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 208, s. 679-682). Kissinger, Türk Hükümeti'nin aldığı kararın artık geri dönülmez bir noktada olduğunu vurguladıktan sonra, söz konusu ABD tepkisinin Türkiye ile mevcut güvenlik ilişkilerine mümkün olan en az zararla verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kissinger, söz konusu raporda Başkan Ford'a üç seçenek sunmuştur. İlk ikisi, sorunun diyalogla yumuşak bir şekilde çözülmesi yönündeyken, üçüncü seçenek ise Türkiye'ye yapılan yardımların kesilmesidir. Kissinger, bunların içinden sadece üçüncü seçeneğin işe yaracağını ve bunun da ABD çıkarları açısından bazı maliyetleri olabileceğine dikkat çekmektedir. Kısaca Kissinger, uyuşturucu trafiğini kontrol etme pahasına Türkiye'deki üs ve tesisleri kaybetme riskinin olduğunu belirtmiştir. Kissinger şöyle devam etmiştir:

Türkiye Kıbrıs müzakerelerinde kararlı tavrını sürdürürse, nihayetinde sert yaklaşımda öngörülen yaptırımların tamamını veya bir kısmını uygulamaya koyabiliriz. Ancak bu yaptırımları hemen uygulamaya koymak, müzakereleri engelleyebilecek bir Türk tepkisine neden olabilir. Eğer soruna daha yumuşak bir tavırla yaklaşırsak, hem yaptırım seçeneğini elde tutarız, hem de Türk tepkisinin önüne geçerek çıkarlarımızı korumaya devam ederiz (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 208, s. 681).

Burada dikkat çeken bir nokta şudur ki, Kissinger, yardımları kesme seçeneğinin ABD çıkarları açısından olumsuz sonuçlanabileceğine değinmişse de, bu seçeneğin ortadan kaldırılması veya rafa kaldırılması gerektiğini düşünmemektedir. Ona göre, ambargo seçeneği elde tutulmalı ve ancak hemen değil zamanı geldiğinde kullanılmalıdır. Bu konuda atılmış diğer bir somut adım ise, Kissinger'ın 23 Ağustos 1974 tarihli bir toplantı tutanağındaki talimatlarıdır. Raporda yer alan "*Türk Hükümeti'nin, haşhaşın yasa dışı yollarla taşınması ve işlenmesini engellemek adına yeterli adımları atmadığı tespit edilirse, Türkiye'ye yönelik tüm ABD ekonomik ve askeri yardımlarının askıya alınması gerektiğini açıklayın.*" şeklindeki talimat, gayet açık ve nettir (FRUS, 2009, Vol. E-3, Doc. 164, s. 2). Kissinger'ın Başbakan Bülent Ecevit'e gönderdiği 31 Ağustos 1974 tarihli mektubunda ise, bu defa yazılı olarak söz konusu karardan vazgeçilmesi talebi tekrarlanmıştır. Kissinger'ın "*...Büyükelçi Macomber'dan benim ve Amerika Birleşik Devletleri halkının hükümetinizin almış olduğu haşhaş yasağını iptal etme kararıyla ilgili derin endişelerimi bilmeniz için bu mektubu size ulaştırmasını rica ettim*" satırlarıyla başlayan mektubu, ABD Kongresi'nin başlattığı ambargo girişiminin daha da genişleyerek kabul edileceği yönünde uyarısıyla devam etmiştir. Kissinger, Türk hükümetinin söz konusu kararının, "*...her şeyden önce, dostluk ruhu içinde daha büyük ortak çıkarlarımızın ve hedeflerimizin geleceği...*" açısından yeniden gözden geçirilmesini isteyerek, bir anlamda aba altından sopa göstermiştir (FRUS, 2009, Vol. E-3, Doc. 165, s. 3,4). Görüldüğü üzere hem 21 Ağustos ve 23 Ağustos 1974 tarihli iki raporda hem de 31 Ağustos tarihli Kissinger mektubunda ambargonun gerekçesi olarak Kıbrıs krizinden tek satır bile bahsedilmemiştir. Ambargo talebiyle ilgili olarak, Kongre üyelerinin sürekli dile getirdiği nokta, Türkiye'nin Kıbrıs'a yönelik hareketinde ABD silahlarını kullanmış olmasıydı. Ancak bir husus vardı ki sık sık gözardı edilmekteydi. Yunanistan, 15 Temmuz Kıbrıs darbesini ABD silahlarıyla yapmıştı ve bununla ilgili olarak bu ülkeye herhangi bir yaptırım girişimi söz konusu değildi. Bu durum, Kongre'nin tarafsız bir tutum içinde olduğunu göstermekle birlikte ambargo talebinin asıl sebebinin haşhaş sorunu olduğunu destekler niteliktedir.

Başkan Ford da, Türkiye'ye yönelik ambargo konusunda Kissinger ile hemfikirdi. Buna göre, söz konusu ambargo kararının Kıbrıs'ta müzakereleri engelleyeceğini, bölgedeki tüm

ülkelerin güvenliği ve dolayısıyla siyasi istikrarı üzerinde geniş kapsamlı ve zararlı etkileri olabileceğini ve bunun bir sonucu olarak ABD'nin Ortadoğu'daki stratejik durumunu da olumsuz etkileyeceğini dile getirmiştir. Dahası Doğu Akdeniz'deki ilişkilerinin yirmi sekiz yıldır dayandığı sistemi tehlikeye atacak hamleler yapmak, ABD'nin çıkarına uyamazdı (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 173, s. 592). Ancak bazı araştırmacılara göre, tüm bu sözlere rağmen Ford ve Kissinger'ın Kongre'nin Türkiye'ye uygulanması istenen ambargo kararına karşı oluşları aslında bir danışıklı dövüştü. Böylece ABD yönetimi, Kongre'ye karşı Türkiye'yi savunur gibi görünüp Yunanistan'da olduğu gibi Türkiye' de de ABD karşıtı havanın güçlenmesinin önüne geçmeye çalışmaktaydı. Dışişleri Bakanı Kissinger ve Başkan Ford, güvenlik gerekçesiyle ambargoya karşı çıkar gibi görünürlerken, Dışişleri Bakanı Yardımcısı George Ball ve Cyrus Vance ise, Kongre'de Türkiye'ye yapılan yardımların kesilmesi için kulis yapmaktalardı (Özata, 2017, s. 246). Her ikisi de Türkiye'ye ambargo uygulanmaması halinde, ABD'den silah yardımı alan diğer ülkelerin de benzer davranışa sürüklenebileceklerini savunmuşlardır. Ancak bu konuda Ball ve Vance'ın ambargo gerekçesi doğrudan doğruya Kıbrıs krizidir (Goode, 2020, s. 66). Nitekim ABD yönetiminin, Ball ve Vance aracılığıyla ambargo talebini doğrudan Kıbrıs kriziyle ilişkilendirme çabasında olduğu açıktır.

Kissinger, Türkiye'ye yönelik ambargo seçeneğinin, Kıbrıs'ta Türk Hükümeti'nden taviz koparmak için kullanılması gerektiğini düşünmekteydi (NARA, Memorandum of Conversation, August 24, 1974, Box 5, s. 1). Eğer, ambargo hemen uygulanırsa Kıbrıs'taki müzakereler kısıtlanacaktı. (NARA, Continuing Resolution Signing Statement, October 17, 1974, Box 9, s. 2) Kissinger'ın ambargolar hakkındaki genel görüşü netti. Ona göre, "...yardımın kesilmesi değil, yardımı kesme tehdidi bir silahtı." (Özata, 2017, s. 240). Üstelik Kissinger, Türk muhataplarıyla yaptığı görüşmelerde söz konusu yardımların ABD'nin çıkarları için verildiğini de açıkça dile getirmekten çekinmemiştir (FRUS, 2009, Vol.XXX, Doc.210, s. 689). Kıbrıs krizinin diğer tarafı Yunanistan ise, ambargo tartışmalarından memnundu. ABD, Türkiye'ye karşı ambargo sopasıyla Atina'daki ABD karşıtı havayı yumuşatma amacındaydı. ABD yönetimi şundan emindi ki, Kıbrıs konusunda ambargo da dâhil olmak üzere Türkiye'ye bir baskı uygulanmadan, Atina'daki ABD karşıtı hava yumuşamayacaktı (NARA, Memorandum of Conversation, August 24, 1974, Box 5, s. 1). ABD'ye göre, Türkiye'nin bölgedeki askeri konumu, temel güvenlik gereksinimlerinden veya Kıbrıslı Türklerin çıkarlarından ödün vermeden taviz verebilecek kadar güçlüydü ve müzakerelerde daha fazla esneklik sağlayabilecek bir konumdaydı (FRUS, 2009, Vol.XXX, Doc. 214, s. 699). Kissinger'ın 24 Eylül 1974'te New York'ta Türk Dışişleri Bakanı Turan Güneş ile gerçekleştirdiği görüşmede, Türkiye'nin verebileceği tavizlerle Kongre'nin ambargo girişiminin önlenebileceği mesajı daha açık ifadelerle verilmiştir. Buna göre, Türkiye'nin Yunanistan'daki ABD karşıtı havayı yumuşatma yönünde vereceği tavizler, Kongre'ye ve ambargonun engellenmesine yönelik olumlu bir adım olarak değerlendirilebilirdi. Kissinger, bu sözleriyle Türk Hükümeti'ne ambargoyu engellemeye çalıştığı mesajını vermekteydi. Bu görüşmede dikkat çeken bir diğer husus ise, Kissinger'ın Türkiye'nin haşhaş veya Kıbrıs kriziyle ilgili verebileceği tavizlerle ambargonun kendi kontrollerinde olduğu şeklinde sözleridir. Kissinger, sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "*Siz bir avukatsınız ve durumu analiz ederseniz...Bunu eski öğrencime (Ecevit) karşı kişisel sempati için yapmıyoruz. Bunu, Türkiye'nin savunmasının kendi çıkarımıza olduğunu düşündüğümüz için yapıyoruz...Gerçeklerle yüzleşmeliyiz*" (FRUS, 2009, Vol.XXX, Doc. 210, s. 685-689; FRUS, 2009, Vol.XXX, Doc. 211, s. 691).

1974 Eylül'ü, Türk iç politikası adına hareketli geçmiştir. 18 Eylül 1974'te Başbakan Bülent Ecevit'in Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e istifasını sunması üzerine koalisyon hükümeti kısa bir süre sonra dağılmıştır. Ancak herhangi bir seçim kararı alınmamıştı. Sona eren koalisyon hükümetinin yerine 17 Kasım 1974'te Sadi Irmak başbakanlığında geçici bir

hükümet kurulmuştur. Geçici hükümetin getirdiği belirsizlik ortamı, ABD yönetimine ambargo konusunda bir bahane daha vermiştir. Buna göre, Türkiye'deki söz konusu gelişmeler, ABD açısından politik bir açmaz oluşturmuştur (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 213, s. 687). ABD raporlarında “bekçi hükümet” olarak nitelendirilen Türkiye'deki geçici hükümetin kritik konularda (Haşhaş ve Kıbrıs) öne çıkma isteksizliği, ambargo yolunda olumlu bir ilerlemeyi durdurmuştur (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 214, s. 699). Kısaca Türkiye'deki geçici hükümet, ABD ile müzakerelerde ne haşhaş ne de Kıbrıs konusunda bir taviz verebilmişti. Bu yüzden ABD yönetiminin ambargoyu engelleyecek bir sebebi de yoktu. Tüm bu gelişmelere rağmen, ABD yönetimine göre, Türkiye'ye yönelik ambargo kararı alma adına yanlış bir zamandı. Ancak Kongre'nin baskısı, Yunanistan'daki ABD karşıtı ortam ve Türk Hükümeti'nin taviz vermeyen tavrı başka seçenek bırakmamıştır. Nihayet 18 Ekim 1974'te Türkiye'ye karşı ambargo kararı için Kongre'de çoğunluk sağlanmıştır. Başkan Ford mevcut durumu şu şekilde özetlemiştir: *Bu tasarının benzerlerinin iki defa veto edilmesine ve Türkiye'ye askeri yardıma getirilen kısıtlamalardan dolayı diplomamızın zarar görebileceğine ilişkin kamuoyuna yaptığım açıklamalara rağmen, Kongre, yine de, kötü niyetle olduğunu düşündüğüm açık ara bir çoğunlukla ısrar etti* (NARA, Statement By The President, October 18, 1974, Box 9, s. 1). Ancak Başkan'ın da ifade etmeye çalıştığı gibi ambargo yüzünden Türkiye-ABD ilişkilerinde sert bir dönüşüm ihtimali göz ardı edilemezdi. Bu bağlamda ABD yönetimi, ilişkilerin zarar görmemesi gerektiğine yönelik mesajları, arka kapı diplomasisi aracılığıyla Türk ordusuna da iletmiştir. ABD Başkanı Ford'un askeri danışmanı General Brent Scowcroft, Avrupa Müttefik Kuvvetleri Yüksek Komutanı General Alexander Jr. Haig aracılığıyla Türk ordusunun üst düzey komuta kademesine, ABD yönetiminin söz konusu ambargoyu engellemek için çok çabaladığını ancak Türkiye'deki geçici hükümetin müzakere konusunda zayıf kalması sebebiyle başarılı olmadıklarını belirten bir mesaj göndermiştir. Mesajda dikkat çeken nokta, ABD yönetiminin, ambargo sebebiyle Türkiye ile olan güvenlik ilişkilerinin bozulabileceği endişesini taşımasıdır. Mesajın sonunda yer alan, *“ABD ile Türkiye arasındaki temel güvenlik ilişkisine zarar gelmesini önlemek ve mevcut ortak menfaatimiz için, Türk askeri liderlerinin durumun ciddiyetinin farkında olmalarının önemli olduğuna inanıyoruz”* ifadeleri söz konusu endişeye yöneliktir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 214, s. 699). ABD'nin bu süreçte Türk ordusuna yönelik bu mesajı, mevcut geçici hükümeti Kıbrıs konusunda taviz vermeye zorlamaktı. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği, ordunun Türk Hükümeti'ni Kıbrıs konusunda bir anlaşma yapmaya zorlayabileceği beklentisi içindeydi. Ancak, ordunun henüz bu şekilde harekete geçmeye hazır olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktu (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 215, s. 700, 701).

Anlaşılabileceği üzere, ABD yönetimi, Türkiye ile mevcut ilişkileri korumak için, “Bakın yönetimim iki defa veto etti ancak Kongre ısrar ediyor” düşüncesiyle ambargo konusunda tüm sorumluluğu Kongre'nin ve taviz vermeyen tavrı nedeniyle geçici Türk Hükümeti'nin üzerine yıkmıştır. Ambargodan sonraki dönemde hazırlanan ABD dışişleri bakanlığı raporlarına bakıldığında söz konusu danışıklı dövüş politikasının işe yaradığı, ABD yönetiminin ambargoya karşı duruyormuş gibi tavrının, Türkiye'nin ambargoya yönelik tepkisini az da olsa sınırladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 21 Şubat 1975 tarihli rapor, ambargoyla birlikte Türkiye'nin dış politika ekseninde herhangi bir kayma ya da devrim niteliğinde bir değişiklik olmadığına dair tespitler de içermektedir (FRUS, 2009, Vol. XXX, Doc. 217, s. 704-712). ABD politika yapımcılarının karar alma mekanizmalarındaki stratejik kararların, ABD yönetimleri tarafından alındığı ve Kongre'nin bu konulardaki ağırlığının fazla belirleyici olmadığı bilinmektedir. (Huntington, 2019, s. 123) Anlaşılabileceği üzere, ABD'de dış politika ile ilgili hassas konular, Kongre tarafından değil ABD yönetimi tarafından belirlenmektedir. Nitekim haşhaş yasağının kaldırılması kararına yönelik ambargo kararı da bu çerçevede belirlenmiştir.

Sonuç

1 Temmuz 1974 tarihi itibarıyla Türkiye’de haşhaş ekimi yasağının kaldırılması ABD açısından büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Ancak bu karar, ABD için sürpriz olmamıştır. Türk kamuoyunda uzun zamandan beri yasak kararına yönelik tepkiler artmışken, CHP-MSP Koalisyon hükümeti yasağı kaldırarak, Türk kamuoyunun bu yöndeki beklentilerini karşılamıştır. Türk kamuoyunda memnuniyetle karşılanan bu karar, ABD’yi oldukça öfkelenmiştir. Ancak bu öfke ve Türk hükümetini kararından vazgeçirme çabaları, Türk kamuoyuna yansıtılmadan büyükelçiler aracılığıyla sözlü mesajlarla yürütülmeye çalışılmaktaydı. Türk hükümetince haşhaş ekimi yasağının kaldırılması kararı, ABD için hassas bir konuydu. Başta dönemin başbakanı Bülent Ecevit olmak üzere birçok araştırmacıya göre, Türkiye’nin haşhaş ekimi yasağını kaldırması, ABD’li politikacıların ve istihbaratının da dâhil olduğu bir çıkar düzenini baltalamıştı. Dönemin ABD dışişleri bakanlığı yazışmaları, raporları ve gazetelerde yer alan yorumlarda Türkiye’nin bu kararından dolayı mutlaka bir ambargo ile cezalandırılması gerektiği yönünde baskı ve istekler yer almıştır. Ancak ABD yönetimine göre, Türkiye’yi haşhaş ekimi yasağını kaldırdı diye cezalandırmak, Türkiye’deki ABD karşıtı ve milliyetçi çevreleri güçlendirebilirdi.

Haşhaş krizi ve ambargo girişimleri tüm hızıyla devam ederken, 15 Temmuz 1974’te Kıbrıs’ta gerçekleşen darbe ve sonrasında Türkiye’nin adaya yönelik iki askeri harekâtı, tüm gözlerin NATO’nun güneydoğu kanadına çevrilmesine neden oldu. Özellikle Yunan ve Rum asıllı Kongre üyeleri başta olmak üzere ABD politika çevresi ambargoya gerekçe olarak Kıbrıs krizinin de dâhil edilmesini istediler. Ancak ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger başta olmak üzere ABD yönetimi, bir taşla birkaç kuş vurma amacındalardı. Kongre’nin ısrarla istediği ambargo kararını, Türkiye’nin Kıbrıs’taki harekâtıyla ilişkilendirmek, ABD çıkarları açısından daha uygundu. Böylece, hem Yunan kamuoyundaki ABD karşıtlığı yumuşayacak hem Kıbrıs ile ilgili müzakerelerde Türkiye’den taviz koparılacak hem de Kongre’nin istediği şekilde haşhaş kararı cezalandırılabilirdi. Türkiye’nin olası tepkileri karşısında ise, tüm sorumluluğu Kongre’nin üzerine atabileceklerdi. Daha sonra yayınlanmış olan ABD dışişleri bakanlığı raporlarından anlaşılacağı üzere, söz konusu politika, Türkiye’nin ambargoya yönelik tepkilerinin azaltılması noktasında amacına ulaşmıştır.

Kaynakça

ABD Ulusal Arşiv Belgeleri

National Archives, NSC Files, Box 61, Nixon Presidential Materials.

National Archives, Memorandum of Conversation, Box 5, Memoranda of Conversation Collection at the Gerald R. Ford Presidential Library.

National Archives, Statement, Box 9, Gerald R. Ford Presidential Library.

National Archives, Box 9, White House Records Office: Gerald R. Ford Presidential Library.

Gizliliği Kaldırılmış CIA Belgeleri

“Turkey and the Poppy Problem”, (1974), 3,

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00353R000100030004-9.pdf> (E.T: 20 Eylül 2020).

“Turkish Opium Production”, 1 Temmuz 1974, 1

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LOC-HAK-258-3-5-7.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2020).

“Turkey Lifts Ban On Opium Poppy Cultivation”, 1 Temmuz 1974, 2

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP78S01932A000100070003-8.pdf> (Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2020).

“President’s Tuesday” Brifing, 1 Temmuz 1974, 1.

<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/LOC-HAK-258-3-5-7.pdf> (E.T: 8 Ağustos 2020).

Resmi Yayınlar

FRUS (Foreign Relations of United States)

FRUS (2007). Volume XXIX, Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969-1972, Washington, United States Government Printing Office.

FRUS (2009). Volume E-3, Documents on Global Issues, 1973-1976, Washington, United States Government Printing Office.

FRUS (2009). Volume XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976, Washington, United States Government Printing Office.

FRUS (2009). Volume E-15, Part 2, Western Europe, 1973-1976, Washington, United States Government Printing Office.

Kitap, Makale, Tez ve Bildiri

Akyasan, E., (2010). *Türk basınına göre Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri ilişkileri (1970-1980)*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Altan, S., (2019). “Cenevre Afyon Konferansları ve Türkiye’nin tutumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Bahar, (26), ss. 45-70.

Atmaca, A., (2011). “Yeni dünyada eski oyun: Eleştirel perspektiften Türk-Amerikan ilişkileri”, *Ortadoğu Etütleri*, Temmuz, 3, (1), ss. 158-191.

Başlamışlı, M. (2018). “Amerikan belgelerine göre 12 Mart Muhtırasına giden yolda haşhaş sorunu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, İlkbahar, 5(14), ss. 351-376.

Bozkurt, Ö., (2018). “Anılarda 12 Mart Muhtırası: ‘Bizden başka herkesin iktidarda olduğu o dönem’”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ankara, 20 (1), ss. 209-243.

Consdandinos, A., (2011). “US-British policy on Cyprus 1964-1974” *The Cyprus Review*, Spring 23 (1), ss. 17-48.

Dimitrakis, P., (2010). *Military intelligence in Cyprus*, New-York, I.B. Tauris Publishers.

Dotas, D., (2000). *The Aegean dispute and its implications for the US policy*, Thesis (M.A. in National Security Affairs) Naval Postgraduate School, California.

Ecevit, B., (1998). “Türkiye-Yunanistan ilişkileri ve Kıbrıs”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’ndeki 28 Nisan 1998 Tarihli Konuşması dtcfdergisi.ankara.edu.tr, (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2020).

Erhan, Ç., (2018). *Beyaz savaş- Türk-Amerikan ilişkilerinde afyon sorunu*, İstanbul: Altınbaş Üniversitesi Yay.

Erhan, Ç., Embel, E. (2015). “Türk dış politikasında karar vericileri yönlendiren yapısal faktörler”, *Bilig*, (72), ss. 145-168.

Goode, F. J., (2020). *The Turkish arms embargo: drugs, ethnic lobbies, and US domestic politics*, University Press of Kentucky.

Gülen, A., (2019). “Nihat Erim Hükümetleri’nin haşhaş politikası”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 15, (30), ss. 363-389.

Hungtington, S. (2019). *The common defense*, New York, Columbia University Press.

Ifantis, K., (2004). “Turkey, the US and Greece: Systemic uncertainties and regional prospects”, (Ed. AYDIN, Mustafa; ERHAN, Çağrı). *Turkish-American relations past, present and future*, New York, Routledge Public, 2004.

Kahraman, M., (2011). “Türkiye’de haşhaşa uygulanan politikalar ve haşhaşın Türkiye için önemi”, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Namık Kemal Üniv., Fen Bilimleri Enstitüsü, Tekirdağ.

- Kasapsaraçoğlu, M., (2020). “Soğuk Savaş döneminde Türkiye’de yapılan askeri darbeler ve ABD”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (3), 1342-1356
- Lenczowsky, G., (1990). *American presidents and the middle east*, Durham and London: Duke University Press.
- Mallinson, W., (2010). *Kissinger and invasion of Cyprus: diplomacy in the Eastern Mediterranean*, London: Cambridge Scholar Publishing.
- Nicolet, C. (2001). “British policy towards Cyprus, 1960 - 1974: A tale of failure or impotence?”, *The Cyprus Review*, 13, (1), (2001): ss. 89-101.
- O’Malley, B.; Craig, I., (1999). *The Cyprus conspiracy*, London: Tauris Publishers.
- Özata, M., (2017). *Türk-Amerikan ilişkileri (1971-1984)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Taşlıgil, N.; Şahin, G., (2018). “Tarihsel süreçte haşhaş ve afyon”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (XXXIV), ss. 163-196.
- Uslu, N., (2000). *Türk-Amerikan ilişkilerinde Kıbrıs*, Ankara: 21. Yüzyıl Yay.

Gazeteler

- Cumhuriyet, 30 Haziran 1971.
- Cumhuriyet, 14 Temmuz 1974
- Cumhuriyet, 19 Ağustos 1974.
- Milliyet, 13,14 Temmuz 1974
- Milliyet, 18.01. 1991.
- New York Post, 8 Temmuz 1974.
- The Herald Tribune, 25 Ağustos 1974.
- The Register Guard, 27 Nisan 1976.

XIX. Yüzyıl Başımda Haremeyn Vakıfları ve Bir Yıllık Gelir Gideri

The Two Sacred Cities of Macca and Medinah Foundations and One Year of Income and Expense in The Beginning of The 19th Century

Osman TAŞKIN*

Öz

XIX. yüzyılda Haremeyn vakıflarına merkezi bütçe verileri perspektifinden bakan çalışmaların olmayışı bu makalenin çıkış noktasını oluşturmuştur. Makale en büyük vakıfların gelir giderlerini elinde bulunduran Haremeyn Hazinesi'nin 1803-1804 yılı gelir gider hesaplarına odaklanmıştır. Haremeyn bütçe yönetiminde izlenen bütçe politikasının ve Haremeyn Vakıflarının harcamalarına esas, güncel büyüklükleri ve faaliyet durumlarının nasıl olduğu sorularından başka Haremeyn Hazinesi'nin önemli gider kalemlerinin neler olduğu, Haremeyn'e gönderilen surre yardımının yıllık harcamalara oranının ne olduğu sorularına cevap aranmıştır. Bu yardımların bölgesel iktidar sağlama bağlamında önemine vurgu yapılmıştır. Ayrıca müstakil vakıf çalışmalarında eksik kalan verilere Haremeyn Hazinesi kayıtlarından ulaşma imkânı sınanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın sonunda amaçlanan verilere ulaşıldığı gibi gelir ve giderlerin analizi sonucunda bazı değerlendirme ve genellemeler yapılmıştır. Çalışmada vakıflarla ilgili bazı bilgiler özetlendikten ve muhasebe kaydında adı geçen vakıflar kısaca tanıtıldıktan sonra muhasebe verileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haremeyn, Muhasebe, Surre, Vakıf, Selatin Vakıfları, Bütçe politikası.

Abstract

Lack of studies that look at the two Sacred Cities of Macca and Medinah foundations in the 19th century from the perspective of central budget data constituted the starting point of this article. The article focuses on the income and expense accounts of the two Sacred Cities of Macca and Medinah treasury for the years 1803-1804, which holds the income and expenses of the largest foundations. In addition to the questions with regard to the budget policy followed in the two Sacred Cities of Macca and Medinah budget management, the current size and activity status of the two Sacred Cities of Macca and Medinah foundations, answers were sought for the questions of what are the important expenditure items of the Haremeyn treasury, what is the ratio of the surre aid sent to two Sacred Cities of Macca and Medinah to the annual expenditures. The importance of these aids in the context of providing regional power is emphasized. Furthermore, the accessibility of the missing data in the independent foundation studies from the two Sacred Cities of Macca and Medinah treasury records and the possibility of accessing the correct data were tested. In this context, the targeted information was reached and some evaluations and generalizations were made as a result of the analysis of income and expenses. In the study, after summarizing some historical information and briefly introducing foundations that were mentioned in accounting entry, accounting data were analyzed.

Keywords: The Two Sacred Cities of Macca and Medinah, Accounting, Surre, Foundation, Selatin Foundations, Budget policy.

Giriş

Zenginden yoksula bir servet transferine aracılık eden vakıf, terim olarak bir kimsenin mülkünü dini ve sosyal bir gaye için ebedi olarak tahsis etmesidir (Akgündüz, 1996, s. 76; Buluş, 2009, s. 26). Vakıf toplumun vicdan boyutunu, kişisel özveri ve topluma adanmışlığın göstergesi olması yanında bağışçının halk nezdinde kabulünü ve halkın teveccühünü kazanmasını sağlar. Bu nazarla baktığımızda vakıflar kamu idarecilerinin üzerinde daha fazla sorumluluk yüklemiştir (Akyıldız ve Abay, 2017, s. 142). İslam öncesi medeniyetlerde vakfa benzer kurumların varlığı bilinse de vakıf müessesesi İslam medeniyetinde olgunlaşmıştır. Hazreti Peygamberin bir hadisinde sadaka-i cariyeye hayrın sürekli olanını ifade ederken ıstılah manası vakıf kavramıyla örtüşür ki vakfedenin sadakasına süreklilik kazandıran bir müessese işlevi görmüştür (Çizakça, 2019, s. 74) Zamanla toplumun zaruri ihtiyaçlarına göre farklı zeminlerde uygulama alanı kazanarak yaygınlaşmış, ülkenin halihazırdaki sosyal, ekonomik ve siyasi vaziyetine göre şekil alan bir sektöre dönüşmüştür (Öztürk, 1993, s.78). Mehmet Genç'in ifadesiyle vakıf müessesesi, Devlet-i Aliyye'nin uzun süre yaşamasını sağlayan kurumsal yapısında mühim bir paya sahip olup sosyal ve ekonomik düzenin önemli bir parçası olmuştur (Genç, 2014, s. 10). Devletin son asrına kadar da oldukça önemli bir fonksiyon icra etmiştir

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, osmtsk@gmail.com

(Öztürk, 1995, s. 49–55 ; Buluş, 2009, s. 25). 1908'de İsmail Sıdkı hatıratında, vakıfların yeniden organizasyonu hususunda; bazı sosyal hizmetlerin devletin esas vazifesi olmadığını, bunların ahaliye devrederek hükümetin esas görevine odaklanması gerektiğini ifade ediyordu. (Köksal, 2014, s. 360). Bu, devrin bakışını yansıtmaya açısından önemlidir. Ancak ona bunu söyleyen de elbette tarihi tecrübeydi. 1708'de Bursa'da beş yüze yakın kurulan vakıfların sağlık, giyim, gıda gibi temel ihtiyaçların karşılanması, sermaye yardımı, borcunu ödemekte zorlananlara borç yardımı, evlenme çağındaki fakir kızlara çeyiz yardımı, mahallenin su ihtiyacının giderilmesi, yolların tamir ve bakımı gibi birçok alanda hizmet gördüğü tespit edilmiştir (Hızlı, 2000, s. 12). Vakıflar sadece az gelirli sosyal tabakalara yardım sistemi olmamış insanların tasarruflarıyla az da olsa dayanışmaya iştirak etmelerine de imkân vermiştir (Genç, 2014, s. 10). Bir çok teşvik ve dini motif bu şekilde kolektif duygudaşlık yaratarak vakıflar kurulmasında etkili olmuş, büyük alt yapı gerektiren yapılarda ise devreye daha büyük güç olan devlet girerek hazineye ait kaynaklar şartlı olarak temlik ve tahsisler yoluyla vakfa dönüştürülmüştür (Genç, 2014, s. 15). Aynı zamanda vakıflar toplumunda adalet, eşitlik, servet ve kazanç bölüşümü sağlaması yanında sosyal güvenlik hizmeti de sunmuştur (Doğan, 2011, s. 10). Yine yüzyıllarca fakirliği azaltmak ve sosyal yardımlaşmayı sağlamak adına kurulan imaret, tekke, kervansaray ve han gibi fakirlerin ve yolcuların ücretsiz istifade edebilecekleri tesisler vakıflar tarafından finanse edilmiştir (Genç, 2014, s. 16). Vakıflar belki bu hizmet ve sistemli çabalara rağmen yoksulluğu ortadan kaldıramamış fakat insanların sokaklarda dilenmesini engelleme hususunda çağdaşı Avrupa toplumuna göre oldukça başarılı olmuştur. Zira XVII ve XVIII. yüzyılda Avrupa'nın en gelişmiş şehirleri Paris ve Londra'da şehrin 1/10'unun dilenci olduğu kayıtlara geçmiştir. Mehmet Genç'in verdi bilgilere göre beş yüz bin nüfusa ulaşan bu şehirlerde elli bin dilenci vardı. İstanbul'da 1736 yılında tamamı gayrimüslimlerden olan 322 dilenci olduğu tespit edilmiş ki bunlardan dilenecek kadar fakir olan 70 kişiye pazar günleri kilisede para isteyebileceklerine izin verilmişti (Genç, 2014, s. 17). Bir diğer nokta Osmanlı uygulamasında vakıf sosyal eşitliğin bozulmaması için toplumun bir kesimi fakirleşirken bir kesiminin zenginleşmesine izin vermemiştir. Bu sistemi uygularken hedef zengin sınıfının oluşumunu engellemek değil daha çok fakirliği önlemek olmuştur (Genç, 2014, s. 16). Özellikle devlet yöneticileri tarafından kurulan vakıflar şehirlerin iktisadi ve ticari hayatında önemli rol üstlenmiş, şehirleri kültürel ve mimari açıdan geliştirmişlerdir (Orbay, 2011, s. 146). Bu çerçevede kurulmuş en büyük vakıfları bünyesinde barındıran Haremeyn Vakıfları muhasebe kayıtları önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmamızda Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan H.11218/1803-1804 yılına ait EV.HMH.d- 07738 numaralı Haremeyn hazine defterinin 8a-24b varakları incelenmiştir. Bir yıl boyunca hazine gelir giderleri ve vakıflara yapılan taksit ödemeleri ile bu ödemeler esasına Haremeyn'e bağlı vakıflar incelenmiştir. Çalışmanın hedefinde çatı muhasebe olan Haremeyn Hazinesi'ne genel perspektiften bakabilecek bulgulara ulaşmaktır; gerek devlet gelirleri açısından gerekse o dönemde mukaataları zabtedilerek tabi olduğu İrad-ı Cedîd Hazinesi açısından işgal ettiği iktisadi boyutunu görmektir. Ayrıca Haremeyn'e tabi vakıfları büyüklükleri bakımından karşılaştırabileceğimiz bulguları tespit ve bu vakıflar hakkında yapılan müstakil çalışmalarını tamamlayacak verilere ulaşılabilir olduğunu test etmektir. Örneğin Nuruosmaniye Vakfı'na ait muhasebe verilerinde imaretin en önemli ihtiyacı olan un (dakik) alımlarının belli bir tarihten sonra hiç alınmıyormuş gibi muhasebe kayıtlarında yer almamasının cevabı bu çalışmayla netlik kazanmıştır (Ek 1). İmaretlerin ihtiyacı olan unun Zahire Nezaretî'nin kurulmasıyla Haremeyn muhasebesi tarafından tekelden alınıp ödeme yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır (Güran, 2011, s. 246,247). Bu bilgilere geçmeden önce Haremeyn vakıflarının vakıf sistemi içerisindeki yeri ve idari değişimi ele alınacaktır.

Vakıf Kültürünün Türk Tarihi'ndeki Yeri

İslam dünyasında sekizinci yüzyılın ortalarından beri var olan vakıf müessesesi Selçuklular zamanında sağlamlaşıp Osmanlı Devleti zamanında yasal ve toplumsal anlamda olgun meyvelerini vermiştir (Yediyıldız, 2012, s. 479). Bu dönemde devlet yöneticileri ve saltanat mensupları yarış derecesinde vakıflar kurmuşlardır (İpşirli, 2005, s. 823). Anadolu beylikleri devrine ait otuz bir vakfiye üzerinde yapılan bir araştırmaya göre vakıfların %49,56'sı Anadolu beyleri tarafından kurulduğu, %50,43'ü de Selçuklu devrinde veya daha sonra kurulmuş vakıflar ihya edilmiş olduğu tespit edilmiştir (Yüksel, 2007, s. 43). Ayrıca bu vakıfların %80,64'ü hanedan üyeleri tarafından kurulmuştur (Yüksel, 2007, s. 38). Türk geleneği olan toy-şölen adetinin vakıf geleneğiyle uyuşması da vakıfların önemli sayılara ulaşmasında etkili olduğunu ifade etmek gerekir (Saylam, 2017, s. 63). Elbette ki bu önemli kültür mirası Osmanlılar döneminde daha özel boyutlara taşınmıştır (Genç, 2014, s. 10). Osmanlıda ilk vakıf 1324 yılında Sultan Orhan Gazi'nin azatlı kölesi Tavaşi Şerafeddin'e Mekece'de bir hankâhın tevliyetini verdiği Farsça vakfiye ile başlamıştır (Uzunçarşılı, 1941, s. 279). İstanbul'da fetihten yüzyıl geçmeden iki bin beş yüz vakıf kurulduğu kayıtlarla sabittir (İpşirli, 2005, s. 824). 1600 yılına ait vakıf tahrir defterine göre selaitn vakıfları hariç 3265 vakıf kurulmuş, bunların 1330 tanesi kadınlar tarafından tesis edilmiştir (İpşirli, 2005, s. 825). Bundan sonraki süreçte de vakıf müessesesi Türk Tarihi'nin en önemli sosyal müessesesi olmaya ve gelişimini sürdürmeye devam etmiştir.

Osmanlı'da Vakıf İdaresinin Gelişimi ve Evkaf-ı Haremeyn Nezareti

Osmanlı idaresinde vakıflar bağımsız birimler şeklinde örgütlenmiş ve bu bizzat devletin isteğiyle gerçekleşmiştir. Zira yöneticiler, zorunlu sosyal hizmet alanlarına yönelik faaliyette olan, vakıfların zorda kalması toplumun zorda kalması anlamına geldiği bilinciyle hareket etmişlerdir. Bu noktada devletin iaşecilik ilkesine uygun bir politika izlemişlerdir (Genç, 2014, s. 15). Vakıflar devlet mercileri tarafından denetlendikleri için kanuni bir işletme mahiyetinde olup, genelde sadrazam, şeyhülislam, baş defterdar, kadı, Enderun, Darüssaade ve Babussaade ağaları, iç hazine başı, nakibüleşraf gibi görevlilerin nezareti altında idare edilmiştir (Buluş, 2009, s. 24; Arslanboğa, 2018, s. 552). Osmanlı Devleti'nde ilk vakıf idaresi H.760/1359 tarihinde Orhan Gazi'nin Bursa'da yaptırdığı vakıflarının nezaretine Sinan Paşa'yı tayin etmesiyle başlamıştır (Güler, 2002, s. 211). II. Bayezid, vakıfların idaresini başlangıçta şeyhülislamlara vermiş, fakat sultan ve saray adamlarının kurmuş oldukları vakıfların idaresine Darüssaade Ağaları ve İstanbul kadıları nezaret etmişlerdir. Bu uygulama vakıf idarelerinde belirlenmiş bir nizama geçmenin esas noktasını oluşturmuştur. Haremeyn'in ilhakından sonra I. Selim Osmanlı topraklarında bulunan binlerce vakfa nezaret görevini Darüssaade Ağalarına vermiş fakat kendi kurduğu vakıflarının idaresini daha önce kurulan Sadr-ı Âli Nezareti'ne bırakmıştı (Güler, 2002, s. 212). 2 Recep 996/28 Mayıs 1588 tarihinde Osmanlı topraklarının tamamında mevcut olan Haremeyn Vakıflarının hasbi nezaretine Darüssaade Ağası Mehmed Ağa'nın tayin edilmesiyle Evkaf-ı Haremeyn Nezareti teşkil edilmiştir (Güler, 2002, s. 213; Güler ve Güneş, 2018, s. 8). Böylece sultanların ve saray kadınlarının kurduğu vakıflarla Darüssaade ağalarının kurmuş oldukları vakıflar bu idare altında toplanmış oldu. Vakıfların çoğalmasıyla iş yoğunluğu vakıf yönetiminde dört farklı birim oluşturulmasını zorunlu hale getirmiş ve Haremeyn müfettişliği, Haremeyn muhasebeciliği, Haremeyn mukataacılığı ve Darüssaade yazıcılığı tesis edilmiştir (Buzpınar and Küçükaşçı, 1997, s. 154). Haremeyn vakıflarının sorumluluğu 1830 yılına kadar Darüssaade Ağası yönetiminde kalmıştır. 1834 yılında Haremeyn Evkaf Müdürlüğü'ne dönüştürülmüş, 1838'de tamamen Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmıştır (Buzpınar ve Küçükaşçı, 1997, s. 154).

Haremeyn Vakıfları

Arapça şerefli iki harem manasına gelen Haremeyn-i Şerifeyle Mekke ve Medine şehirleri kastedilmiş ancak aynı zamanda Mescid-i Aksâ dolayısıyla Kudüs ve Halil şehri de aynı isimle anılmıştır. İlk dönemler Haremeyn'e dışardan bir yardım söz konusu olmasa da Hz. Ali zamanında başkentin Kûfe'ye nakledilmesiyle dışardan yardım gerekmiş bu yardımlar Emeviler döneminde devam etmiştir. Abbasiler devrinde daha düzenli hale gelip Nafakatü'l-Haremeyn adıyla bir gider kalemi oluşturulmuştur (Buzpınar ve Küçükkaşçı, 1997, s. 153). Haremeyn idaresi uzun yıllar Mısır'da kurulan Tolunoğulları, İhşidîler, Fatmiler ve Memlükler döneminde Mısırlı valiler tarafından yönetilmiş ve korunmuştur. Selçuklular devrine Mekke emirinin Sultan Alparslan adına hutbe okunduğunu bildirmesi sonrasında (1069) sultan çeşitli hediyeler göndermiş ve yıllık tahsisat bağlamıştır (Buzpınar ve Küçükkaşçı, 1997, s. 153). Bu geleneğin devamı niteliğinde Osmanlı'da ilk Haremeyn vakfını İkinci Murad'ın kurduğu bilinmektedir (Kurşun, 2017, s. 290). II Bayezid zamanından sonra mutata hale gelerek her yıl devam etmiştir (Kurşun, 2017, s. 282). Mısır'ın alınmasından sonra Mekke emiri oğlu vasıtasıyla bu bölgenin anahtarlarını sultana göndermiştir. I. Selim elçilik heyetiyle bol miktarda hediye ve iki yüz bin duka altını Mekke emiri Şerif Bereket'in emir olarak atandığına dair menşurla birlikte göndermiştir. Hediye ve paralar surre emini ve beraberindeki iki kadı aracılığıyla Haremeyn halkına dağıtılmıştır. I. Selim bu tarihten sonra Haremeyn'in hizmetkârı anlamında hâdimü'l-Haremeyni's-şerifeyn unvanını kullanmıştır (Buzpınar ve Küçükkaşçı, 1997, s. 154). I. Selim Haremeyn yönetimini eskiden olduğu gibi bırakılmasını dışarıdan yönetici atanmamasını istemiştir. Mekke ve Medine'nin bağlılık göstermesini kendisi için tüm cihan padişahlığından daha değerli olduğunu ifade etmiş, her cuma ve bayramda hutbede adının okunduğunu ne gerekiyorsa yapılmasını emretmiştir (Kurşun, 2017, s. 286). Böylece bölgenin yönetimiyle birlikte her yıl gerçekleştirilen hac ibadetinin sorumluluğu da Osmanlı yöneticilerinin üzerine geçmiş bu yüzden padişahlar birçok özveri ve gayret göstermişlerdir (Faroqhi, 2008, s. 176; Bizbirlik, 2000, s. 37). Fetihten sonra Haremeyn idaresi ve onarımı Osmanlı için önemli bir saygınlık meselesi haline gelmiştir. Osmanlı idaresi Haremeyn ahalisini tüm vergilerden muaf tuttıkları gibi devlet hazinesinden ve ülkenin farklı yerlerinde kurulan Haremeyn vakıflarından yardım göndermiştir. Bu vesileyle hacıların sağlık sorunlarını giderecek hastane, medrese, su ihtiyaçları için sebil, sarnıç, su kuyusu, yol yapımı ve tamir işleri, çeşitli binaların yapım ve onarımı gibi işlerin görülmesi sağlanmıştır. En önemlisi de hacıların hırsızlık ve yol kesicilere karşı güvenliklerinin sağlanması olmuştur (Buzpınar ve Küçükkaşçı, 1997, s. 154). Bu amaçla 1571 yılından sonra hac yolu güvenliği kurumsal bir yapıya dönüştürülmüş cerde ismi verilen süvari birliği oluşturularak bu yol güzergahı güvenli hale getirilmiştir (İpşirli, 1993, s. 392).

Ayrıca Osmanlı sultanları bütün bunları sadece manevi motivasyon ve teşviklerle değil reel politik değerlendirmeler ve değişen bölgesel dengeler sebebiyle de coğrafyaya yöneldiği hususunda tarihçiler hemfikirdirler. Haremeyn'in fethiyle bölgenin Portekiz tehdidini ortadan kaldırdığı gibi Kızıl Deniz üzerinden Hint deniz yolu açılmış, Osmanlı sultanları kendilerini İslam Dünyası'nın muhafızı olarak görmeye başlamışlardır (Kurşun, 2017, s. 283). Dolayısıyla Haremeyn gerek dini gerekse politik anlamda muhafaza edilmesi gereken stratejik bir bölgeydi. Bunun için vakıflar da bu hizmetlere dönük kullanışlı bir araç olarak hizmet görmüştür. Bu vesileyle vakıfları daha geniş bir perspektifte değerlendirmek mümkün olmaktadır.

Haremeyn'e Yardım: Surre

Sözlük anlamı altın ve para benzeri değerli eşyaların içine konulduğu kese olan surre terim olarak her sene hac mevsiminde Haremeyn halkına dağıtılmak üzere yollanan para, altın ve diğer değerli eşyaları ifade etmektedir (Buzpınar, 2009, s. 567). İlk surre Emeviler döneminde gönderilmiş, Abbasiler 923 yılında surre gönderimini sürekli hale getirmiş ve posta

teşkilatı kurmuştur. Fatımiler ve Eyyubiler, Gazneliler, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar zamanında da devam etmiştir (Küçükbaşçı, 2007, s. 25; Buzpınar ve Küçükbaşçı 1997, s. 153). Osmanlı'da Yıldırım Bayezid seksen bin altın göndermiş Mısır'ın fethinden sonra Mısır'dan gönderilen surre yardımları artık İstanbul'dan gönderilmeye başlanmıştır. I. Süleyman döneminde iki katına çıkarılarak son döneme kadar devam etmiştir (Durak, 2018, s. 24,26). Bu yardımların kimlere verileceği ayrıntılı bir şekilde surre defterlerine kaydedilmiş olup ilk surre defteri 1600 tarihlidir (Durak 2018, s. 26; Lokmacı ve Köse, 2017, s. 250). 1656 yılında Mekke'ye yollanan surre kaydına göre toplam 228 kişiye yardım ve maaş ödemesi yapılmıştır. Surre alayı Topkapı Saray'ından törenle çıkıp Üsküdar'a geçer ve Üsküdar'dan hareket ederek Haremeyn'e 83 menzilden geçerek ulaşırdı (Mucan, 2016, s. 95, 102,103). Bu vesileyle gönderilen nakit paralar gerek hac yolu güzergahının güvenliğini sağlayan bedevilerin yaşadığı bölgeye nakit para girdisi sağlayarak ekonomik canlılık veriyor, gerekse yıllık fiyatlandırma politikasında belirleyici bir rol üstleniyordu. Aynı zamanda hacıların beraberinde gidip gelen askerî birliğin her yıl Hicaz'a gidip gelmesi de bölge ekonomisine bir canlılık katıyordu (Kurşun, 2017, s. 290). Bölgesel imkanlarla geçim darlığı yaşayan halk ve hacılar için hac mevsiminin rahat geçmesine yardımcı olduğu gibi bölgenin imarına da katkı sunuyordu. Bir bakıma sultanlar bir yandan vakıflarla hac ibadetinin yapılmasındaki sıkıntıları gidermiş olurken bir taraftan da İslam dünyasındaki hilafet ve iktidarını sağlamlaştırmış oluyordu (Kurşun, 2017, s. 284). İncelediğimiz muhasebe kaydına göre yıllık giderin en çok miktarı surre alayı ile gönderilen miktar olduğu görülmektedir (Ek 1).

1803-1804 Yılına Ait Muhasebe Defterine Göre Haremeyn'e Tabi Vakıflar ve Buldukları Yerler

Haremeyn Nezareti'ne bağlı vakıflar daha çok padişahların, valide sultanların, şehzade ve Darüssaade ağaları, vezir, paşa, şeyhülislam ve sadrazamların kurmuş oldukları vakıflardı (Buzpınar ve Küçükbaşçı, 1997, s. 154). Bu vakıflar büyüklüklerine ve güçlerine göre Haremeyn'e bağış yapmışlardır. XVII. yüzyılın başında İstanbul, Edirne Bursa, Diyarbakır Kıbrıs gibi kırk yedi farklı şehirde vakıf kurulmuş, bunların on yedisi İstanbul'dadır (Bizbirlik, 2000, p. 40). İncelediğimiz 1804 yılında ise vakıfların otuzu İstanbul'da, dokuzu Edirne, sekizi Bursa olmak üzere on beş farklı şehirde altmış vakıf kaydı vardır (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.; Ek 1). Bu vakıflar şunlardır:

Atina Voyvodası Ali Ağa Vakfı: Daha önce Atina voyvodası olan ve Arnavut isyancılarına karşı 1778'de Atina surlarını yaptıran (Kiel, 1991, s. 76). Ali Ağa'nın kurduğu bir vakıftır. Muhasebe kaydına göre vakıf idaresi Ayasofya-i kebir vakfı mütevellilerine verilmiş görevlilerin vazife (maaş) ve zeytin yağı masrafı Haremeyn Hazinesi'nce (bundan sonra hazine denilecektir) karşılanmıştır (Ek 1).

Üsküdar Atik Valide Sultan Vakfı: Üsküdar Atik Valide Sultan'ın vakfiyesine göre Ravza-i Mutahhara'da bir hatim okunması için dört yüz sikke filori bağışlamıştır (Lokmacı and Köse, 2017, s. 252).

Ayşe Sultan ve Gazi İbrahim Paşa vakfı: Ayşe Sultan Üçüncü Murad ve Safiye Sultan'ın kızıdır (Şensoy, 2016, s. 125–126; Yağcı ve Akkaya, 2018, s. 8). 1565 öncesi Manisa'da dünyaya geldi ve 1586 yılında gösterişli bir düğünle kardeşi III. Mehmed zamanında sadrazam olan İbrahim Paşa ile evlendi (Şensoy, 2016, s. 129; Yağcı ve Akkaya, 2018, s. 91). Ayşe Sultan İbrahim Paşa'nın ölümüne kadar on beş yıl evli kalmıştır (Şensoy, 2016, s. 130). Ayşe Sultan'ın üç vakfından ilki 1602 tarihine aittir. İstanbul Rumeli ve Kıbrıs'ta birçok işletme ve çiftlik vakfa tahsis etmiştir. Aynı tarihi taşıyan ikinci vakfiyesinde ise Ayşe Sultan öldükten sonra mal varlığının üçte birinin de vakfa teslim edilmesini şart koşturmuş (Şensoy, 2016, s. 132). Ayşe sultan bıraktığı vasiyetnamesiyle vakıflarının dışında yaşadığı dönemle ilgili önemli bilgiler de bırakmıştır (Yağcı ve Akkaya, 2018, s. 8). Üçüncü evliliğinin ilk yılında 1605 yılının mayıs

ayında vefat etti ve Ayasofya'daki kardeşi üçüncü Mehmed'in türbesine defnedildi (Şensoy, 2016, s. 130). Ayşe Sultan vakıf mütevellisi Sefer Ağa vekaletiyle ticari işlere girişmiş Sinop'ta 1 milyon akçeye 24 m uzunluğunda kalyon yaptırmıştır. Yüksek bir ticari düşünce, aktivite ve zenginliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Şensoy, 2016, s. 131,132).

Bursa Emir Sultan Vakfı: Selatin ve kuruluş devri vakıflarından olup adına kurulan Emir Sultan Bursa'ya Buhara'dan gelip yerleşmiştir. Vakıf üst düzey yöneticilerin tahsisatıyla zengin kaynaklara sahip olduğu gibi hayırseverlerin desteğini de almıştır. Şeriye sicillerine yansıyan birçok vakfiye kayıtları vardır. İlk vakfiyesi II. Mehmed zamanına aittir (Ateş, 2019, s. 9,10).

Balaban Paşa Vakfı: Balaban Paşa II. Murad'ın vezirlerinden olup mezarı Gazi Mihal Bey Camii haziresindedir (Eyice, 1994, s. 441). Kendi adıyla anılan küçük bir camisi varmış ancak birçok küçük cami ve mescitle birlikte ortadan kaldırılmıştır (Eyice, 1994, s. 436). Muhasebe kaydına göre Balaban Paşa'nın Edirne'deki bu vakfının faal olduğu maaş ve masrafi hazinece karşılandığı görülmektedir.

Beşir Ağa Vakfı: Yaptırdıklarıyla meşhur olan Darussade Ağası Beşir Ağa on yedinci yüzyıl ortalarında doğmuş 1746 yılında vefat etmiş olup mezarı Eyüp'tedir. III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde otuz yıla yakın görevde kalmıştır. Babıali'de cami, kütüphane, medrese ve diğer müstemilatıyla bir külliye yaptırmıştır (Özcan, 1992, s. 555). Vakfa ait belgeler yayınlanmıştır (Kayaoğlu, 1986, s. 77–87).

Birgi Kasabası'nda Haremeyn Vakfı: İzmir Ödemiş'te Birgi Kasabası'nda Haremeyn'e tabi vakıf olduğu anlaşılmaktadır.

Üsküdar Cedîd Valide Sultan Vakfı: Osmanlı Klasik ve Lale Devri mimarisinin en önemli temsilcisi olan bir külliye olup III. Ahmed'in validesi Gülnuş Emetullah Sultan'ın hayıdır. Müstemilatıyla tam bir vakıf külliye geleneğini yansıtır. Cami inşaatı önce tamamlanıp diğer bölümlere devam edilen külliye 1708-1711 tarihleri arasında 28 ayda tamamlanmıştır (Orman, 2013, s. 433). Valide sultanın hayatı ve hayratı çalışmalara konu olmuştur. (Güler, 2006, s. 35–39).

Bursa Çelebi Sultan Mehmed Yeşil İmaret Vakfı: Yeşil çinilerine izafeten Yeşilcami olarak anılsa da (Yavaş, 2013, s. 492) muhasebe kaydında “Çelebi Sultan Mehmed Han'ın Yeşil İmâret demekle şehîr Bursa'da vâki evkâfi” şeklinde geçmektedir (Ek 1).

Çinili Valide Sultan Üsküdar: Üsküdar'da kare planlı tek kubbeli bir cami etrafında yapılan müstemilatıyla meydana gelen külliye 1640 tarihinde Kösem Sultan tarafından yaptırılmıştır. Bilinen iki vakfiyesine göre Kösem Sultan Haremeyn'de Dersaadet'te, Anadolu ve Rumeli'de birçok hayır eseri inşa ettirmiştir (Erol, 1993, s. 335).

Eğri Bucağında Haremeyn Vakfı: Günümüzde Macaristan'da bulunan Eğri şehri 1596'dan 1687 yılına kadar Osmanlı idaresinde kalmış eyalet merkezliği de yapmıştır. (Dávid, 1994, s. 489) Şehirde Habsburglar'ın eline geçtikten sonra on mabet olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan günümüze sadece on dokuzuncu yüzyılda tamir edilen cami ve Valide Sultan Hamamı kalıntıları ulaşmıştır (Dávid, 1994, s. 490).

Ebu Eyyüb el-Ensari Vakfı: Cami III. Selim tarafından yeniden yaptırılmıştır (Eyice, 1995a, s. 10). 1798 yılında, III. Selim vakfın gelirlerinin yeterli olmadığı için yıkılarak yeniden yapılmasına karar vermiş ve yeni tahsislerle yeni vakıf kurmuştur. Vakfın idaresini de annesi Mihrişâh Sultan vakıflarına dahil etmiştir (VGMA D. no:1412 (Kasa 29), s. 11–13).

Fatıma Sultan ve İbrahim Paşa vakfı: Nevşehirli İbrahim Paşa'nın eşi ve III. Ahmed'in kızı olan Fatıma Sultan Babıali'de yaptırdığı camiden günümüze bir eser kalmamış ancak birçok kez tamirden sonra yirminci yüzyıl başına kadar dergâh kısmı Gümüşhânevî Tekkesi olarak kullanılmıştır (Eyice, 1995b, s. 263; Sakaoğlu, 2015, s. 422).

Ferahşâd Sultan Vakfı: İstanbul Koska'da bulunan vakıftır. Necdet Sakaoğlu Ferruhşâd Hatun başlığı altında kimi kaynaklarda adı Ferahşâd olduğunu yazar. İncelediğimiz muhasebe kaydında da Ferahşâd olarak geçmektedir. II. Bayezid'in eşi ve Kefe sancakbeyi Şehzâde Mehmed'in annesidir. 1521'de Silivri'de de yaptığı hayırları için bir vakıf kurmuştur (Sakaoğlu, 2015, s. 191).

Gazi (Kuyucu) Murad Paşa Vakfı: İstanbul Vezneciler Caddesi üzerinde 1610 yılında yapımı tamamlanmış olan Kuyucu Murad Paşa Külliyesi Vakfıdır (Çobanoğlu, 2002, s. 509).

Gelingiras'da Haremeyn Vakfı: (Amasya) Gelingiras'da bulunan Haremeyn vakıfları olduğu analıılmaktadır.

Gevherhan Sultan Vakfı: Hâce Gevherhan Sultan'ının İstanbul'daki vakfıdır. I. Ahmed ve Kösem sultanın kızlarıdır (TSME.e n.155-83 H.11/10/1105; Sakaoğlu, 2015, s. 321).

Valide Handan Sultan Vakfı: III. Mehmed'in eşi I. Ahmed'in annesi Valide Handan Sultan'ın (Sakaoğlu, 2015, s. 300) İstanbul'daki vakfıdır.

Hanım Sultan Kızılaslak Cami Vakfı: Hanım Sultan Yavuz Selim'in kızı Nisan 1529'da ölen Çoban Mustafa Paşa'nın eşidir. Yavuz ve Kanuni'nin temlik ettikleri çiftlikleri olduğu belirtilmektedir (Sakaoğlu, 2015, s. 210).

Sultan Bayezid Han Vakfı Edirne: Sultan Bayezid Han-ı Veli'nin Edirne'deki vakfı. 1601 tarihli arşiv kaydına göre Haremeyn'e dört yüz sikke göndermekte oldu anlaşılmaktadır (Lokmacı ve Köse, 2017, s. 251).

Edirne'de Haremeyn Vakıfları: Edirne'de bulunan diğer Haremeyn vakıflarının masrafları hazineden karşılanmıştır.

Akşehir Hasan Paşa Vakfı: Konya Akşehir'de Hasan Paşa İmaret Camii Vakfı.

Ebu İshak Kazerûnî Vakfı: Ebu İshak Kâzerûnî'nin Bursa'da bulunan vakfı. İran Kâzerûn şehrinde doğmuş ve yaşamıştır. Kâzerûniyye adıyla anılan tarikatına izafeten kurulmuş bir vakıf olduğu anlaşılmaktadır (Algar, 2002, s. 145).

Mahmud Paşa (velî) Vakfı: Fatih Sultan Mehmed'in uzun süre veziriazamlığını yapmış olan Mahmud Paşa fetihten sonra yaptırmış olduğu hayır eserleri kendi adıyla anılan mahallede günümüze kadar gelmiştir (Tekindağ, 2003, s. 376). İdamı büyük üzüntü yaratmış ve halk tarafından veli olarak anılmıştır (Tekindağ, 2003, s. 377). 1601 yılı kayıtlarına göre Mahmud Paşa Vakfı Haremeyn'e bin bir sikke gönderdiği anlaşılmaktadır (Lokmacı ve Köse, 2017, s. 251).

Darussaade Ağası Mehmed Ağa Vakfı: III. Murad devrinde Darussaade ağalığı ve 1586'da Evkâf-ı Haremeyn Nezareti'nin kurulmasından sonra ilk nezaret görevini de yapmıştır. Mimar Davud Ağa'ya İstanbul Fatih Çarşamba'da Kâtip Muslihuddin Mahallesi'nde 1591 yılında yaptırdığı külliye vakfıdır (Gündüz, 2003, s. 431). 1601'de Haremeyn'e üç yüz otuz sikke gönderdiği anlaşılmaktadır (Lokmacı ve Köse, 2017, s. 252).

Darussaade Ağası el-Hac Mustafa Ağa Vakfı: el-Hac Mustafa Ağa 1605-1620 tarihleri arasında Darussaade ağalığı yapmıştır (Turan, 1999, s. 24). İstanbul'daki vakfın H.1163/1749-50 tarihli vakıf muhasebe defterine göre el-Hac Mustafa Ağa Vakfı'nın 1 milyon 134 bin 184 akçe (1 kuruş= 120 akçe) geliri olduğu 490.980 akçesi vakıf masraflarına 643.200 akçesinin Haremeyn Hazinesi'ne aktarıldığı görülmektedir (D.HMK.d.22131).

Sultan Osman Han Nuruosmaniye Vakfı: I. Mahmud'un başlayıp III. Osman'ın bitirdiği külliye vakfı. Külliye'nin mali tarihi incelenmiştir (Taşkın, 2018, s. 92)

Orhan Gazi Vakfı: Sultan Orhan Gazi'nin birçok yerde vakfı olup burada hangisi olduğu net değildir.

Sarıca Paşa Vakfı: Gelibolu'nun vakıflarla donatılmasında önemli katkısı olan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devri devlet adamlarındandır (Emecen, 1996, s. 5).

Sultan Selim Han Vakfı: Edirne'de II. Selim'in Selimiye Camisi Vakfı.

Sofiye Fatıma Sultan Vakfı: Necdet Sakaoğlu Sofu, Sofiye diye ünlüdür diyor ki muhasebe kaydında da Sofiye şeklinde kayıtlıdır. II. Bayezid'le Nigâr Hatun'un kızı Şehzade Korkud'un kız kardeşidir (Sakaoğlu, 2015, s. 195). Kayıtta Fatıma Sultanın İstanbul'da Aşık Paşa (Cami) yakınındaki vakfı şeklinde geçmektedir (Ek 1).

Edirne Sultan II. Bayezid Vakfı: II. Bayezid'in kurmuş olduğu vakıf şehrin ve bölgenin ekonomik hayatında belirleyici bir rol üstlenmiştir. 1601 yılında 86.000 akçe kentsel kaynaklı, 1 milyon 700 bin akçe kırsal kaynaklı gelire sahip olup iki yüzün üzerinde insan çalışmaktaydı (Orbay, 2012, s. 114).

Amasya Sultan Bayezid Han Vakfı: Sultan Bayezid Han-ı Velî'nin Amasya'daki vakfidir. Haremeyn'e gönderilmek üzere her yıl üç yüz sikke tayin edildiği anlaşılmaktadır (Lokmacı ve Köse, 2017, s. 251).

Bursa Yıldırım Sultan Bayezid Han Cami-i Kebir Vakfı: Yıldırım Sultan Bayezid Han'ın Cami-i kebir (Ulucami) vakfidir.

Sultan Mahmud Han Gazi İmareti Vakfı: 1743'te I. Mahmud tarafından günümüzde Soğuk Çeşme Sokakta bulunan Ayasofya Cami bitişiğindeki aşhanedir. Ayasofya İmareti olarak bilinmektedir (Eyice, 1991, s. 212).

Edirne Sultan Murad Han Gazi Darülhadis vakfı.

Edirne Sultan Murad Han Gazi Mevlevihaneleri Vakfı.

Bağdad Fatih Sultan Murad Han Gazi Vakfı. Nerede olduğu net değildir.

Bağdad Fatih Sultan Murad Han Gazi Vakfı.

Bağdad Fatih Sultan Murad Han Gazi'nin Gegbuze Vakfı.

Bursa Sultan II. Murad Han Vakfı.

Çorlu Sultan Selim Han Vakfı.

Tire Sultan Selim Han Vakfı.

Edirne Sultan Süleyman Han Vakfı.

Çorlu Sultan Süleyman Han Vakfı.

Mihrişah Sultan Vakfı: Üçüncü Selim'in annesi Mihrişah Sultan'ın Eyüp'te kendi adına kurmuş olduğu vakıf külliyesidir (Kurt, 2019, s. 232).

Şarabdar Hamza Bey Vakfı: Bayezid Çelebi diye bilinen Şarabdar Hamza Bey'in Edirne'de Kıyık Mahallesi'ndeki vakfı.

Bolayır Şehzade Gazi Süleyman Paşa Vakfı: Bolayır'da Süleyman Paşa'nın Vakfı bölgesel ekonomiyi yansıtan büyük bir vakıftır. Korhan Orbay ve Tevfik Güran tarafından çalışılmıştır (Orbay, 2011, s. 146).

Şehzade Mehmed Vakfı: Şehzade Sultan Mehmed'in İstanbul'da Şehzade Cami olarak da bilinen vakfın 1548 tarihli ilk vakfiyesi Sadi bayram tarafından yayınlanmıştır (Bayram, 2000, s. 1017).

Valide Sultan Vakfı: Valide Sultan'ın İstanbul'da Bahçekapı'sı yakınında Yeni Cami Külliyesi Vakfı olup ayrıca defterde Valide Sultan'ın Galata'daki vakıfları ve kütüphane vakfı da kayıtlardır (Ek 1).

H.1218/1803-1804 Yılı Haremeyn Hazinesi Muhasebesi

Vakıfların denetlediği bütçeleri net olarak ortaya koymak mümkün olmasa da bazı veriler yorum yapmamıza yardımcı olmaktadır. Bu kapsamda 1527-1528 bütçesinin %12'sinin vakıflara harcadığı ifade edilmektedir (Tabakoğlu 1985, s. 51) 1591-1595 yılları arasında Haremeyn vakıf gelirlerinin 5 milyon 396 bin 942 akçe olduğu anlaşılmaktadır (Bizbirlik, 2000, s. 39). Bu gelir 1680'li yıllarda 10 milyon akçeyi aşmıştır (Buzpınar ve Küçükaşçı, 1997, p. 154). Haremeyn Hazinesi'nin genel bütçe içerisinde denetlediği bütçe oranları 1691-1692 yılında %2.8, 1711 yılında %0.6, 1748 yılında %1.15 olarak gerçekleşmiştir (Tabakoğlu, 1985, s. 104).

İncelediğimiz dönem her ne kadar çoklu hazineler dönemine denk geldiği için genel bütçe verileriyle kıyaslama imkânı vermese de gerek genel bütçe gelirlerinin çok fazla değişmemesi gerekse yakın bir döneme ait genel bütçe verileriyle kıyaslamak bir fikir edinmemize yardım etmektedir. Tablo 1.'de görüldüğü üzere 1803-1804 yılı Haremeyn Hazinesi geliri devreden bakiye hariç 1 milyon 221 bin 052 kuruş olarak gerçekleşmiştir. 1785 yılı devletin genel bütçe gelirleri 14,5 milyon giderleri de 17-18 milyon olarak gerçekleşmiş ve o yıl bütçe açığı 2 milyon 555 bin 348,5 kuruş olarak gerçekleşmiştir (Cezar, 1986, s. 92-93). 1786 yılı devletin genel bütçe geliri 14 milyon 555 bin 683,5 kuruş olarak gerçekleşmiş olduğu görülür (Cezar, 1986, s. 92). 1761'yılı ile 1784-85'yılları devletin genel bütçe gelirinin 14,5 milyon (Cezar, 1986, s. 76) olduğu düşünüldüğünde 1804 yılına kadar devlet bütçesinin bir miktar artışı kabul etsek bile Haremeyn Hazinesi'nin genel bütçe içerisinde denetlediği oran 1748 yılına göre daha yüksek olduğu anlaşılıyor. 1800 yılında Miri ve Haremeyn Mukataası gelirlerinin birlikte İrad-ı Cedit Hazine gelirinin %22'ye varan bir kısmını oluşturduğu, İrad-ı Cedit Hazinesi'nin yedi aylık gelirinin 7.512.956 kuruş olduğu görülmektedir. Burada da yine İrad-ı Cedit Hazinesi aylık gelirlerinin %10'una yakın bir miktarının Haremeyn Hazinesi gelirlerinden oluştuğu görülmektedir (Yardımcı ve Ayvaz, 2017, s. 253, 259). Sonuç itibarıyla Haremeyn Hazinesinin genel bütçe içerisinde işgal ettiği oranın %8'lere ulaştığını söylemek mümkündür.

Haremeyn Hazinesi Gelirleri

İncelediğimiz muhasebe defterine göre Haremeyn Hazinesi beş farklı kaynaktan gelir elde etmektedir. Bunlar: Haremeyn mukataa gelirleri, surre yardımı için yapılan tahsisler, farklı vakıf mütevellilerinden teslim alınanlar, Valide Şah Sultan'a tayin edilmiş olup onun ölümünden sonra Haremeyn Hazinesi'ne aktarılan tülbentci esnafından gelen ve son olarak Ayasofya Cami Vakfı'na ait yerlerin vergi gelirleridir. Hazinenin bir yıllık geliri ifade edildiği gibi 1 milyon 221 bin 052 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bunun 1 milyon 122 bin 250 kuruşu mukataa geliri olup toplam gelirin %92'sine denk gelmektedir. İkinci sırada surre tahsislerinden 54 bin 771 kuruş tahsil edilmiş bu da gelirlerin sadece %4,5'ini oluşturmuştur. Bu miktar bu yıl Haremeyn'e gönderilen surre parasının ¼'ü bile değildir (Tablo 2). Üçüncü sırada Ayasofya Vakfı gelirlerinden tahsil edilen 30 bin 383 kuruş yıllık gelirin %2,5'ine denk gelmektedir. Bunların ardından tülbentci esnafının aylık 250 kuruştan yıllık 3 bin kuruşun birikmiş borçları dahil 12 bin 750 kuruş gelmektedir. Son gelir kalemi de vakıf mütevellilerinden tahsil edilen yalnız 891 kuruştur. Hazine gelirleri tablosuna bakıldığında gelirlerin düzenli tahsil edilemediği dikkat çekmektedir. Yine de gelirlerin %46,3'ü cari yıl tahakkuk eden, %47,4'ünün bir önceki yılın tahakkuk eden alacaklarından toplam %93,7 oranında tahsilat gerçekleştirildiği görülür. Bu durum vakıflara tahakkuk eden ödemeleri de doğrudan etkilemiştir. Bunu aşağıda izah etmeye çalışacağız.

Tablo 1: Haremeyn hazinesi gelirleri

Ait olduğu yıl	Haremeyn mukataa geliri	Surre tahsisinden tahsil edilen	Sair vakıf mütevellilerinden tahsil edilen.	Dülbentciyân Esnafından alınan	Ayasofya Cacami Vakfı vergi geliri	Toplam
1179	1500					1.500
1184		1500				1.500
1191-1216	23.662,5					23.663
1195-1215	3.243					3.243
1202		1.433				1.433
1205-1215	4.684					4.684
1209-1213	1.561					1.561
1211-1214	8.002					8.002
1213-1215	1.192,5					1.193
1214-1215	2.735	3.052				5.787
1215	969			5.750		6.719
1216	16.574,5	160				16.735
1217	542.904	1.750	478	3.000	30.383	578.515
1218	515.222,5	45.377	413	4.000		565.012
1219		1.500				1.500
Toplam	1.122.250	54.771	891	12.750	30.383	1.221.052

Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Haremeyn Hazinesi Gelir Gider Dengesi ve Bütçe Politikası

Hazine gelirlerinin tahakkuk ettiği yıllara baktığımızda cari yıl ve bir önceki yıla ait tahsilatın %95'ini oluşturduğu görülmektedir. Geriye kalan %5'lik kısmı da önceki yıllardan kalan bakiye tahsilatlarından ibarettir. Bu ikinci kısım bize düzenli bir tahsilatın yapılamadığını; on beş yirmi yıllık tahakkukların olduğunu göstermektedir. Genel anlamda hazinenin gelir gider dengesi korunmuş gözükmemekte ve hazine iyi durumdadır. Ancak tahsilat zorluklarının bütçe politikasında tedbirli hareket etmeyi gerektirdiği anlaşılmaktadır. Bunun hazine gelir gider dengesine nasıl yansıdığını karşılıklı kontrol ettiğimizde bazı ilkelere göre hazine yönetiminin tedbirli davrandığını söyleyebiliriz. Hazine idaresi bunu vakıflara tahakkuk eden alacakları ya da taksit ödemelerini tahsil ettiği miktardan daha az tutarak bunu gerçekleştirmiştir; cari yıl gelirlerinin sadece %70'ini vakıflara ödeme olarak gerçekleştirmiştir. Bu durumda tahsilat zorluklarını yansıtan yukardaki gelirler tablosu aynı zamanda bütçe politikasını da doğrudan etkilemekte ve onu yansıtmaktadır. Bir anlamda Hazine idaresi ayağını yorgana göre uzatmaktadır. Başka bir ifadeyle hazine yönetimi tahsilatı ve ödemeleri tahakkuk ettiği yıla göre gerçekleştirip ¼'e yakın bir tedbir payı bırakarak hazinede belli bir miktarı biriktirmektedir. Biriken bu para aylık giderin beş altı katı olabilmektedir (Grafik 2). Bunu aşağıdaki gelir gider dengesi tablosunda ve ekte verilen grafiklerde görebiliriz (Grafik 1-4). Örneğin önceki yılın (1217) zilhicce ayından devreden bakiye 442 bin 998 kuruş, cari yılın zilhiccesinde devreden bakiye ise 468 bin 981 kuruş olup tedbirin elden bırakılmadan kasadaki oranın yakalandığını söyleyebiliriz. Bir diğer dikkat çeken nokta Tablo 2'de ve Grafik 4'te aylık tahsilat ve gider farklarına bakıldığında ilk bakışta oldukça dengesiz ve karmaşık bir gelir gider tablosu ortaya koymaktadır. Fakat aylık giderlerin kasadaki mevcut oranlarına bakıldığında (Grafik 3) hazine yönetiminin belli bir ilkeyle hareket ettiği görülmektedir. Aylık giderlerin kasa mevcudunun %10'u ile %30'u arasında değiştiği ve ortalama %20 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bunu başka bir şekilde de teyit etmek mümkündür. 1218 yılı zilhiccesinin aybaşı itibarıyla kasa mevcudunun %26,41'i diğer yıla devretmiştir. Bu oran bir önceki yıldan devreden miktara yakın olup bu da %28,18 olarak gerçekleşmiştir. Bu durumu daha da somutlaştırdığımızda Haremeyn Hazinesi 1218 yılına mahsuben 565 bin 012 kuruş tahsil etmişken vakıflara aynı yıla mahsuben sadece 399 bin 599,5 kuruş ödeme yapmıştır. Yani %29,28'ini elde tutarak Tablo 2'de ve Grafik 4'te görülen gelir gider dengesizliğine rağmen bir denge sağlayan tedbir miktarını aynı seviyede tuttuğu anlaşılmaktadır. Daha küçük bir hazineyi

kontrol eden Haremeyn Hazinesi'nin ya da vakıf hazineleri için geçerli bir bütçe politikası ya da harcama ilkesi olup olmadığını genellemek zor ancak modern dönem bütçe politikalarına benzer bir politika izlendiği söylenebilir. Netice itibarıyla muhasebe verileri kasada para var diyerek vakıfların tahakkuk eden istihkakları ne ise bol keseden ödeme yapılmamış gelirlerin %25 ile %30'u kasada bırakılarak tedbirli davranılmıştır. Mesela mukataaları Haremeyn'ce zapt edilen Nuruosmaniye Vakfı'nın 1780'lerden sonra bu muhasebeden vakıf adına tahakkuk eden 38 bin kuruşu taksitler şeklinde almaya başlamış ancak taksitler hiç de düzenli ödenmemiştir. Bu muhasebe kaydında ise bu vakfa yıllık 42 bin kuruş ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Taksitlerin zamanında ödenmemesinin gelirlerin yetersizliğinden değil hazine yönetiminin tedbirli bütçe politikası uygulamakta olduğu ve bu tür ekstra harcamalar olabileceğini göz önünde tutarak genel bir prensibe göre hareket ettiğini göstermektedir (Ek 1; Taşkın 2018, s. 102–103). Zira hazinenin devreden bakiyesi %30'a yakındır.

Aylık gelir ve giderlere bakıldığında kandillerin olduğu aylarda gelir gider farkları göze çarpmaktadır. Özellikle muharrem ayında ve recep ayında giderlerin, ramazan ayında ise gelirlerin arttığı görülmektedir. İlk ikisinde harcamaların üçüncüsünde ise bağışların veya tahsilatların yoğun olduğu bir ay olduğu söylenebilir. Recep ayında Regaip ve Miraç kandillerinin olması hazineden oldukça yüklü harcamaların gerçekleşmesine neden olmuştur.

Tablo 2: 1803-1804 yılı Haremeyn hazinesi gelir ve gider karşılaştırması

		Aylık Tahsilat	Önceki aydan devir	Aylık genel toplam	Aylık gider	Bir sonraki aya devir	Aylık giderlerin kasadaki mevcuda oranı %	Aylık tahsilat ve gider farkı
1	Muharrem	87.501	442.998	530.499	179.434	351.061	33,8	-91.933
2	Safer	99.523	351.061	450.584	104.252	346.332	23,1	-4.729
3	Rebiülevvel	54.811	346.332	401.143	46.161	354.982	11,5	8.651
4	Rebiülahir	75.714	354.982	430.696	70.732	359.964	16,4	4.982
5	Cemaziyelevvel	72.805	359.964	432.769	54.119	378.650	12,5	18.686
6	Cemaziyelahir	62.290	378.650	440.939	58.590	382.349	13,3	3.700
7	Receb	178.437	382.349	560.781	314.794	245.991	56,1	-136.357
8	Şaban	31.360	245.991	277.351	62.811	214.440	22,6	-31.451
9	Ramazan	270.775	214.540	485.315	133.408	351.907	27,5	137.368
10	Şevval	41.441	351.907	393.348	55.741	337.607	14,2	-14.300
11	Zilka'de	164.249	337.607	501.857	63.749	438.107	12,7	100.500
12	Zilhicce	82.148	438.107	520.255	51.273	468.981	9,9	30.875
	Yıllık toplam	1.221.052			1.195.062		21,1	25.990

Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Giderler

Haremeyn Hazinesi'nden En Çok Ödeme Yapılan Gider Kalemleri

Hazinenin en fazla gideri Mekke Medine, Kudüs ve Şam halkına surre alayı ile gönderilen 245 bin 216,5 kuruş olmuş, hazine giderlerinin %20,52'sini oluşturmuştur. İkinci sırada o dönemde İstanbul'un iki yakasında halka hizmet eden imaretlere 112 bin 265,5 kuruş ödeme yapılmış bu da giderlerin %9,39'una denk gelmiştir. Bu imaretler Avrupa yakasında Şehzade Mehmed, Nuruosmaniye ve Sultan I. Mahmud imaretleri, Üsküdar'da ise Atik Valide ve Cedid Valide imaretleridir (Tablo 2). Diğer üçüncü sıradaki harcama kalemi ise aylık 7 bin 200 kuruştan 86 bin 400 kuruş Valide Sultan ve padişahın baş kadın, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı kadınları ile hazinedar usta ve hazine vekili izzetli Lala'ya verilen aylıklar olup giderlerin %7,23'ünü oluşturmuştur. Üçüncü en fazla gideri %5,23 oranla Darussaade Ağası

maaşı ve yıllık tahsisatı olmuştur. Darussaade Ağası aylık 2 bin 500 kuruş maaşını on iki ay düzenli bir şekilde almıştır (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.). Darussaade ağası dairesine yönetim harcamaları ve daire çalışanlarına ayrıca 27 bin 500 kuruş yapılan harcama ile birlikte bu iki giderin hazine giderlerinin %7,53'ne denk geldiği görülür. Darussaade ağası kâtabi yıllık maaşı olan 26 bin 958,5 kuruş ve kâtabin maiyetinde çalışanlara ödenen yıllık bin kuruş maaşları da kattığımızda Haremeyn Hazinesi yönetim giderlerinin hazine harcamalarının %10'nu bulduğu görülür. Bunlara 1216 yılına mahsuben dairenin kırtasiye ve usta levazımatı için ödenen 2 bin 119,5 kuruşu kattığımızda ikinci en çok gider kalemi Darussaade ağalığı yönetim giderleri oluşturur (Tablo 2).

Hazineden Ödeme Yapılan Vakıflar ve Buldukları Şehirler

Vakıf giderleri hazinece karşılanan vakıfların buldukları şehirlere göre dağılımına baktığımızda Haremeyn şehirleri Mekke, Medine, Kudüs dışında Şam hariç on beş farklı şehre dağıldıkları görülmektedir. Vakıfların otuzu İstanbul'da dokuzu Edirne, sekizi Bursa, ikisi Gebze'de birer tane de diğer şehirlere dağılmıştır. Muhasebe giderleri vakıfların o dönemdeki faal durumlarını net ancak bütçe boyutlarını net olmayan verilerle ortaya koymaktadır. Fakat bir yıllık süre zarfında yapılan ödemeler vakıfların harcama büyüklükleri hakkında bir fikir vermektedir. Bu noktadan yola çıkarak bir değerlendirme yaptığımızda şu sonuçlara ulaşabiliriz: Buna göre en fazla ödeme Edirne Sultan Bayezid vakfına yapılmıştır. 57 bin 403,5 kuruş ödeme giderlerin %4,80'nini oluşturmaktadır. İkinci büyük vakıf İstanbul Şehzade Mehmed Vakfı olup 43 bin 580 kuruş ödenmiştir. Üçüncü büyük vakıf ise Nuruosmaniye Vakfı olup giderlerin %3,59'u olan 42 bin 873 kuruş ödeme yapılmıştır. Bu tertipte dördüncü büyük vakıf Sultan I. Mahmud'un Ayasofya bitişiğindeki İmaret Vakfı olup 41 bin 906 kuruş ödeme yapılmıştır. Beşinci sırada Üsküdar Atik Valide Sultan Vakfı olmuş 32 bin 168 kuruş ödeme yapılmış bu miktar hazine giderlerinin %2,69'una denk düşmektedir. Bunların ardından Valide Sultan Vakfı için 28 bin 705,5 kuruş, Beşir Ağa Vakfı'na 22 bin 605,5 kuruş ödeme yapılmıştır. Sultan Ahmed Han'ın Topkapı Sarayı içinde yaptırdığı kütüphanenin mukataa faizi olarak 17 bin 508,5 ödenmiştir. Üsküdar Cedid Valide vakfı için 17 bin 271 kuruş ödeme yapılmıştır. Fatıma Sultan ve sadr-ı sâbık İbrahim Paşa'nın İstanbul'da bulunan vakfı için 15 bin 644,5 kuruş, Sultan III. Murad Han Bursa'daki vakfı için 15 bin 444,7 kuruş, Sultan Bayezid Han Veli'nin Amasya'daki vakfı için 14 bin 787 kuruş, Ayasofya Cami bahçesinde bulunan Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad ve Sultan III. Mehmed Han'ın türbeleri çalışanların maaş ve masrafı 13 bin 678 kuruş, Ebu Eyyüb el-Ensârî Cami Vakfı masrafları için 13 bin 628,5 kuruş, Emir Sultan'ın Bursa'daki vakfı için 12 bin 591,5 kuruş, Sultan Selim Han'ın Edirne'deki vakfı için 13 bin 399 kuruş, Valide Sultan'ın Galata'daki vakfı için 10 bin 525 kuruş, Çelebi Sultan Mehmed Han'ın Yeşil İmaret diye bilinen Bursa'daki vakfı için 10 bin 253 kuruş ödeme yapılmıştır.

On bin kuruşun altında ödeme yapılan vakıflara baktığımızda Çinili Valide Sultan'ın Üsküdar'daki vakfı için 9 bin 559 kuruş, Sultan Murad Han Gazi'nin Edirne'deki Mevlevihaneleri vakfı için 7 bin 480 kuruş, IV. Murad'ın İstanbul'daki vakfı için 6 bin 338,5 kuruş, Valide Sultan'ın Üsküdar'da Liman İskelesi yakınındaki vakfı için 6 bin kuruş, Darussade Ağası el-hac Mustafa Ağa'nın İstanbul'daki vakfı için 5 bin 37,5 kuruş, Gazi (Çoban) Mustafa Paşa'nın Gebze'deki vakfı için 5 bin 14 kuruş, Atina voyvodası el-hac Ali Ağa'nın, idaresi Ayasofya vakfı mütevellilerine devredilen, vakfına 4 bin 855,5 kuruş, Ayşe Sultan ve Gazi İbrahim Paşa'nın İstanbul'daki vakfına 4 bin 822,5 kuruş, Sarıca Paşa'nın Gelibolu'daki vakfı masrafı için 4 bin 805 kuruş, (Mihrişah) Şah Sultan'ın hazret-i Eyüb Ensârî kasabasındaki vakfı için 4 bin 426 kuruş, Fatıma Sultan binti Sultan (II.) Selim Han'ın İstanbul'daki vakfı için 3 bin 875 kuruş, Sultan Bayezid Han-ı Veli'nin Edirne'deki vakfı için 3 bin 560 kuruş, Şehzâde Gazi Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki vakfı için 3 bin 159 kuruş, Yıldırım Sultan Bayezid Han'ın Cami-i kebir (Ulucami) diye bilinen Bursa'daki vakfı için 3 bin 67 kuruş, Darussaade ağası

Mehmed Ağa'nın İstanbul'da Çarşamba pazarı yakınındaki vakfı için 2 bin 920,5 kuruş, Sultan Orhan Gazi'nin Bursa'daki vakfı için 2 bin 729,5 kuruş, Mahmud Paşa-yı Veli'nin İstanbul'daki vakfına 2 bin 487 kuruş, Sultan Murad Han Gazi'nin Edirne'deki vakfı için 2 bin 309,5 kuruş, Valide Handân Sultan'ın İstanbul'daki vakfı için 2 bin 261 kuruş, Sultan Süleyman Han'ın Çorlu'daki vakfı için 4 bin 120,5 kuruş, Sultan Selim Han'ın Tire'deki vakfı için 2 bin 82 kuruş, Fatıma Sultan'ın İstanbul'da Sadrazam Sarayı yakınındaki vakfı için bin 944,5 kuruş, Sultan Selim Han'ın Çorlu Kasabası'ndaki vakfı için bin 901, Birgi kasabasındaki Haremeyn vakıfları için bin 894 kuruş, Hanım Sultan'ın İstanbul'da Kızılsaklık yakınındaki cami vakfı için bin 772 kuruş, Sultan Orhan Gazi'nin Gebze'deki vakfı için bin 713,5 kuruş, Gazi Murâd Paşa'nın İstanbul'da Veznecilerdeki vakfı maaş ve masrafları için bin 500 kuruş, Gelingiras'da Haremeyn'e tabi vakıflar için bin 107 kuruş, Edirne'deki Haremeyn'e tabi bazı vakıflar için 782 kuruş, Ebu İshak Kâzerûni'nin Bursa'daki vakfı için 500 kuruş, Mehmed Paşa'nın Cedid-i İslam'daki vakfı için 320 kuruş, Sufiye Fatma Sultan'ın İstanbul'da Aşık Paşa yakınındaki vakfı için 542,5 kuruş, Yerköy'de Haremeyn evkafı için 300 kuruş, Hâce Gevherhan Sultan'ın İstanbul'daki vakfı için 278,5 kuruş, Ferahşâd Sultan'ın İstanbul'da Koska yakınındaki vakfı için 275 kuruş, Hazret-i Mevlânâ'nın Konya'daki vakfının maaş ve masraflarının tamamlanması için 250 kuruş, Bayezid Çelebi diye meşhur Şarabdar Hamza Bey'in Edirne'de Kıyık Mahallesi'ndeki vakıf için 240, Egrî Bucağı'nda Haremeyn evkafı için 138 kuruş, Orhan Gazi vakfı için 137 kuruş, Sultan Süleyman Han'ın Edirne'deki vakfı için 120,5 kuruş, Serây-ı Cedîd-i Âmire'de Kal'a Yeri denilen mahalde yeniden yapılan hamamın külhancılarına aylık 10 kuruştan yıllık 120 kuruş, Hasan Paşa'nın Akşehir'deki vakıfları için 110 kuruş, Balaban Paşa'nın Edirne'deki için 93 kuruş ve Bursa'da Haremeyn Vakfı'na tabi bazı yerlerin masrafı için 91,5 kuruş ödeme yapılmıştır.

Haremeyn'e Gönderilen Diğer Paralar, Hac ve Su Yolu Masrafı

Haremeyn şeyhi tarafından yazılan yazıya istinaden 24 bin 750 kuruş gönderilmiştir. Ayrıca hac ibadeti için menzillerde konaklayan hacıların yollarda eşyalarını indirip yüklemeleri, saklamaları, atlarını değiştirmeleri için yapılmış konak yeri bârhânelerin durumunun iyileştirilmesi ve suculara (ser-sâka-yı evvel ve sâni) 16 bin 250 kuruş gibi önemli bir miktar gönderilmiştir. Ayrıca Ayn-i irfân denilen suyolları tamirâtı için Mekke şerifinin yazısına istinaden 3 bin kuruş gönderilmiştir. Bunun dışında 1219 senesine mahsuben Mekke-i Mükerrreme kadısı Kütahiyevî Ömer Efendi'ye tahsis edilmiş olan Cidde mahsulünden başka hazine tarafından hacı adaylarına güvenli bir yolculuk yaptırmakla görevli hac yolu maiyeti için 6 bin 575 kuruş ödeme yapılmıştır. Ek olarak her yıl Şâm-ı şerifdeki Süleymâniye ve Selimiye vakıflarından Ravza-i mutahhara'ya gönderilen zeytin yağı fazla masrafı için 6 bin 417,5 kuruş gönderilmiştir.

İkram ve İktidar Bağlamında Değişik Zamanlarda Verilen Hediye ve İkramlar

Sultan ve beylerin maiyetini ve halkını doyurup beslediği geleneği Osmanlı padişahları değişik zamanlarda yaptığı harcamalarla devam ettirmişlerdir. H. 1218/1803-04 yılı mevlid kandilinde Sultan Ahmed Cami'nde Darussade ağasının organize ettiği padişah hediyeleri toplamı 8 bin 891 kuruş tutmuştur. Yine aynı sene ramazan ortasında padişah huzurunda gerçekleştirilen bir toplantıda yapılan ikramlara 4 bin 525 kuruş harcanmıştır. Bu tarihten önce H.1216/1801-1802 yılında bir yıl içerisinde Nuruosmaniye, Eyüp, Kalenderhane, Bahçekapısı'ndaki Valide Sultan (Yeni) Camii, Abbas Ağa, Mahmud Paşa ve Sultan Mahmud Han Gazi vakıflarından Beyoğlu'nda Taksim'de Cuma ve diğer günlerde padişah ziyareti şartları gereğince Haremeyn Hazinesi'nden çeşitli hediye ve ikramlar için 2 bin 946 kuruş harcanmıştır. Bu harcamalar padişahın halk nezdinde meşruiyetini sağlamlaştırmakla padişahın koruyucu kanatlarının altında halka güven hissi vermektedir.

Devlet-i Ebed-Müddet'in Devamlılığı İçin Yapılan Dualar ve Harcamalar

Dua İslam literatüründe yaratının büyüklüğünü ve kulun acizliğini itiraf etmesini, sevgiyle ve tazimle yardım istemesi anlamına gelir (Cilacı, 1994, s. 529). İnsan duayla halini Allah'a arz eder ve ona olan saygı ve ümit hisleri kendisinden daha üstün olana ihtiyacını ifade eder. Dua bir taraftan kendi gereksinim ve noksanlıkların telafisi diğer yandan daha iyiye ulaşmak isteğiyle yaratıcıyla bir diyalogdur (Cilacı, 1994, s. 529). Tasavvuf literatüründe halkın duası söz, zahitlerinki davranış, ariflerinki hal iledir denir (Uludağ, 1994, s. 535). Bu literatüre hâkim olan Osmanlı sultanları da dua ehline hep yakın olmuş, dua edilmesine vesile yaratıp desteklemiş her fırsatta ayin ve kutlama gecelerinde ikram ve harcamalar gerçekleştirmişlerdir. 1218/1803-04 yılı muharrem ayında padişahın İstanbul'da bulunan tüm tekke zaviyelerde bulunan şeyh, tarikat ehli ve dervişlerin Devlet-i Ebed-Müddet'in ömrünün devamı için 2 bin 530 kuruş bayramlık hediye vermiştir. Muhasebe kaydında niyet ince bir üslup ve kavramla ifade edilmiştir; *Astâne-i âliyye* ile payitahtı büyük bir dergâha kinaye, *sevâd-ı saltanat-ı seniyye* ile de aslında tüm ülke çapında özelde payitahttaki tüm tekke ve zaviyelerdeki dua ehlerinden dua beklentisi şu şekilde ifade edilmiştir:

Muharremül-haram-ı atıyye-i hümâyûn olmak üzere Astâne-i âliyye ve sevâd-ı saltanat-ı seniyye'de vâki' cem'-i tekiyye ve zâviyelerde sâkin meşâyih-i tarikat-ı âliyye ve fukarâ-yı dervîşâna devâm-ı ömr-i devlet-i ebed-müddet için 'idiyye-i mahsûs zımnında ber-mu'tâd-ı kadîm defter...şeklinde devam etmektedir.

Ayrıca yine İstanbul'da Ayasofya Cami ve diğer mescitlerde okunan enâm suresini okuyup padişahın ömrünün devamı için dua hizmetinde olanlara bin 809 kuruş harcanmıştır. Bunun dışında şaban ortasında fakirlere yardım ve bazı cami ve mescitlere aydınlatma için 2 bin 10 kuruş yardım yapılmıştır.

Sonuç

Tüm bu veriler Haremeyn Vakıflarının yüzyıllarca sürdürmüş olduğu sosyal, ekonomik, dini hayatın düzenlenmesi ve hatta siyasi iktidarın sağlanması rolünü devam ettirdiğini, XIX. yüzyıl başında da hala önemli bir ekonomik güç olduğunu göstermiştir. Haremeyn'e gönderilen surre yardımlarının o kalem için ayrılanlardan çok daha fazla olması, yüzyıllardır bölge halkına gönderilen yardımların sadece dini motivasyonla değil bölgedeki değişen dengeler çerçevesinde yine önemli boyutlara ulaştığını göstermektedir; Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle gelişen olayların bölgeye olan hassasiyeti daha da artırmış olabileceği zira yüzyıllardır emperyalist güçlere karşı bölgede iktidarın güçlü tutulması düşüncesinin hep var olduğu bilinmektedir. Ayrıca Haremeyn Hazinesi'nden yapılan ödemeler bağlamında vakıfların faaliyet durumları ve buna bağlı olarak büyüklükleri bakımından kıyaslama imkânı elde edilmiştir; Buna göre Edirne'de II. Bayezid Vakfı'nın ilk sırada olmak üzere İstanbul'da Şehzade Mehmed ve Nuruosmaniye Vakıflarının ilk sırada yer aldıkları anlaşılmaktadır. Bunların ardından I. Mahmud'un yaptırdığı Ayasofya İmareti ile Üsküdar'da Atik Vâlîde Sultan Vakfı yer almıştır. Ayrıca imaretlerinden her gün ihtiyaç sahiplerine sıcak yemek ve ekmeğe dağıtılan bu vakıfları karşılaştırmak mümkün olabilmıştır. Hem ayrıca 1800'lerin başında sahada hangi vakıfların etkin rol oynadığı görülmüş ve İstanbul'un sosyal tarihine bir katkı sunulmuştur. Ayrıca Haremeyn'e tabi vakıf çalışmalarında bu tür kaynaklardan genel veri toplamanın çok zor olması nedeniyle bunların müstakil inceleme konusu yapılarak daha geniş çerçevede önemli bilgilerin günyüzüne çıkabileceği anlaşılmıştır. Bir diğer husus imaretlerin ihtiyacı olan unun Haremeyn Hazinesi aracılığıyla tekelden alınıp imaretlere dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Son olarak incelediğimiz dönemde Haremeyn Hazinesi'nin gelir fazlası vererek ekonomik durumunun iyi olduğu görülmüştür. Gelirlerinin azalmasına rağmen İstanbul'un içtimai hayatında önemli rolleri olan büyük vakıfların ayakta kalması da bu Hazine sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca gelir gider dengesinde Hazine yönetiminin izlediği belli

bir bütçe politikasının da etkisi olduğu; gelir ve giderlerin tahakkuk ettiği yıla göre kaydedildiği ve vakıflara ödemelerde giderlerin gelirlere oranı %30'u geçmeyecek şekilde hareket edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Elbette daha fazla ve genel sonuçlara ulaşmak uzun vadeli muhasebe verilerinin incelenmesiyle mümkün olacaktır.

Kaynakça

Arşiv kaynakları

Osmanlı Arşivi Haremeyn Mukataası kalemi defterleri: OA.D.HMK.d.22131
 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi: VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.
 VGMA D. no:1412 (Kasa 29).: Sultan Selim-i Sâlis İbn-i Sultan Mustafa-i Sâlis (Vakfiye).
 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi: TSME.e Dosya:155 Gömlek: 83 (H.11/10/1105)

Basılı kaynaklar

- Algar, H., (2002): Kâzerûnî. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 145-146.
- Akgündüz, A., (1996): *İslam hukukunda ve Osmanlı tatbikatında vakıf müessesesi*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akyıldız, Y.; Abay, A.R., (2017): Vakıf müessesesinin gelişimi ve mahiyeti tarihsel bir değerlendirme. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7 (15), s. 141–157. DOI: 10.17828/yalovasosbil.372776.
- Arslanboğa, K. (2018): Osmanlı Devleti'nde vakıf yönetiminde tevliyet: İstanbul örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi* 16 (32), s. 551–558. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/comuybd/issue/40668/439322>.
- Ateş, N., (2019): Bursa Emir Sultan Külliyesi vakıfları (kuruluşundan xvii. yüzyıl sonuna kadar). *Vakıflar Dergisi* (52), s. 9–27. DOI: 10.16971/vakiflar.668168.
- Barlak, H., (2019): Sultan II. Abdülhamid'in Haremeyn hassasiyeti. *Avrasya Uluslararası Araştırmaları Dergisi* 7 (17), s. 128–150. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/759508>, checked on 10/28/2020.
- Bayram, S., (2000): Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed'in, Şehzade Külliyesi Vakfiyesi ve Türk sanatındaki yeri. *Milletlerarası XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12-17 Eylül 1994*, s. 1017–1039.
- Bizbirlik, A., (2000). Hicri 1003 (1595) tarihli defterin ışığında bazı Osmanlı vilayetlerindeki haremeyn vakıfları. *Osmanlı Araştırmaları* 20 (20). Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oa/issue/10958/130992>.
- Buluş, A., (2009). Sivil toplum kuruluşlarına tarihsel bir örnek: Osmanlı vakıfları. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 8 (16), s. 20–36. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28423/302678>.
- Buzpınar, Ş. T.; Küçükbaşçı, M. S., (1997). Haremeyn, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (16), s. 153–157.
- Buzpınar, Ş. T., (2009). Surre. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 37, s. 567–569.
- Cezar, Y., (1986). *Osmanlı maliyesinde bunalım ve değişim dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a mali tarih*. İstanbul: Alan Yayınları.
- Cilacı, O., (1994). Dua. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9, s. 529–530.
- Çizakça, M., (2019). İktisat Tarihi Açısından Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, s. 73–84. DOI: 10.16971/vakiflar.586069.
- Çobanoğlu, A. V., (2002). Kuyucu Murad Paşa Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 26, s. 509–510.
- Dávid, D., (1994). Eğri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 10, s. 489–491.
- Doğan, M. S., (2011). Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım. *Sosyoloji Konferansları* (34), s. 9–28. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9518/118915>.

- Durak, A., (2018). Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun Geleneği "18 Ekim 1656 Tarihli Mekke'ye Gönderilen Defter Örneği". *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi* (4), s. 24–34. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kulliyat/issue/36872/420660>.
- Emecen, F., (1996). Gelibolu. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 14, s. 1–6.
- Erol, G., (1993). Çinili Cami Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 8, s. 335–337.
- Eyice, S., (1991). Aysofya. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 4, s.212.
- Eyice, S., (1995a). Eyüp Sultan Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 12, s. 9–12.
- Eyice, S., (1995b). Fatma Sultan camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 12, s. 262–264.
- Eyice, S., (1994). Edirne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 10, s. 431–442.
- Faroqhi, S., (2008). *Hacılar ve Sultanlar: (1517–1638)*. With assistance of Gül Çağalı Güven (çeviren). 2nd ed. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Genç, M., (2014), Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi* (42), s. 9–18.
- Güler, M., (2002). Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (xvi. -xvii. yüzyıllar). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Tatab Yayınları.
- Güler, M., (2006). *Gülnûş Vâlide Sultan'ın hayatı ve hayrâtı*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Güler, M.; Güneş, H. H., (2018). أوقاف الحرمين في أواخر القرن العاشر الهجري في الأناضول والبلقان. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1), s. 8–19. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akid/issue/41820/478207>.
- Gündüz, F., (2003). Mehmed Ağa Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 28, s. 431–432.
- Güran, T ., (2011). İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü (1793-1839) . İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası , 44 (1-4) , . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/834/9155>
- İpşirli, M., (1993). Cerde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 7, s. 392–393.
- İpşirli, M., (2005). İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 1009/1600 Târihli, İstanbul'un 550. Fetih Yılı için. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (5), s. 823–828.
- Kayaoğlu, İ., (1986). Beşir Ağa vakfı. *Belgeler* 11 (15), s. 77–87.
- Kiel, M., (1991). Atina. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 4, s. 74–76.
- Köksal, A., (2014). II. Meşrutiyet dönemi'nde vakıfların yeniden organizasyonuna dair iki eser: İsmail Sıdkı'nın "Hatırat"ı ve Hamadezade Halil Hamdi Paşa'nın layihası. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33 (56), s. 343–386. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47746/603087>.
- Kurşun, Z., (2017). Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* (9),s.281. DOI: 10.16947/fsmia.323379.
- Kurt, Y., (2019). Mihrişah Valide Sultan Vakfı. *Vakıflar Dergisi* (52), s. 225–227. DOI: 10.16971/vakiflar.668576.
- Küçükbaşcı, M. S., (2007). Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine tarihi. 1. baskı. İstanbul: Yeditepe Yayınevi (İnceleme-araştırma dizisi, 39).
- Lokmacı, S.; Köse, M., (2017). 34 AE tarih 936 arşiv numaralı surre-i hümayun masraf defterinin değerlendirmesi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2), s. 249–258. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/32860/367433>.
- Mucan, A. P., (2016). Seyyid İbrahim Hanif'in "Menazilü'l- Haremeyn'i". *İSTEM* (26),s. 95–104. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem/issue/26553/279629>.

- Orbay, K., (2012). Edirne II. Bayezid Vakfı'nın mali tarihi (1597-1640). *GAMER I* (1), s. 113–141.
- Orbay, K., (2011). Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın mali tarihi ve 17. yüzyılda Trakya tarımsal ekonomisi. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30 (49), s. 145–182. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47753/603196>.
- Orman, T. S. (2013): Yeni Valide Sultan Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43, s. 433–435.
- Özcan, A. (1992): Beşir Ağa, Hacı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5, s. 555.
- Öztürk, N. (1993): Tarihte ve Bugün Vakıflar Eliyle Aileye Götürülen Hizmetler. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 3 (3). DOI: 10.21560/spcd.79149.
- Öztürk, N., (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi*. 1. baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı (İlmi eserler serisi, 34).
- Sakaoğlu, N., (2015). *Bu mülkün kadın sultanları*. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Saylam, A. İ., (2017). Vakfiyeler ışığında Anadolu beylikleri dönemi vakıflarında yemek kültürü ve sosyal yardımlaşma ile ilgili örnekler. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (1), s. 57–70. Available online at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/utad/issue/33657/369520>.
- Şensoy, F. (2016): The philanthropies of the sultan's daughter ayşe sultan from the beginning of the 17th century, and her waqf's accounting records. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi* (11), s. 125–168.
- Tabakoğlu, A., (1985). *Gerileme dönemine girerken Osmanlı maliyesi*. I. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Taşkın, O., (2018). Nuruosmaniye külliyesinin mali ve sosyal yönü. *Vakıf Restorasyon Yıllığı* (17), s. 90–107.
- Tekindağ, Ş., (2003). Mahmud Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 27, s. 376–378.
- Turan, A. N., (1999). Mahremiyetin muhafızları darüssade ağaları. *Osmanlı Araştırmaları* (19), s. 123–148.
- Uludağ, S., (1994). Tasavvufta dua anlayışı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9, s. 535–536.
- Uzunçarşılı, İ. H., (1941). Gazi Orhan Bey vakfiyesi. *Belleten* 5, s. 277–288.
- Yağcı, Z. G.; Akkaya, M., (2018). III. Murad ve Safiye Sultan'ın kızları Ayşe Sultan. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yediyıldız, B., (2012). Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 42, s. 479–486.
- Yağcı, M., E.; Ayvaz, E., (2017). Osmanlı mali sisteminde irâd-ı cedid hazinesi ve muhasebe kayıtları (1799-1800). *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* busbed.bingol.edu.tr., Yıl: 7 • Cilt: 7 • Sayı: İktisat Özel Sayısı • Güz/Autumn 2017.
- Yavaş, D., (2013). Yeşilcami Külliyesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 43, s. 492–495.
- Yüksel, H., (2007). Anadolu beyliklerinde vakıflar. *Vakıflar Dergisi* 30, s. 35–50.

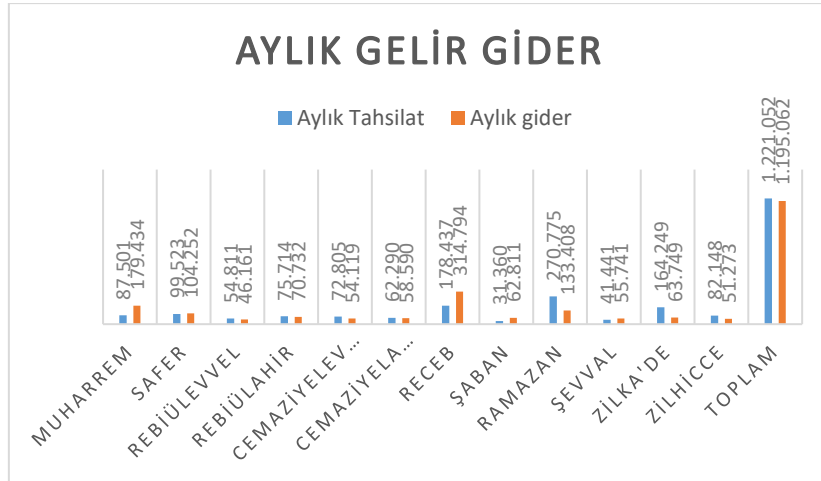
Ek 1: 1218 Yılı Haremeyn Hazinesi'nden yapılan harcamalar

1	Sene-i mezbûr Mekke-i mükerrime ve Medine-i münevvere ve Kudüs ve Şam ahâlilerine ber-mu'tâd ihrâc olunan surre-i hümâyûn ve in'âm-ı fukarâ ve eimme-i hutabâ ve mesârif-i sâiresine ber-müceb sene-i sâbık cânib-i hazine-i Haremeynden virilüb bâ-suret masraf kaydolan	245.216,5
2	1217 senesine mahsûben İstanbul'da vâkî Sultan Mahmud Han ve Sultan Osman Han ve Şehzade Sultan Mehmed ve Üsküdar'da Atik Valide Sultan ve Cedid Valide Sultan İmaret-i âmirelerine verilen dakîk behâsî irâd-ı cedîd-i Hümâyûn hazinesi tarafından zabt olunan mukataatı mallarından ber-müceb-i şurût verilen...	112.265,5
3	Devletlü Valide Sultan, ismetli baş kadın, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci, altıncı kadın hezretlerine ve izzetli Hazinedâr usta ve hazine vekili izzetli Lala'ya cânib-i Haremeynden verilen aylıkları	86.400,0
4	Darussaade Ağası hazretlerinin tayin buyrulan şehriye ve senevierlerinden mâ'dâ haz-ı (!) kadîm bedeli olmak üzere beher sene Haremeyn-i Şerifeyn hazinesinden muayyene buyrulan altmış bin guruş sene-i sâbık mücebince taraflarına verilen	62.500,0
5	Sultan Bâyezid Han-ı Velî'nin Edirne'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	57.403,5
6	Şehzade Sultan Mehmed'in İstanbulda vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	43.580,0
7	Sultan Osman Han'ın İstanbul'da Nuruosmaniye camii dimekle şehîr evkâfı...masrafı için verilen	42.873,0
8	Sultan Mahmud Han Gâzi'nin İstanbul'da Ayasofya-yi kebîr ittisâlinde kâin imâretleri evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	41.906,0
9	Atik Vâlide Sultan'ın Üsküdar'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün ...alelhesab verilen	32.168,0
10	Valide Sultan'ın vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	28.705,5
11	Saadetlü Darussaade Ağası hazretlerinin maaş ve daireleri masrafı için verilen	27.500,0
12	Darussaade ağası kâtibi efendi senevi maaşına mahsuben.... verilen	26.958,5
13	İşbu sene-i mübârekede Medine-i Münevverede şeyhül'- Haremü'n-nebevî Ağası tarafından bâ-tahrîrât tevârüd iden Necabülham Ali ve Şeyh Ahmed ve Şeyh Ali'ye ber-müceb hatt-ı hümâyûn cânib-i hazineden virilüb bâ-suret masraf kayd olan...	24.750,0
14	Beşir Ağa'nın İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	22.605,5
15	Veled-i mecd-i hazret-i cihândâri cennetmekân Sultan Ahmed Han Gazi'nin serây-ı cedîd-i âmire derûnunda kâin kütüphâne-i celîleleri evkâfının mukâtaatı fâizi ile muhasebesi vergisi beher sene tarâf-ı mülûkânelerine teslim-i mutâd olmağla 1216 senesi hesabı ru'yet olundukta şerefsudûr iden hatt-ı hümâyûn mücebince mukâtaatı fâizi olmak üzere bâ-suret-i hâzine-i Haremeyn'e masrâf kayd olan	17.508,5
16	Cedid Valide Sultan'ın Üsküdar'da Balaban İskelesi kurbunda vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	17.271,0
17	Hazret-i şehriyârî izzetlü Lala hazretlerinin daireleri avn ü masraflarıçün cânib-i Haremeynden muayyene buyrulub... aylığı olmak üzere taraflarına verilib...	17.140,0
18	Tarîk-i hac siyâkında mühimmât ve hac-ı râh ve tahfif-i barhâne için ser-medâr olmak üzere mu'tâd-ı kadîm ma'a zam-ı ser-sâka-i evvel ve sâni olanlara ber-müceb-i hatt-ı hümâyûn Haremeyn mukâtaatı fâizinden beher sene muayyene buyrulub sene-i sâbık üzere taraflarına virilüb bâ-suret masraf kaydolan	16.250,0
19	Fatıma Sultan ve sadr-ı sâbık İbrahim Paşa'nın İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	15.644,5
20	Sultan Murad Han Sâlis'in Bursa'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	15.444,7
21	Sultan Bayezid Han Veli'nin Amasya'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	14.787,0
22	Sultan Selim Han ve Sultan Murad han ve Sultan Mehmed Han'ın İstanbul'da Ayasofya'yı kebîr camii kurbunda türbeleri evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	13.678,0
23	Ebu Eyyüb el-Ensâri cami evkâfının vezâyif ve mesârifçün verilen	13.628,5
24	Emir Sultan ks.Bursa'da vâkî evkâfının mesârifçün verilen	12.591,5
25	Sultan Selim Han Edirne'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	13.399,0
26	Valide Sultan'ın Galata'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	10.525,0
27	Çelebi Sultan Mehmed Han'ın Yeşil İmâret dimekle şehîr Bursa'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	10.253,0

28	Çinili Valide Sultan'ın Üsküdar'da vâkî camii evkâfının vezâyif ve mesârifçün ... virilen	9.559,0
29	Sene-i mezkûr rebülevvelinde Sultan Ahmed Han Cami'inde mevlid-i nebevî kıra'eti esnasında Darussaade ağası tarafından ber-mu'tad sarf olunub sene-i sabıkı mücebince atıyye-i mülûkânelerineHaremeyn Hazinesi'nden verilüb...	8.891,0
30	Sultan Murad Han Gazi'nin Edirne'de vâkî mevlevihaneleri evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	7.480,0
31	1219 senesine mahsûben Mekke-i Mükerrreme kadısı Kütahiyevî Ömer Efendiye gayri ez-mahsûl Cidde-i mamure beher sene canib-i hazineden maiyyet-i hac-ı râhî sene-i sâbıkı mucebince tarafına virilüb bâ-suret masraf kaydolan	6.575,0
32	Şâm-ı şerifde vâkî Süleymâniye ve Selimiye vakıflarının mâl-ı irsâliyesinden ğayr-ı ez-mahsûbât-ı kâdim Ravza-i mutahhara'ya irsâl olunan revġan-ı zeytin ziyâde bâhasıçün ber-müceb hatt-ı hümâyûn...masraf kaydolan	6.417,5
33	Fatih-i Bağdad Sultan Murad Han Gazi'nin İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	6.338,5
34	Valide Sultan'ın Üsküdar'da Liman İskelesi kurbunde vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	6.000,0
35	Sâbıkâ Darussaade Ağası el-hâc Mustafa Ağa'nın İstanbul'da vâkî evkâfı...masrafı için verilen	5.037,5
36	Gazi Mustafa Mustafa Paşa'nın Gegbuze'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	5.014,0
37	Sâbıkâ Atina voyvodası el-hâc Ali Ağa'nın vakf-ı idâresi Ayasofya-yı Kebîr vakfı mütevellilerine bâ-emr-i irâde ihâle buyrulmaġla ber-müceb vakfına müretteb olan vezâyif ve revġan-ı zeyt behâsiçün... masraf kaydolan	4.855,5
38	Ayşe Sultan ve Gazi İbrahim Paşa'nın İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	4.822,5
39	Sarıca Paşa'nın Gelibolu'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	4.805,0
40	1218 senesinde nısf-ı ramâzan-ı şerifde huzûr-ı şehriyârîde ihrâç olunan mâ-i saffe-i ... kâffe-i levâzımatı masârifâtına bâ-sûret virilen	4.525,0
41	Şah Sultan'ın hazret-i Eyüb Ensâri kasabasında vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	4.426,0
42	Fatıma Sultan binti Sultan Selim Han'nın İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün..virilen	3.875,0
43	Sultan Bayezid Han-ı Velî'nin Edirne'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	3.560,0
44	Şehzâde Gazi Süleyman Paşa'nın Kasaba-yı Bolayır'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	3.159,0
45	Yıldırım Sultan Bâyezid Han'ın Cami-i kebir dimekle şehîr Bursa'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	3.067,0
46	Yıldırım Sultan Bâyezid Han'ın câmi-i kebir dimekle şehîr Bursa'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	3.067,0
47	İşbu sene-i mübâreke'de 'ayn-ı irfân suyolları tâmirâtına sarfçün hâla şerif-i Mekke-i mükerrreme hazretleri tarafından bâ-tahrîrât istid'a itmeġin sene-i sâbıkı bâ-takrîr-i arz olundukda şeref-sudûr iden hatt-ı hümâyûn mücebince cânib-i hâzine-i Haremeyn'den verilüb bâ-sûret masrâf kayd olan	3.000,0
48	1216 senesi martı ibtidasından şubatı gayetine gelince bir sene zarfında Nururosmâniye ve Hazret-i Ebû Eyyüb Ensâri ve Kalenderhâne be Bahçekapısı kurbunda Valide Sultan ve Abbas Ağa ve Mahmud Paşa-yı Velî ve Sultan Mahmud Han Gazi vakfından Begoġlunda Taksim nâm malhe yevm-i cumâ ve eyyâm-ı sâirede teşrif-i hümâyûn ve vukuiyyet ber muceb-i hatt-ı hümâyûn verilen nizâm-ı müstahsene şurutu mucebinde Haremeyn Hazinesi'nden müretteb olub verilen inâmât şukûfe ve meyve bahâsı defer-i müfredâtıyla atebe-i mülûkânelerine arz olunub şerefsudur iden hatt-ı hümâyûn mücebince Haremeyn Hazinesi'nden verilen basuret masraf kaydolan	2.946,0
49	Sâbıkâ Darussaade ağası Mehmed Ağa'nın İstanbul'da Çarşamba pazarı kurbunde vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	2.920,5
50	Sultan Orhan Gazi'nin Bursa'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	2.729,5

51	1218 senesi Muharremü'l-haram atıyye-i hümâyün olmak üzere Astâne-i aliyye ve sevâd-ı saltanat-ı seniyyede vâkî cem' tekiyye ve zâviyelerde sâkin meşâyih-i tarikat-ı âliyye ve fukarâ-yı dervîşâna devâm-ı ömr-i devlet-i ebed-müddet için 'idiyye-i mahsûs zımında ber-mu'tâd-ı kadîm defter....	2.530,0
52	Mahmud Paşa'yı Veli'nin İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	2.487,0
53	Sultan Murad Han Gazi'nin Edirne'de vâkî darü'l-hadisinin evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	2.309,5
54	Valide Handân Sultan'ın İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. Verilen	2.261,0
55	Sultan Süleyman Han Çorlu'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	4.120,5
56	1216 senesi muharremi guresinden sene-i mezkûr gâyetine gelince bir sene derûnunda Haremeyn Hazinesi mesârifi ve levâzimât-ı usta ve kîse ve meşîn-i kîse ve defâter ve tâmirât-ı dâire-i sâbıkı üzere verilüb masraf kaydolan	2.119,5
57	Sultan Selim Han'ın Tire kasabasında vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	2.082,0
58	Sene-i mezbûr nısf-ı şa'bânda fukarâ-i müstehakkîne tevzi' olunan kıyma! behâ ile cevâmî' ve mesâcid-i şeriflerine şem' behâlarıçün... verilen	2.010,5
59	Fatıma Sultan'nın İstanbul'da serây-ı sadr-ı âli nezdinde vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	1.944,5
60	Birgi kasabasında vâkî Haremeyni's-şerifeyn evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	1.894,0
61	Devâm-ı ömr-i devlet-i padişahiçün İstanbul'da Ayasofya-i kebir camii ve mescid-i sâirede kira'et olunan enâmhân hademelerinin vezâyifiçünverilen	1.809,0
62	Hanım Sultan'nın İstanbul'da Kızılaslak kurbünde vâkî camii evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	1.772,0
63	Sultan Orhan Gazi'nin Gegbuze'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	1.713,5
64	Gazi Murâd Paşa'nın İstanbul'da sûk-ı Vezneçiyân'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	1.500,0
65	Gelingiras'da vâkî Haremeynişerifeyn evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	1.107,0
66	Darüssaade Ağası kâtibi maiyetinde olan hulefâya ber-müceb-i hatt-ı hümâyün senevî maaş olmak üzere muayyen buyrulub ber-müceb-i sene-i sâbık 1218 senesine mahsûben taraflarına verilüb ba-sûret-i masraf kayd olan	1.000,0
67	Edirne'de vâkî Haremeyn evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	782,0
68	Ebu İshak Kâzerûnî'nin Bursa'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	500,0
69	Mehmed Paşa'nın Cedîd-i İslamlu'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	320,0
70	Sufiye Fatma Sultan'nın İstanbul'da Aşık Paşa kurbunda vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. Verilen	300,0
71	1216 senesine mahsûben Yerköy'de vâkî Haremeyn-i şerifeyn evkâfının vezâyif ve mesârifçün bâsuret ... verilen	300,0
72	Hâce Gevherhan Sultan'nın İstanbul'da vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	278,5
73	Ferahşâde Sultan'ın İstanbul'da Koska kurbunda vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. Verilen	275,0
74	1217 senesine mahsûben Hazret-i Mevlânâ k.s.medine-i Konya'da vâkî evkâfının tekâmîl-i vezâyif ve mesârifçün...verilen	250,0
75	Sufiye Fatıma Sultan'nın İstanbul'da Aşık Paşa kurbunda vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	242,5
76	Bâyezid Çelebi dimekle şehir Şarabdâr Hamza Bey'in Edirne'de Kıyık mahallesinde vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	240,0
77	Egrî Bucağında Haremeyn evkâfı vezâyif ve mesârifçün verilen	138,0
78	Orhan Gazi evkâfı vezâyif ve mesârifâtı için verilen	137,0
79	Sultan Süleyman Han'ın Edirne'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün... verilen	120,5
80	Serây-ı cedîd-i âmire'de kal'a yeri nâm mahalde müceddeden küşâd olunan hamamın külhancıları aylığı...	120,0
81	1217 senesine mahsûben Hasan Paşa'nın Akşehir'de vâkî evkâfı	110,0
82	Balaban Paşa'nın Edirne'de vâkî evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	93,0
83	Bursa'da vâkî Haremeyn evkâfının vezâyif ve mesârifçün.. verilen	91,5
	Toplam gider	1.195.062,0

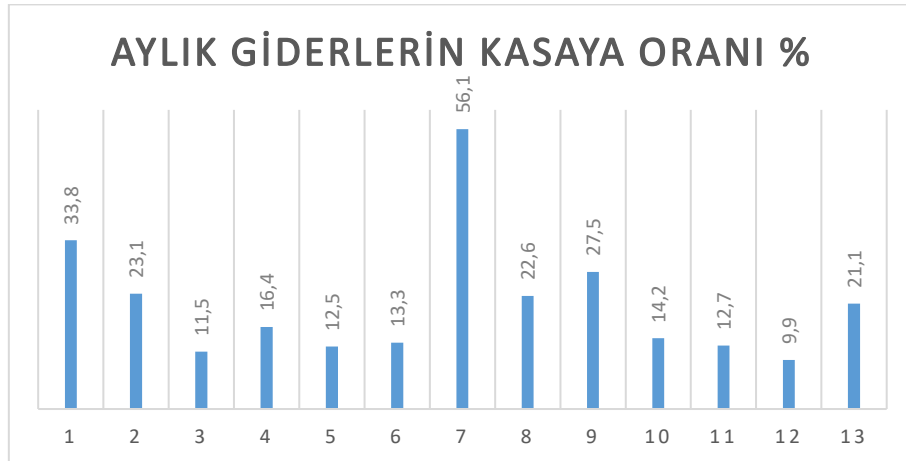
Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Grafik 1: Aylık gelir-gider

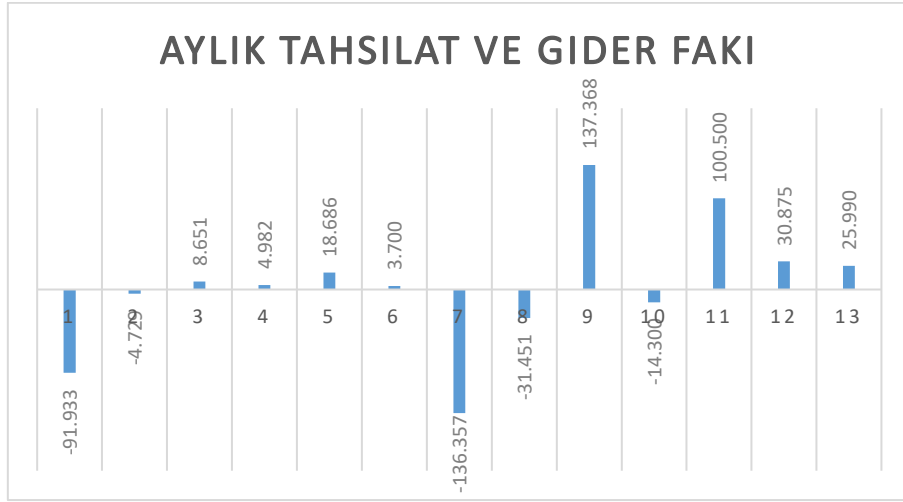
Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Grafik 2: Önceki aydan devreden bakiye ve aylık gider karşılaştırması

Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Grafik 3: Aylık giderlerin kasaya oranı

Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Grafik 4: Aylık tahsilat ve gider karşılaştırması

Kaynak: (VGMA.EV.HMH.d-07738 s. 8a-24b.)

Büyük Selçuklu Ordusunun Malazgirt'e (1071) Giden Güzergahı¹

The Route of Grate Seljuk Army to Manzikert (1071)

Hasan YENİDOĞAN*

Öz

Büyük Selçuklular, Sultan Alparslan önderliğinde 26 Ağustos 1071 tarihinde meydana gelen Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunu yenerek o güne kadar İslam tarihinde eşine rastlanmayan bir zafer elde etmişler. Sultan Alparslan, 1071 yılının Mayıs ayında Halep'i kuşatarken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in üç yüz bin kişilik ordusuyla harekete geçtiği haberini öğrenince haremینی veziri Nizamü'l-mülk ile Tebriz'e (veya Hemedan'a) göndermiş ve vezirine derhal asker toplamasını emretmişti. Sultan'ın kendisi ise toplayabildiği kadar askerle Malazgirt Ovası'na varmıştı. Nizamü'l-mülk ise topladığı birliklerle İran'dan yola çıkarak Malazgirt'e varmıştı. Çalışmada Doğu Anadolu ve İran'daki yol ağları hakkında bilgi verdikten sonra Sultan Alparslan'ın ve İran'dan gelen destek birliklerinin hangi güzergâh üzerinden savaş meydanına ulaştığı tartışılmıştır. Giriş bölümünde Bizanslıların ve Selçukluların kullandığı yol ağları hakkında bilgi verildikten sonra hükümdarların bu yolların bakım, onarım ve yenileme işine vermiş olduğu önemden bahsedilmiş; ardından kara yolu dışında nehir yollarının hem taşımacılıkta hem de lojistikte kullanımı ele alınmıştır. Son bölümde ise Sultan Alparslan'ın ve destek birliklerin ilerlediği muhtemel güzergahların tespiti yapılmış ve ayrıca tespit edilen bu güzergâhlar haritalandırılarak yolların daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Alparslan, Sefer, Güzergâh, Bizans.

Abstract

In the battle of Manzikert, which took place on 26 August 1071 under the leadership of Sultan Alparslan, the Great Seljuqs had achieved an unprecedented victory in the history of Islam by defeating the Byzantine army. While Sultan Alparslan was besieging Aleppo in May 1071, he learned about the news of the Byzantine Emperor Romanos Diogenes had taken action with his army of three hundred thousand people and sent his harem with his vizier Nizam al-Mulk to Tabriz (or Hemedan) and ordered his vizier to recruit soldiers immediately. The Sultan herself reached the Manzikert plain with as many soldiers as he could collect. Nizamü'l-Mulk, reached Manzikert with the troops he collected from Iran. In the study, it was discussed on which route Sultan Alparslan and the support troops from Iran reached the battlefield after giving information about road networks in Eastern Anatolia and Iran. In the introduction, after giving information about the road networks used by the Byzantines and Seljuks, the importance given to the maintenance, repair and renovation of these roads was mentioned. Afterwards, details about the use of river roads in transportation and logistics besides the highway were given. In the last section, the possible routes of Sultan Alparslan and support troops determined in the light of historical data. These routes were mapped to provide a better understanding of the roads.

Keywords: Manzikert, Alparslan, Expedition, Route, Byzantine.

Giriş

Günümüz yol ağlarının tarihi antik döneme kadar gitmektedir. Bunun nedeni ise toplumları birbirine ulaştıran yolların geçmişten gelen bilgi birikiminin bir ürünü olmasıdır. Toplumlar, yüzyıllar içerisinde o günün şartlarında güvenli, taşımacılığa elverişli ve kısa olan yolları meydana getirmiştir. Bu yolları meydana getiren en önemli unsur ise kuşkusuz coğrafi faktörlerdir.

Anadolu'da XI. yüzyılda kullanılan yollarla günümüz Anadolu'sundaki yollar kıyaslandığında ana yollarla birlikte ara yolların birçoğunun kullanılmaya devam edildiği anlaşılmıştır. Örneğin Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Büyük Selçuklu ordusu ile karşılaşmak için Anadolu'nun batısıyla doğusunu birleştiren bugünkü ismiyle E90, D260, D200, D300, E88, D955 ve D270 gibi ana yollar üzerinden Malazgirt Ovası'na gelmişti (Haldon, Gaffney, Theodoropoulos, Murgatroyd, 2011-2012, s. 213; Speros, 1971, s. 17, 26-27).

İran coğrafyasındaki yolların tarihi de Büyük Selçuklu Devleti'nin İran'a hâkim olduğu yıllardan çok daha öncesine dayanmaktadır. MÖ V. yüzyılda yaşadığı düşünülen Herodot,

¹ Bu çalışma "Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu" adlı Dr. tezinden türetilmiştir.

* Arş. Gör. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, hsnyenidogan@gmail.com

İran'ın Susa² şehrinden; günümüzde Batı Anadolu'da bulunan Manisa, Uşak ve Kütahya'nın bir kısmını kapsayan Lidya'nın başkenti Sardes'e kadar uzanan yaklaşık 2.500 km'lik Pers kral yolundan bahsetmektedir (Herodotus, 1994, s. 23-24; Herodotus, 1973, s. 309-10).³ Bu yolun Herodot'un yaşadığı zamandan çok daha önce yapıldığı düşünülmektedir. Böylelikle bahsi geçen yolun günümüzden en az iki bin beş yüz yıl önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu bilgi, İran'daki yolların yapımının Selçukluların İran'da hakimiyet kurmaya başladığı tarihten minimum bin beş yüz yıl öncesine yani Ahemeniş İmparatorluğu'na kadar uzandığı sonucuna ulaşılmasını sağlamaktadır. Bir toplumdaki diğerine miras kalan bu yollardan Büyük Selçukluların istifade ettiği de muhakkaktır.

Hükümdarlar; sosyolojik, ticari ve askeri kaygılardan ötürü bir yandan yolların bakımını yaparken diğer yandan da yeni yollar yapmaktaydı. Mesela IX. yüzyılda Tolunoğlu Humaravayh, Aylah ile Tih Çölü arasında bulunan dağ geçidini yol haline getirmişti. Nil Nehri boyunca uzanan yolun bakımı için her yıl on bin altın harcanmaktaydı. Gazne sultanları, İran'ın doğusunda yol yapımı için çok uğraş vermişti. Ayrıca Sultan Tuğrul Bey, 1054-1055'te Müslümanlarca kutsal sayılan Mekke şehrine giden yolların tamir edilmesiyle bizzat ilgilenmişti. Yolların yapım ve tâtilatına olduğu gibi güvenliğine de önem veriliyordu. Ünlü Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk, yolların güvenliği için hazineden büyük bütçenin ayrılması gerektiğini tavsiye etmişti. Bu bütçenin bir kısmı yolların güvenliğinden sorumlu görevlilere ayrılmaktaydı. Ayrıca bu kişiler vergiden muafı (Fahr-i Müdebbîr, 1967, s. 405; İbnü'l Cevzi, 2014, s. 166; Mîrhând, 2006, s. 3150).

Ülkeleri ve kentleri birbirine bağlayan yollar özellikle sefer zamanı ordular tarafından kullanılmaktaydı. Ordu içerisinden seçilen cesur, ileri görüşlü ve yollar hakkında uzman kişiler; yol üzerindeki taşların toplanması, ağaçların kesilmesi, köprülerin inşa edilmesi, nehirlerin geçilmesine engel teşkil edecek şeylerin ortadan kaldırılması ve yolculuk sırasında karşılaşılabilecek diğer sorunların bertaraf edilmesi gibi işlerden sorumluydu. Özellikle yol üzerinde bulunan taşların temizlenmesi atların hareketini kolaylaştırması açısından önem arz etmekteydi. Böylelikle ordunun geçeceği yollar elverişli hale gelmekteydi. Aksi bir durumla karşılaşıldığında ise hareket halindeki ordu gevşemekte ve varılmak istenilen yere gecikmeli ulaşmaktaydı (el-Ensârî, 1961, s. 83-85; el-Makdisî, 1870, s. 10; Sıbt İbnü'l Cevzi, 2011, s. 253). Özellikle suyun bol olduğu ilkbaharda karşılaşılan taşkınlarda yollar zarar görebilmekteydi. Bu tür durumlarda ya yol, ordunun geçişine elverişli hale getirilir ya da güzergâh değiştirilirdi. Yeni sefer güzergahı ordu mensupları tarafından bilinmiyorsa bu iş için bölgede bulunan kılavuzlara başvurulmaktaydı (Mîrhând, 2006, s. 2911-12; Mîrhând, 2015, s. 57-58).

Fırat'ın batısında uzaklık mil (yaklaşık 2 km), doğusunda ise fersah (yaklaşık 6 km) ile ölçülürdü. Orduların, kervanların ve postacıların yollarını kolaylıkla bulabilmesi için her bir milde *el-mil* adı verilen büyük taşlar vardı. Bu taşlar İslam devletlerinin hemen hemen hepsinde

² Basra Körfezi'nin yaklaşık olarak iki yüz elli kilometre kuzeyinde bulunan Susa (شوش) şehri İran'ın Huzistan bölgesindedir.

³ Herodot bu yolu eserinde şöyle anlatmıştır: Bu yol boyunca kervansaraylar vardır. Çoğunlukla yerleşim yerlerinden geçer ve ıssız değildir. Lidya ve Frigya içlerinden yirmi konak yol gidilir. Frigya'dan Halys Irmağı'na rastlanır. Burayı aştıktan sonra Kilikya sınırına kadar Kapadokya içinde yirmi sekiz konak gidilir. Kilikya'yı tamamlamak için üç konak ilerlenmektedir. Fırat Nehri, Kilikya ve Ermenistan sınır olmaktadır. Ermenistan içerisinde her biri bir nöbet yeri olan on beş konak olan yol gidilir. Ardından Ermenistan'dan Metaine topraklarına girildiğinde burada otuz dört konak yol gidilir. Bu bölgede gemilerin yüzebildiği dört nehir bulunur. Birincisi Dicle'dir, ikinci ve üçüncü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar, birincisi Ermenistan'dan, öbürü Matienlerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes'tir. Buradan Kissia topraklarına vardıldıktan sonra üzerinde Susa kentinin kurulmuş olduğu ve gemilerin işlemesine elverişli bulunan Khoaspes'e kadar on bir konak ilerlenir. Bkz. Herodotus, 1994, s. 23-24; Herodotus, 1973, s. 309-10.

mevcuttu. Ayrıca Kuzey Afrika ve Ermenistan bölgesindeki bütün yollarda da yolu gösteren işaretler bulunmaktaydı (Mazaheri, 1972, s. 348, 360-61).

Yollara verilen önemin bir sonucu olarak bazı şehirlerin yolları taşlarla döşenmişti. Örneğin İstahri, Buhara ve Semerkant gibi Orta Çağ'ın bazı büyük şehirlerin yollarının dağlardan kesilerek getirilen taşlarla döşendiğini aktarmaktadır (İstahri, 1927, s. 312, 318-19).⁴ Büyük Selçuklu ordusunun kullandığı güzergahlardaki yolların taşlarla döşenip döşenmediği mevzuuna gelinecek olursa kaynaklarda bu konu hakkında herhangi bir malumata ulaşılmadığı gibi yüzey araştırmaları sonucunda da bir bulguya rastlanılmamıştır. Çok eskilere dayanan bir ordu geleneğine sahip olan Roma'da, MÖ IV. yüzyılda yollara taş döşeme işlemine başlandığından yola çıkarak bu tarihten yaklaşık olarak bin dört yüz yıl sonra kurulan Büyük Selçuklular zamanında da yollara taş döşendiği söylenebilir.

Bahsi geçen yolların boyutuna gelindiğinde ise ana kaynaklar, yolların genişliği hakkında detaylı bilgi vermemekle birlikte sadece üç süvarinin yan yana gidebildiği bir yolun dar bir yol olarak değerlendirildiğini zikretmektedir. Bahsi geçen yolun maksimum 1,5 veya 2 metreye denk geldiği düşünülmektedir. Roma yollarına bakıldığında MÖ V. yüzyılda 12 Levha Kanunları, çakıl taşları dökülerek yapılan yolların genişliği hakkında bilgi vermektedir. Bu kaynağa göre yolun genişliği düz yerlerde 2,48 cm iken virajlarda 4,96 cm'yi bulabilmektedir. MÖ IV. yüzyıla gelindiğinde Roma, yollara taş döşemeye başlamış ve bu yolların genişliği 6-8 hatta özel durumlarda 12 metreye çıkmıştı. Ayrıca Mersin'in Tarsus ilçesinde yapılan kazı çalışmalarında Roma Dönemi'ne ait 7 metre genişliğinde bir yol gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu verilerin, Büyük Selçuklu ordusunun kullandığı yolların genişliği hakkında yorum yapılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir (Beyhakî, 1940, s. 553; Beyhakî, 2019, s. 421; Takmer ve Tüner, 2007, s. 465).

Büyük Selçuklu ordusu, askerlerin ve ağırlıkların savaş alanına intikali için kara yollarını kullandığı gibi nehir yollarından da istifade etmekteydi çünkü bu yöntem, ordunun savaş alanına daha hızlı ve daha az efor harcayarak ulaşmasını sağlamaktaydı. Örneğin 1064 yılında Ermenistan seferine çıkan Sultan Alparslan; Batı Hazar, Azerbaycan emîrleri ve Türkmenlerle güçlendirdiği ordusunu teknelerle Aras Nehri üzerinden savaş alanına taşımıştı (Friendly, 1981, s. 144). Diğer bir örneğe Selçuklu Devleti'nin ilk kurucusu olan Tuğrul Bey zamanında denk gelmektedir; Sultan Tuğrul Bey, 1058'de ordusuyla Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah'ı ziyaret etmek için Bağdat'a Dicle Nehri üzerinden gemilerle (طَبَارَة) gitmişti (el-Bündârî, 1889, s. 13; el-Bündârî, 1999, s. 10; İbnü'l-Esir, 1987, s. 480). Aras ve Dicle Nehri dışında Büyük Selçukluların egemen olduğu coğrafyada Fırat, Seyhun ve Ceyhun gibi büyük nehirler de mevcuttu. Bu nehirlerin yine gemi taşımacılığı yapılabilen kolları vardı (İstahri, 1927, 80). Selçuklular Dönemi'nde Dicle üzerinde taşımacılık yapan gemilerin bazılarında Sümer gemisi anlamına gelen *Sümeriye* veya *Sümeysiye* denilmekteydi (Mazaheri, 1972, s. 359). Devletin egemen olduğu topraklarda üzerinde gemilerin gidemediği nehirler de vardı. Taberistan, Gürgân, Zencân, Kazvîn, Deylem bölgesinde; Hemedan, Ruzraver, Ramun, Berucerd, Feravende, Zazkan, Şaburhast, Laşter, Nihavend, Kasru'l Lusuz, Esedabaz, Dinaver, Karmasin, Merc, Tazar, Huverme, Sühreverd, Zencân, Ebher, Simnan, Kum, Kaşan, Ruze, Busne, Kerec, Burc, Seray, Devan, İsfahân, Yahudiyye, Hanlencan, Bare, Saymera, Sirevan, Düver, Beni'r-Rasibi ve Talekan gibi yerleşim yerlerinden geçen nehirler bunlardan bazılarıdır (İbn Havkal, 1996, s. 323; İbn Havkal, 2017, s. 331; İstahri, 1927, s. 197-198, 210). Nitekim Selçuklu orduları için hayati önem taşıyan suyun bu nehirlerden sağlandığı çok açıktır.

Malazgirt Savaşı'nın yapıldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin fiziki coğrafyasına bakıldığında nehir yoluna elverişli bir su kaynağının mevcut olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim

⁴ İstahri, Buhara'da yollara döşenen taşların Verke dağından, Semerkant'ta ise Kuhuk adı verilen bölgeye bitişik olan dağlardan çıkarıldığını söylemektedir. Bkz. İstahri, 1927, s. 312-318-19.

Selçuklu ordusu, su ve yiyecek ihtiyacını karşılamak için Ahlat ve Malazgirt arasındaki Rahve Ovası'nda yer alan bir çay yöresinde kamp kurmuştu (Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 83, 97; Sevim ve Merçil, 1995, s. 61-69).⁵ Kaynaklar, bahsedilen çayın ismi hakkında herhangi bir malumat vermemektedir. Buraya en yakın su kaynağının ise Murat Nehri olduğu tespit edilmiştir. Böylelikle kaynaklarda bahsi geçen su kaynağının Murat Nehri olduğu düşünülmektedir.

Malazgirt'e Giden Yol

Rum İmparatoru ile Malazgirt'te karşı karşıya gelen Büyük Selçuklu Devleti, 26 Ağustos 1071 tarihine kadar İslam dünyasında eşine rastlanılmamış bir zafer elde etmiştir. Büyük Selçuklu Sultan'ı Alparslan, Mayıs 1071'de Halep kuşatmasında iken Rum İmparatoru Romanos Diogenes'in devasa ordusuyla harekete geçtiği haberini almış ve hızla Fırat'ı geçerek Diogenes'i karşılamak üzere Ermenistan'a gitmişti (Ahmed bin Mahmûd, 1977, s. 108; Kemalüddin İbnü'l Adim, 1989, s. 16; Kemalüddin İbnü'l Adim, 2014, s. 24; Bayındır, 2020, s. 53). Sultan'ın Halep önlerinden Malazgirt Ovası'na kadar geçen süreçte izlediği rota hakkında farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden biri; Sultan'ın Halep'ten dönerken Urfa, Diyarbakır, Silvan, Bitlis ve Ahlat üzerinden Malazgirt'e ulaştığıdır. Yalnız İbnü'l Adim ve el-Huseynî, Sultan'ın Irak üzerinden memleketine yani İran topraklarına döndüğünü söyleyerek yukarıdaki güzergaha şüpheyle yaklaşılmasını sağlamaktadır. Diğer bir görüş ise Fırat'ı geçerek Diyarbakır'a gelen Sultan'ın buradan Dicle Nehri'ne doğru yol aldığı ardından da güneye doğru ilerleyerek Musûl'a ulaştığıdır. Sultan, Musûl'a giderken nehir yolunu kullanmış olabilir lakin ana kaynaklarda bu konuya açıklık getirecek herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır. Yoluna devam eden Sultan, Musûl'dan kuzeydoğu yönünde bulunan Urmiye'ye ardından da Urmiye Gölü'nün kuzeyinde yer alan Hoy şehrine varmıştı. Sultan, Halep'ten düz bir yolla Hoy'a ulaşabilecekken kuzeydoğu yönünde olan Diyarbakır'a ardından güneydoğu yönünde yer alan Musûl'a buradan da kuzeydoğu yönünde bulunan Urmiye ve Hoy'a giderek zikzaklı bir yolu tercih etmişti. Böylelikle Malazgirt'e ulaşan Sultan'ın Diyarbakır, Musûl, Urmiye ve Hoy'dan topladığı asker sayısı yirmi bini bulmuştu. Bu güzergâhın, İbnü'l Adim ve el-Huseynî'nin vermiş olduğu bilgiyle örtüştüğü ve ayrıca Sultan'ın ihtiyaç duyduğu askerlerin toplanmasına fırsat tanıdığı düşünüldüğünden Büyük Selçuklu ordusunun bahsi geçen zikzaklı güzergâh üzerinden Malazgirt'e ulaştığı sonucuna varılmaktadır.

Ana kaynaklar, Sultan'ın Hoy'dan Malazgirt'e hangi güzergahtan gittiği konusunda sessiz kalmıştır. Lakin bu bölgede iki muhtemel güzergâh yer almaktaydı. Birinci güzergâh, Hoy'dan batıya doğru gidildiğinde Van Gölü'nün güney sahili dolaşarak Bitlis, Ahlat ve ardından da Malazgirt'e ulaşmaktadır. İkinci güzergâh ise Van Gölü'nün kuzeydoğu sahilinden geçmektedir. İkinci yoldan gidildiğinde ilk olarak Erciş'e, buradan da kuzeybatıda bulunan Patnos yakınından geçilerek Malazgirt'e ulaşılmaktaydı. Coğrafyanın elverişli hali, güvenlik ve mesafenin daha kısa olması göz önünde bulundurulduğunda ikinci yolun en muhtemel güzergâh olduğu söylenebilir.

Sultan Alparslan, Rum İmparatoru'nun harekete geçtiğini duyduğunda veziri Nizamü'l-mülk ile birlikte haremini Tebrîz veya Hemedan'a göndererek destek birlik toplanmasını emretmişti.⁶ Hemedan'dan yola çıkan Selçuklu birlikleri; muhtemelen Barsıyan, Uz ve Kazvîn yakınlarından kuzeybatı yönünde olan Ebher'e ulaşmıştı. Ebher'den Zencân'a ise iki yol vardı. Birincisi daha güvenli olduğu bilinen Sührevert üzerinden, ikincisi ise düz bir yolla Zencân'a

⁵ İbnü'l Adim, Alparslan, Rum ordusu ile karşılaştığında karargâhını Funeydik tepesine kurduğunu söylemektedir. O günden sonra buranın adı sultan tepesi olarak kalmıştır. Daha öncesinde bu tepede insanların konakladığı bir han olduğundan burası Hancık (Funeydik) tepesi adıyla bilinmektedir. Bkz. İbnü'l Adim, 1989, s. 17.

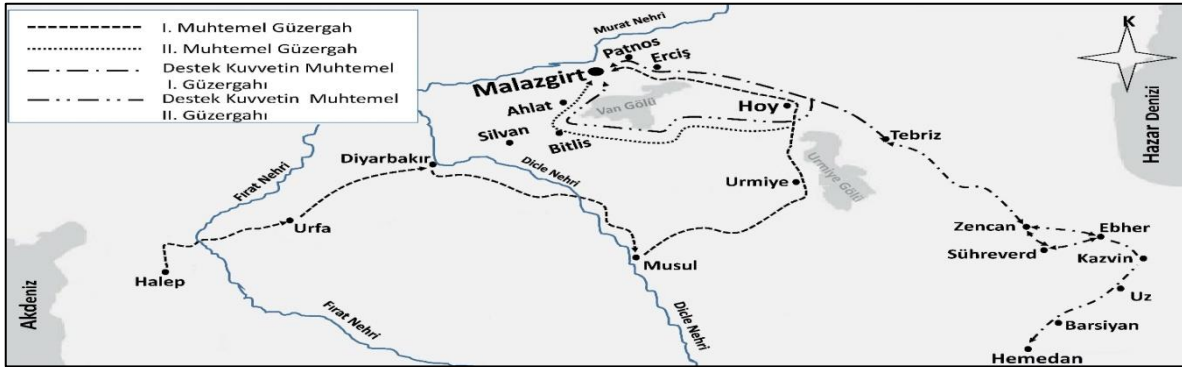
⁶ İbnü'l Esir, Nizamü'l-mülk ve Sultan'ın eşinin Tebrîz'e değil de Hemedan'a gönderildiğini yazmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, 1987, s. 388.

gitmekteydi.⁷ Selçuklu ordusunun güvenli yolu tercih ettiği muhtemeldir. Zencân'dan yoluna devam eden askerler Tebrîz'e ardından Hoy şehrine geçmiş, buradan da Van Gölü'nün kuzeydoğusunda ve güneyinde yer alan iki muhtemel yoldan biriyle Malazgirt'e varmıştı. Vezir Nizamü'l-mülk'ün önderliğinde toplanan destek birliklerinin derhal ana orduya katılmak isteyeceği düşünüldüğünden daha kısa ve güvenilir olan Van Gölü'nün kuzeydoğu yolu üzerinden Malazgirt'e ulaştığı yorumu yapılabilir. Kuzeydoğu yolunun daha güvenilir olmasındaki neden ise Bizans ordusunun Ahlat'ta bulunan Selçuklu birlikleri üzerine saldırılar düzenlemesiydi ('Atâ Melik Cuveynî, 1916, s. 367; Ahmed b. Mahmûd, 1977, s. 95; Başan, 2010, s. 79; Carey, 2012, s. 137, 140; el-Bündârî, 1889, s. 38; el-Bündârî, 1943, s. 37; el-Huseynî, 1933, s. 46; el-Huseynî, 1999, s. 32; el-İstahri, 1927, s. 214; Friendly, 1981, s. 174; İbn Hurdazbih, 1988, s. 34; İbnü'l Cevzi, 2014, s. 99; Kemalüddin İbnü'l Adim, 2014, s. 24, 27; Kemalüddin İbnü'l Adim, 1989, s. 15-16, 20; Kesik; 2013, s. 83-88; Nicolle, 2013, s. 39, 56; Resîdü'd-dîn Fazlullâh, 1983, s. 112; Yakubi, 1892, s. 273).

Ana orduya katılmak için Hemedan'dan yola çıkan birliklerin yaklaşık olarak 1000 km yol kat ederek Malazgirt'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu tür acil durumlarda hızlı hareket eden askerler böylesine uzun bir yolu kısa sürede kat edebilmekteydi. Normal şartlarda ise bir ordu günde ortalama 45 km yol gidebilmekteydi. Başka bir seferde ana orduya destek için yola çıkan Türkiye Selçuklu ordusunun 800 km'lik yolu yaklaşık olarak 13 günde gittiği bilinmektedir (İbn Bîbî, 2014, s. 470, 481). Bu bilgiye dayanarak askerlerin günde 62 km yol aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Sultan Alparslan, 1063 yılında Selçuklu hanedanından olan Kutalmış'ın isyan ettiğini ve Rey'i işgal edeceğini öğrendiğinde bir birliği Nişabur'dan çöl yoluyla Rey'e göndermişti. Kendisi de Nişabur'dan yola çıkarak 10 merhale (10 günlük yol, yaklaşık 450 km) ileride yer alan Damğan'dan Kutalmış'a mektup yazmıştı. Bu sefer yolculuğunda ise ordunun günde 45 km yol gittiği anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 48; Bayındır, 2020, s. 103-107). Cûzcânî, Alparslan'ın yüz bin kişilik ordu ile birlikte süratle aşağı yukarı 3.900 km'lik bir yol olan Balasagun'dan Fırat Nehri üzerinde bulunan bir kaleye on yedi günde ulaştığını söylemektedir. Yani Sultan'ın günde 229 km yol kat ettiğini zikretmektedir (Cûzcânî, 2015, s. 253). Müellif'in bu bilgiyi abartarak aktardığı düşünülmektedir çünkü bir günlük yol yaklaşık olarak 30 ile 45 km arasındadır. Normal şartlarda orduların bir günde gidebileceği mesafenin iki katına çıkması pek mümkün görülmezken neredeyse sekiz katına çıkması böylesine devasa bir orduyla pek mümkün değildir. Sultan Melikşah zamanında gerçekleşen bir sefer yolculuğuna bakıldığında Sultan, kardeşi Tekiş'in isyan ettiğini öğrendiğinde Rey'den gece gündüz yol giderek altı günde Nişabur'a ulaşmıştı. Bu yolculukta Sultan'ın Reyden yaklaşık 750 km uzakta olan Nişabur'a ulaşmak için günde 125 km yol gittiği anlaşılmaktadır (Ahmed bin Mahmûd, 1977, s. 145; Bayındır, 2019, s. 399-412). Yukarıda verilen örnekler, Büyük Selçuklu ordularının bir günde kat ettiği mesafenin farklılık gösterdiğini anlamamızı sağlamaktadır. Sultan Alparslan'ın Kutalmış isyan ettiğinde Nişabur'dan Damğan'a giderken bir günde kat ettiği mesafe (45 km) referans alındığında Hemedan'dan yola çıkan Selçuklu ordusunun yirmi iki gün sonra Malazgirt'e ulaştığı söylenebilir.

⁷ Hemedan'dan Zencân'a Sühreverd yolu üzerinden 30 fersah idi. Bkz. İbn Hurdazbih, 1988, s. 34.

Şekil 1 Büyük Selçuklu ordusunun Malazgirt'e giden muhtemel güzergahları. Çizen: Hasan Yenidoğan.

Sonuç

Çalışmada, Büyük Selçuklu Devleti'nin egemen olduğu coğrafyada bulunan yol ağlarının çok eski dönemlere ait olduğu anlaşılmıştır. Yüzyıllar içerisinde bu yol ağlarının geçtiği topraklara hâkim olan devletlerin hükümdarları hem askeri hem sosyolojik hem de ticari kaygılarla yolların bakımını üstlenmiş ve bu iş için ciddi bütçeler ayırmıştır. Özellikle Büyük Selçuklu sultanlarının yolların bakım ve onarım işine büyük önem verdiği sonucuna varılmıştır. Toplumları bir araya getiren yollar, ordular için de büyük önem arz ettiğinden yolların güvenlik ve bakımından sorumlu birlikler oluşturulmuştur. Çalışmada, Halab kuşatmasında iken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in ordusu ile harekete geçtiğini öğrenen Sultan Alparslan'ın Malazgirt'e hangi yolu tercih ettiği tartışılarak olası durumlar ele alınmıştır. Sonuç olarak, ana kaynaklardan edinilen deliller ışığında Selçuklu ordusunun Halab'ten yola çıkarak Diyarbakır, Musul, Urmiye, Hoy, Erciş, Patnos üzerinden Malazgirt'e vardığı sonucuna varılmıştır. Hemedan'da toplandığı düşünülen destek birliklerin ana orduya katılmak üzere Barsiyan, Uz, Ebher, Zencân, Tebriz, Hoy ve Van Gölü'nün kuzeydoğu yolu üzerinden Malazgirt'e ulaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca Selçuklu ordularının bir günde aldığı mesafenin koşullara göre değişkenlik gösterdiği anlaşılmıştır.

Kaynakça

- 'Atâ Melik Cuveynî. (1916). *Târîh-i Cihânguşâ*. II. (Mîrzâ Muhammed-i Kazvînî. Nşr.). Leyden.
- Ahmed bin Mahmûd. (1997). *Selçuk-nâme*. I-II. (E. Merçil, Haz.). İstanbul: 1001 Temel Eser.
- Başan, A., (2010). *The Great Seljuqs*, New York: Taylor and Francis Group.
- Bayındır, A., (2019). "Selçuklularda vuku bulan taht kavgaları üzerine bir değerlendirme (Melikşah dönemi taht kavgaları 1072-1092)". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 18(1), ss. 399-412.
- Bayındır, A., (2020). *Selçuklularda saltanat mücadeleleri*. İstanbul: Hiperyayın.
- Carey, B. T., (2012). *Road to Manzikert, Byzantine and Islamic Warfare 537-1071*. South Yorkshire.
- Ebû İshak el-Farisi el-İstahri. (1927). *Mesâlik el-Memâlik*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. I. (Geoje M. J., Nşr.). Brill.
- Ebû Şâme el-Makdisî. (1870). *Kitâbü'r-ravzateyn fi ehberiad devleteyn*. I. (Z. K. Urgan, Çev.). Ankara. TTK Kütüp. No: T/0052'de yayınlanmamış Türkçe tercüme).
- Ebû'l-Fazl Muhammed Beyhakî. (1319/1940). *Târîh-i Beyhakî*. (Saîd-i Nefisî. Nşr.). Tahran.
- Ebû'l-Fazl Muhammed Beyhakî. (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (N. Lügal, Çev.). Ankara: TTK.
- el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi (İbn Bîbî).(2014). *el-evâmîrû'l 'Alâ'iy fi'l-umûri'l-'Alâ'iy*. (M. Öztürk, Çev.). Ankara: TTK.
- Fahr-i Müdebbîr. (1346/1967). *Âdâbu'l-harb ve's-seca'a*. (Ahmed Süheyli-i Hânsârî, Nşr.) Tahran.

- Friendly, A., (1981). *The dreadful day: The battle of manzikert 1071*. London: Hutchinson.
- Haldon, J., Gaffney, V., Theodoropoulos, G. ve Murgatroyd, P. (2011-2012). Marching across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign. *Dumbarton Oaks Papers*. (65-66), ss. 1-27).
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând. (1385/2006). *Ravzatu's-safâ fî sûreti'l-enbiyâ ve'l mulûk ve'l-hulefâ*. IV. (Cemşid Keyanfer. Nşr.). Tahran.
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând. (2015). *Ravzatu's-safâ fî sûreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*. (Selçuklular kısmı). (E. Göksu, Çev.). Ankara: TTK.
- Herodotus. (1994). *The history of Herodotus*. (G. C. Macaulay, Çev.). Nev York: Macmillan and Co.
- Herodotus. (1973). *The history of Herodotus*. (M. Ökmen, Çev.). İstanbul: Remzi Kitap Evi.
- İbn Havkal. (1996). *Kitâb-ı sûretü'l-arz*. Beyrut: Menşûrât-i Dâr-i Mektebeti'l-Hayât.
- İbn Havkal. (2017). *10. asırda İslam coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Yeditepe.
- İbn Hurdazbih, (1988). *el-mesâlik ve'l-memâlik*, (M. Mahzum, Nşr.). Beyrut.
- İbnü'l Cevzi. (2014). *El-muntazam fî tarihi'l-ümem'de Selçuklular (H.430-485=1038-1092)*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esir. (1987). *el-Kâmil fi't-târîh*. VIII. (M. Yûsuf ed-Dekâk, Nşr.). Beyrut-Lübnan.
- İbnü'l-Esir. (1987). *el-Kâmil fi't-Târîh*. IX-X. (Abdulkerim Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar.
- Kesik, M. (2013). *1072 Malazgirt; zafere giden yol*. İstanbul: Timaş.
- Kıvâmu'd-dîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî. (1306/1889). *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*. (M. Th. Houtsman. Nşr.). Leiden.
- Kıvâmu'd-dîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. 'Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî. (1943). *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*. (K. Burslan, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Kıvâmu'd-dîn el-Bündârî. (1306/1889). *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*. (M. Th. Houtsma, Nşr.). Leiden.
- Kıvâmu'd-dîn el-Bündârî. (1943). *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-'usra*. (K. Burslan, Çev.). Ankara: TTK.
- Kemalüddin İbnü'l Adim. (1989). *Biyografilerle Selçuklular tarihi*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- Kemalüddin İbnü'l Adim. (2014). *Zubdetü'l Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- Mazaheri, A., (1972). *Ortaçağda Müslümanların yaşayışları*. (B. Üçok, Çev.). İstanbul: Varlık.
- Minhâc-i Sirâc-i Cûzcânî. (1342/1963). *Tabakât-i nâsirî*. (Abdu'l-Hayy Habîbî, Nşr.). Kâbil.
- Minhâc-i Sirâc-i Cûzcânî. (2015). *Tabakât-i nâsirî*. (E. Göksu, Çev.). Ankara: TTK.
- Nicolle, D., (2013). *Malazgirt 1071*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Ömer İbn İbrahim el-Avsî el-Ensârî. (1961). *Tefrîj al-kurûb fî tadbîr al-hurûb (A Muslim Manual of War)*. (G. T. Scanlon, Çev.). Cairo: American University at Cairo.
- Resîdü'd-dîn Fazlullâh. (1362/1983). *Câmi'ü't-tevârih*. I-II. Tahran: Dünya Kitap.
- Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Nâsir İbn 'Alî el-Huseynî. (1351/1933). *Ahbâru'd devleti's-Selcûkiyye*. (Muhammed İkbâl. Nşr.). Lahor.
- Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan 'Alî İbn Nâsir İbn 'Alî el-Huseynî. (1999). *Ahbâru'd devleti's-Selcûkiyye*. (N. Lügal, Çev.). Ankara: TTK.
- Sevim, A. ve Merçil, E., (1995). *Selçuklu Devletleri tarihi: Siyaset, teşkilat kültür*. Ankara: TTK.
- Sıbt İbnü'l Cevzi. (2011). *Mir'atüz zaman fî Tarihi'i ayan'da Selçuklular*. (A. Sevim, Çev.). Ankara: TTK.
- Speros, V., (1971). *The decline of medieval hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. Berkeley. Los Angeles. London: University of California.

-
- Takmer, B. ve Tüner, Ö., (2007). *Via Sebaste: Anadolu'nun en iyi korunmuş Roma yolu'nun Varsak'tan geçen güzergahı*. II. Antalya: Varsak Belediyesi.
- Yakubi, (1892). *Kitap el-Buldan*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. (Geoje M. J., Nşr.). Brill.
-

**ULUSLARARASI
&
INTERNATIONAL**

ABD'deki Çin Diasporasının Oluşumuna Giden Yol

The Way to the Formation of the Chinese Diaspora in the USA

Neslihan TOPCU*

Öz

Diaspora kavramını bir anavatanı olan ve anavatanından çeşitli sebeplerden dolayı çeşitli yerlere dağılan ama anavatanıyla da bağlantılarını sürdüren topluluklar olarak tanımlamak mümkündür. Bu çalışma kapsamında ABD'de bulunan Çin diasporasının oluşum sürecinin nasıl gerçekleştiği ele alınmaktadır. Çalışma üç bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde Çin diasporasının ABD'de oluşum sürecinin tarihi anlatılmaktadır. İkinci bölümde ABD'deki Çin diasporasının niteliği ve bu niteliğin zaman içinde nasıl değişimlere uğradığı incelenmektedir. Üçüncü bölümde Çin diasporası ve Çin ana kıtası arasında nasıl bir örgütlenmenin mevcut olduğu üzerinde durulmaktadır. Son olarak ise sonuç kısmında üç başlık altında anlatılanların genel bir değerlendirilmesi sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Çin diasporası, ABD.

Abstract

Diaspora can be defined as the communities that have a homeland and leave from their homeland to various places for various reasons, but maintain their connections with their homeland. This paper is discussed how the formation process of the Chinese diaspora in the USA took place. The paper consists of three parts. In the first part, the history of the formation process of the Chinese diaspora in the USA is explained. The second part examines the nature of the Chinese diaspora in the USA and how this quality has changed over time. The third part focuses on what kind of organizations exist between the Chinese diaspora and mainland China. Finally, in the conclusion part, a general evaluation of what is explained under three headings is presented.

Keywords: China, Chinese diaspora, USA.

Giriş

Diaspora kelimesinin kökenlerini Antik Yunanlılara kadar götürmek mümkündür. Yunancadaki "diaspeiro" fiilinden üretilmiş olan kavram; dağılma, saçılma ve kopma anlamlarına gelmektedir. Diaspora her ne kadar Yunancadan gelmiş olsa da kullanımının yaygınlaşmasında Yahudiler rol oynamaktadır. M.Ö. 587 yılında Kudüs'ün yıkılmasının ardından Babil'e esir olarak götürülen Yahudilerin tarihsel dağılma durumunu ya da insan eliyle oluşturulmuş herhangi bir başka durumu tanımlamak için diaspora kavramı kullanılmıştır. Dünya üzerinde çeşitli yerlere dağılmış olan Yahudileri tanımlamak için seçilen diaspora kelimesi, günümüzde belli bir topluma yönelik kullanımından çıkmış ve ulusal hudutlar dışında bulunan her nüfus parçasını tarif edecek kadar esnek bir hale bürünmüştür. (Dufoix, 2011, 8-17) Çin anakarası dışında yaşayan tüm Çinlilerin birer diaspora olarak görülmesi bu duruma örnek verilebilir. Kavramın sınırlarının bu kadar genişlemesi ise neyin diaspora olup olmadığı noktasında kargaşaya sebep olmuştur. Bu bağlamda Yahudi diasporasını 'ideal tip' kabul ederek diasporanın beş özelliğini tanımlamak mümkündür. Bunlar; kültürel travma, diaspora üyelerinin iki ya da daha fazla ülkeye saçılması, anayurtta sahiplik hissi, etnik bir millet hissi ve güçlü bir örgütlenmedir. (Yapıcı, 2016: 326).

Günümüzde gelişen teknoloji ile diaspora ve anavatan arasındaki iletişimin sağlanması kolaylaşmaktadır. Böylelikle diasporanın etkinliği ve geçmişe nazaran popülerliği daha da artmaktadır. Son yıllarda diasporaya yönelik çalışmalar akademide çoğalmaya başlamıştır. Bu çalışmalar arasında diaspora kavramının tarihçesi (Yaldız, 2013; Yapıcı, 2016; Kaplan, 2019) çeşitli diaspora incelemeleri (Yaldız, 2014, Sadigli, 2019; Ragab ve Koch, 2019) ve diasporanın etkisinin gözlemlendiği alanların analizi (Arslan, 2016; Nkongho, 2019; Xue vd., 2019) genellikle yer almaktadır.

Bu çalışma kapsamında ise ABD'de bulunan Çin diasporasının oluşum sürecinin nasıl gerçekleştiği incelenmektedir. Çin diasporası dünyanın pek çok yerine saçılmış bir durumdadır.

* Uzman, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler ABD. neslihan.topcu@outlook.com

Çin diasporasının göç ettiği ülkeler arasında Asya - Pasifik ülkeleri ilk sırada gelmektedir. Kuzey Kore, Endonezya, Filipinler, Vietnam bunlardan bir kaçıdır (Textor, 2020). Bu çalışmada ise farklı olarak Çin'e komşu ülkeler dışında Çin diasporasının büyük bir kısmının bulunduğu ABD ev sahibi ülke olarak seçilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Çin diasporasının ABD'de oluşum sürecinin tarihi anlatılmaktadır. İkinci bölümde ABD'deki Çin diasporasının niteliği ve bu niteliğin zaman içinde nasıl değişimlere uğradığı incelenmektedir. Üçüncü bölümde Çin diasporası ve Çin ana kıtası arasında nasıl bir örgütlenmenin mevcut olduğu üzerinde durulmaktadır. Son olarak ise sonuç kısmında üç başlık altında anlatılanların genel bir değerlendirilmesi sunulmaktadır.

ABD'deki Çin Diasporasının Tarihi

Tarih boyunca belli sebeplerden dolayı insanlar bir yerden bir yere göçmüş ve hâlen de göçmektedir. Kimi zaman doğal afetler kimi zaman savaşlar kimi zaman sosyo - ekonomik zorluklar kimi zaman eğitim sistemindeki yetersizlikler göçmenlerin buldukları yeri terk etmesinin altında yatan sebepler arasında olmuştur. Çinlilerin ABD'ye göçmesinin sebepleri içinde ise Çin'deki zayıf yönetim, kıtlık, sosyal huzursuzluk ve Çin'de köleliğin bitmesi yer almaktadır. (Asian American Asian Research Institute, 2018)

Dünya üzerinde 130 ülkeye dağılmış yaklaşık 200 milyon göçmenin bulunduğu ve bunların yaklaşık 40 milyon kadarının Çinli olduğu tahmin edilmektedir (Cultural Diplomacy, 2014). Dünya üzerinde geniş bir kitleye sahip olan Çinliler; Çin diasporası, Denizaşırı Çinliler ve Etnik Çinliler olarak adlandırılmaktadır (Asian Research Institute, 2015). Diasporalar genellikle ülkelerine en yakın ülkelere göç etmeyi tercih etmektedir. Bu durum, Çin diasporası için de aynı şekilde gerçekleşmiştir. Çin diasporasının %70'i Güneydoğu Asya'da yaşamakta ve geriye kalan kısmı ise Avrupa ülkelerinde ve ABD'de bulunmaktadır (Chareonwongsak, 2012). Çalışmanın bu bölümünde ABD'de bulunan Çin diasporasının tarihi üzerinde durulmaktadır.

Çin'den ABD'ye yönelik büyük bir göç dalgasının ortaya çıkmasında iki önemli olay kendini göstermektedir. Bunlardan biri, 1848 – 1852 yılları arasında yaşanan Kaliforniya Altına Hücum¹ olayı ve bir diğeri de 1862 – 1869 yılları arasında gerçekleşen ABD kıtalararası demiryolunun inşasıdır. Kaliforniya Altına Hücum olayı dolayısıyla 24,000 Çinli ve demiryolu nedeniyle de 12,000 Çinli ABD'ye göç etmiştir. (Asian American Asian Research Institute, 2018) Gerçekleşen bu toplu göçlerin ardından Çinliler, ABD'de hatırı sayılır bir nüfus haline gelmeye başlamıştır. ABD'ye göç eden ve ekonomik olarak kendi kendine yeten Çinliler, ABD'de yerleşik olarak kalma eğiliminde olmuş ve Çin'de yaşayan yakınlarının da ABD'ye göç etmesi için itici bir unsur haline gelmiştir. Çin'den ABD'ye yönelik göçlerin artması ise ABD hükümetinin ve halkının endişelerinin artmasına sebep olmuştur. 1880 yılında ABD'deki Hayes yönetimi, Çin göçü üzerine bir çalışma yapması için James B. Angell'i görevlendirmiştir. Angell'in çalışmaları ve müzakereler sonucunda Angell anlaşması olarak anılan ve vasıflı veya vasıfsız Çinli işçilerin göçünün askıya alınması hükümlerini içeren anlaşma ortaya çıkmıştır. Bu anlaşma, 1882 yılında Çinlileri Dışlama Yasası olarak kongre tarafından kabul edilmiş ve hayata geçirilmiştir. ABD tarihinde göçe geniş sınırlandırmalar getiren ilk yasa, 1882 yasasıdır. (Office of Historian) Dışlanabilir sınıf adlandırılmasıyla ülkeye alınmayan Çinliler ancak 20. yüzyılda bu yasaktan kurtulmuştur. 1943 yılında ABD, Çinlilerin ülkeye girişlerine izin vermiş ama sadece 105 Çinlinin alınacağını belirtmiştir. ABD'ye giriş yasağı kalkan Çinliler bu seferde

¹ Kaliforniya Altına Hücum, 1848 yılının başlarında Kaliforniya sınırlarında bulunan Sutter's Mill'de altının bulunmasının ardından tahminlere göre 300.000'den fazla insanın bölgeye hücum etmesi olayıdır (Encyclopaedia Britannica).

kota uygulaması ile karşı karşıya kalmıştır. 1965 yılında kota yükseltilmiş ve 460,000 olarak duyurulmuştur. (Sunata, 2012, s. 463-465)

1960'lı yılların başında sınır sorunu yüzünden Sovyet Rusya ve Çin arasındaki ilişkiler kopmuş ve buna paralel olarak ABD ve Çin arasındaki ilişkiler yakınlaşmıştır. Bu iki devlet arasındaki iyi ilişkiler Çin diasporası üzerinde de somut olarak kendini göstermiştir. Nixon hükümeti Çin'e karşı koyduğu seyahat yasağını kaldırmıştır. (Kissinger, 2017, s. 701) Hatta Çinli Amerikalılar "model azınlık" olarak seçilmiştir (Sunata, 2012, s. 465). Mao Zedong döneminin son yıllarında ABD'nin Çin'e yönelik seyahat yasağını kaldırılmasının ardından Çin'de 1980'li yıllarda Deng Şiaoping döneminde uygulamaya konulan "Açık Kapı Politikası" ile Çin'den ABD'ye göçler daha da artmıştır (Kuehn vd., 2013, s. 7). ABD'deki Çinli nüfusu geçmişten bu yana yaklaşık 7 kat artmıştır. Meksika ve Hindistan'dan gelen göçmenlerden sonra Çin, ABD'deki üçüncü büyük diaspora grubunu oluşturmaktadır. Birleşmiş Milletler Nüfus Bölümü'nün 2019 ortalarında yaptığı tahminlere göre dünya üzerindeki Çin diasporasının %27'si ABD'de yaşamaktadır. (Estrada ve Batalova, 2020)

Çin'den ABD'ye ilk toplu göçün nasıl başladığı ve ABD ile Çinli göçmenler arasında nasıl bir ilişkinin geliştiği bu bölüm altında ele alınmıştır. Bundan sonraki başlık altında ise ABD'deki Çin diasporasının niteliği ve zaman içerisinde ne gibi değişikliklere uğradığı incelenmektedir.

Çin'den ABD'ye Göçenlerin Nitelikleri

Göç olarak nüfusunu oluşturan bir ülke olan ABD, 19. yüzyılın başlarından itibaren Çin diasporasını da içinde barındırmaktadır. Geçen zaman içerisinde Çinli göçmenlerin çalışma alanlarında ve ABD'de bulunma nedenlerinde farklılıklar gözlemlenmektedir. Bunun gerekçesi olarak Çinlilerin ABD'deki yaşama entegre olması gösterilebilir. Yabancılık duygusundan kurtulan Çinliler, işsiz kalma kaygısından sıyrılıp potansiyellerini daha iyi gösterebilecekleri alanlara yönelme konusunda daha avantajlı bir durumdadır. Bu bölümde ele alınan ABD'deki Çin diasporasının nitelikleri bahsedilen durumu ortaya koymaktadır.

ABD'ye giden ilk Çinliler arasında emek işçileri yer almaktadır. Bu işçiler; tarım alanlarında, altın madenlerinde ve demiryolu inşaatlarında çalışmıştır. Mesela, Birleşik Pasifik Otoyolu'nun yapımında 10,000 işçinin 9,000'ni Çinli göçmenlerden oluşmaktadır. (Wei ve Hua, 2013, s. 45) Bunun yanı sıra ilerleyen dönemlerde kimi Çinliler, restoran ve mağaza gibi kendi iş yerlerini kurmuştur. Bu iş yerleri içinde Çin restoranları, yöresel eşyaların satıldığı dükkanlar ve benzeri şekilde Çin geleneklerini tanıtan işletmeler de bulunmaktadır. Bu işletmeler sayesinde Çin kültürü ABD'de tanıtılmaya ve tanınmaya başlanmıştır. Çin diasporası bunlarla da kalmamış ve oldukları yerlerden Chinatown olarak bilinen Çin mahalleleri oluşturmuştur. İlk Çin mahalleleri, 1900'lü yıllarda ABD şehirlerinde ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise en büyük Çin mahallesi, neredeyse 100,000 Çinli Amerikalının yaşadığı ve çalıştığı New York City'de bulunmaktadır. (PBS, 2014) Çin mahalleleri turistlerin de ilgi gösterdiği ve ziyaret ettiği mecralar arasına girmiştir. Çin kültürünün anavatan dışında yaşatılması, Çin kültürünün devamlılığını ve Çin diasporasındaki birlik bilincini göstermektedir.

1980'li yılların sonlarına doğru Çin'den göç edenler arasında emek işçilerinden ziyade öğrenciler de görünmektedir. Öğrencilerin tamamına yakını yüksek lisans ve doktora eğitim seviyesindeki öğrenciler oluşturmaktadır. Bu öğrenciler, değişim programlarına ve Batı burslarına olumlu yaklaşan bir nesildir. (Pieke ve Speelman, 2018) Bir ülkenin gelişiminde ve ilerlemesinde bilgi, güçlü bir yapı taşıdır. Çin hükümeti, Çinli öğrencilerin Batı'da eğitim almasını ve kazanılan bilginin Çin'de hayata geçirilmesini önemsemektedir. Özellikle Kültür

devrimi² yüzünden eğitime getirilen kısıtlamalar Çin'in bilgi ve teknoloji konusunda geride kalmasına sebebiyet vermiştir. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu konu üzerine eğilen Çin yönetimi, eğitim sisteminde ve araştırma altyapısında köklü değişiklikler yapmıştır. Çinli öğrencilerin dünyanın önde gelen teknoloji geliştiricisi ve ihracatçısı olan ABD başta olmak üzere yurt dışında bulunmasının önü açılmıştır. (Shenkar, 2007, s. 97) 2019 yılı itibariyle ABD'deki lise ve üniversitelerde yaklaşık 370 bin Çinli öğrenci bulunmaktadır. Mühendislik, matematik ve bilgisayar bilimleri öğrenciler tarafından revaçta olan programlar arasındadır. Çinli öğrencilerin bir bölümünün finansmanı Çin devleti tarafından sağlanmaktadır. (Statista, 2020) Çin diasporasının büyük bir kısmını teknoloji transferini sağlamak için yurtdışında bulunan Çinlilerin oluşturduğu söylenebilir (Oktay, 2017, s. 284).

Çin diasporası, ABD'de girişimcilik alanında da yer almaya hatta kendinden söz ettirmeye başlamıştır. Önceleri fakir ve eğitimsiz olarak tanımlanan Çinli göçmenler, güçlü birliktelikler sağlayarak büyük işletmeler kurmuş ve bu işletmeler, küresel ekonomide etkili bir konuma yükselmiştir. Gerald Chan, Tim Chen, Yan Huo, Alfred Lin, Ken Lin ve dahaları ABD'de ekonomi alanında etkili olan Çinli isimlerden bazılarıdır. Bunun yanı sıra An Wang, bir bilgisayar şirketi olan Wang Laboratories'i kurmuş ve manyetik çekirdek depolamayı icat etmiştir. Tony Hsieh, internet üzerinden ayakkabı satışı gerçekleştiren Zappos şirketinin başkanıdır. Charles Wang ise Computer Associates isimli yazılım şirketinin kurucusudur. (Pilon, 2019)

Son olarak ABD siyasetinin şekillenmesinde Çin diasporasının tesirini göz ardı etmemek gerekmektedir. 11 Eylül saldırısının ardından istihbarat ve siyasi alanda ABD ile Çin arasında yürütülen iş birliği ve Kuzey Kore nükleer krizinde Çin'in jeopolitik olarak öneminin artması ABD'deki Çin diasporasını lobi faaliyetlerine yöneltmiştir. Özellikle I. M. Pei ve Yo – Yo Ma tarafından kurulan Komite 100, lobicilik faaliyetlerinde etkili gruplar arasındadır. Amerikalı kural koyucular, seçimlerde avantaj elde etmek amacıyla Komite 100'e kayıt olmaya çalışmaktadır. Çinli Amerikan Seçmenlerini Bilgilendirme Kurulu ise Çinli seçmenlere yerel seçimlerde yardım etmek için kurulan bir gruptur. Bu kurul, Çinli seçmenlerin yerel seçimlere yönelik tutumlarının şekillenmesinde öne çıkmaktadır. (Zhu, 2007, s. 285)

Çin diasporası, Çin'in dünya üzerindeki hakimiyetini artırma konusunda Çin hükümeti için önemli bir araçtır. Bundan dolayı Çin hükümeti, diasporasının arkasında sağlam bir şekilde durmaktadır. Bunun en belirgin göstergesi ise hükümetin Çin diasporası için kurduğu ve desteklediği kuruluşlardır. Diğer başlık altında Çin hükümetinin Çin diasporasına yönelik attığı adımlar incelenmektedir.

Çin ve Çin Diasporası Arasındaki İlişki

Bir göçmen toplumunun diaspora olarak tanımlanmasındaki en mühim kriter, anavatan ile sağlam bir ilişkinin varlığıdır. Bu ilişki ise çeşitli kurumlar, organizasyonlar ve benzeri araçlarla sağlanabilir. Çin diasporasının ise en büyük destekçisi ve anavatan ile ilişkinin kurulmasındaki aracı mekanizma bizzat Çin hükümetidir. Çin hükümeti, Çin diasporasının ülkeye yapabileceği ekonomik, teknolojik, eğitim ve diğer alanlardaki katkıların farkındadır ve bu katkıların Çin'e gelmesi için Çin diasporasını önemsemektedir.

Ekonomi açısından her yıl yaklaşık %10 oranında büyüme yakalayan ve ülkesinin refahı adına bu büyümeyi devam ettirmesi gereken Çin devleti, Çin diasporasına özel bir ilgi göstermekte ve Doğrudan Yabancı Yatırımı (DYY) Çin'e çekmek adına büyük çaba sarf etmektedir. Bu doğrultuda Çin hükümeti, Çin diasporasına yönelik 'dışarı git ve içeriye getir' politikası uygulamaktadır (Wei ve Hua, 2013, s. 815). ABD'den Çin'e akan DYY miktarı her

² Kültür devrimi, 1966 yılında başlayıp 1976 yılında sona eren Mao Zedong'un Çin halkını "proletarya ruhu" taşıyan bir halka dönüştürme amacıyla ortaya çıkmış bir devrimdir (Sander, 1967: 276).

sene bir artış göstermektedir. 2017 yılında 31,31 milyar dolar, 2018 yılında 33,54 milyar dolar ve 2019 yılında 37,69 milyar dolar ABD'deki Çinli şirketlerden Çin'e yatırım yapılmıştır (Rudden, 2020). DYY, Çin'in Gayri Safi Milli Hasılasında (GSMH) önemli bir yer kaplamaktadır. Ancak 2018 yılında ABD ve Çin arasında başlayan ticaret savaşları, Çin'e gelen yabancı yatırıma etki etmiştir. 2010 yılında Çin'in GSMH'sinde %4 oranında yer alan DYY, 2020 yılında %1 oranında yer almaktadır. (Trading Economics, 2020) ABD ve Çin arasındaki ikili ilişkilerin gidişatı, diasporanın anavatanına katkıları üzerinde de kendini göstermektedir.

Çin diasporası, Çin'de bulunan Sivil Toplum Kuruluşları tarafından desteklenmektedir. Bu kuruluşları; Çin Diasporalarıyla Çin Federasyonu, Çin Diasporası Değişim Derneği, Denizaşırı Çinliler için Gönüllüler Derneği, Denizaşırı Çinliler için Çin Ulusal Derneği, Denizaşırı Çin İşleri Ofisi, Denizaşırı Çin Federasyonu, Halk Kongresi, Denizaşırı Çin Komisyonu olarak sıralanmaktadır. Bu kuruluşlardan ayrı olarak Çin Diasporası İşleri Komitesi, Çin parlamentosunun ve Devlet Konseyi Çin Diasporası İşleri Ofisi, Çin konseyinin altında faaliyetlerini sürdürmektedir. (Brault,2018) Son olarak elçilikler ve konsolosluklar, Çin diasporası ve Çin devleti arasında iletişimin sağlandığı en önemli mekanlardır.

Konfüçyüs Enstitüsü, Çin dilini öğretmek ve Çin kültürünü yaymak için kurulmuş, kâr amacı gütmeyen bir organizasyondur. Dünya üzerinde 480 Konfüçyüs Enstitüsü'nden 75 tanesi ABD'de bulunmaktadır. (UCLA Confucius Institute, 2020 ve U.S. Department of State, 2020) Çin hükümetinin ve Çin Komünist Partisi ideolojisinin Konfüçyüs Enstitülerinin plan ve programları üzerindeki etkisi söz konusudur. Bu konu hakkında Politbüro Daimî Komite ideoloğu Li Changchun "Konfüçyüs Enstitüleri, Çin'in denizaşırı propaganda düzeninin önemli bir parçasıdır" şeklinde düşüncelerini ifade etmiştir. (U.S. Department of State, 2020) Konfüçyüs Enstitüleri, Çin diasporasına kültürel bağlarını hatırlatmak ve devam ettirmek ayrıca Çinli olmayanları da Çin kültürü hakkında bilgilendirmek açısından etkilidir.

Sonuç

Bir toplumun diaspora olarak tanımlanması için anavatan, ev sahibi ülke ve anavatan ile diaspora arasında örgütlü bir ilişkinin olması gerekmektedir. Eğer bu üçgen sağlanıyorsa diasporanın varlığından söz etmek mümkündür. 1940 yılı itibariyle araştırmacılar, diaspora topluluğu olarak Çin diasporasını kabul etmeye başlamıştır (Dufoix, 2011, 29). ABD'deki Çin diasporası özelinde Çin diasporasının zaman içerisinde kendini geliştirdiği söylenebilir. Dün emek işçisi olarak ABD'ye gelenler, bugün çeşitli mecralarda başarıları ile anılmaktadır. Bu başarının arkasında Çin devletinin diasporaya verdiği katkının da payı olduğu muhtemeldir. Yükselen Çin diasporası, Çin için bir 'güç enstrümanı' geri kalan ülkeler için ise bir 'Çin tehdidi' olarak dünya sahnesinde yerini almaktadır.

Kaynakça

- Academy for Cultural Diplomacy. (2014). *Chinese diaspora*. [http://www.culturaldiplomacy.org/academy/index.php?chinesediaspora#:~:text=According%20to%20the%20IMO%2C%20there,are%20scattered%20across%20130%20countries](http://www.culturaldiplomacy.org/academy/index.php?chinesediaspora#:~:text=According%20to%20the%20IMO%2C%20there,are%20scattered%20across%20130%20countries.). (E.T: 6 Ekim 2020).
- Arslan, N., (2016). *Beşin göçü ve kalkınma: Türkiye'nin kalkınmasında Türk bilim diaspora ağlarının rolü*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Asian American Asian Research Institute. *Is there a Chinese diaspora*, <http://aaari.info/notes/09-04-10Shih.pdf> (E.T: 16 Şubat 2018).
- Asian Research Institute. (2015). *Chinese diaspora studies in the age of global modernity*, http://www.ari.nus.edu.sg/upload/events-pdf/20151119_ChineseDiaspora_CW.pdf (E.T: 16 Şubat 2018).
- Brault, O., *The Chinese diaspora: China's instrument of power*, <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/1019223.pdf> (E.T: 16 Şubat 2018).

- Chareonwongsak K. *The global Chinese diaspora – creating wealth, contributing to national development*, http://www.asli.com.my/files/editor_files/files/Media%20Releases/20121128_Full%20paper_Dr%20Kriengsak%20Chareonwongsak.pdf (E.T: 16 Şubat 2018).
- Dufoix, S., (2011). *Diasporalar*. İstanbul: Uluslararası Hrant Dink Vakfı Yayınları.
- Encyclopaedia Britannica. *California gold rush*, <https://www.britannica.com/topic/California-Gold-Rush> (E.T: 9 Ekim 2020).
- Estrada, C. E. ve Batalova, J., (2020). *Chinese immigrants in the United States*, <https://www.migrationpolicy.org/article/chinese-immigrants-united-states-2018?gclid=EAIaIQobChMIwNHwvuyk7AIV1-> (E.T: 9 Ekim 2020).
- Kissinger, H., (2017). *Diplomasi*. (16.Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kuehn J., Louie K. ve Pomfret D. M. (2013). China rising: a view and reviews of China's diasporas since the 1980s. *Diasporic Chineseness After the Rise of China: Communities and Cultural*. (Eds. Julia Kuehn, Kam Louie, David M. Pomfret). Toronto: UBC Press.
- Nkongho, K. J., (2019). *The role of the diaspora in socio-economic development of Cameroon*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi.
- Office of Historian. (2020). *Chinese immigration and the Chinese exclusion acts*, <https://history.state.gov/milestones/1866-1898/chinese-immigration>(E.T: 9 Ekim 2020).
- Oktay, F., (2016). *Çin yeni büyük güç ve değişen dünya dengeleri*. İstanbul: Türkiye Kültür İş Bankası Yayınları.
- PBS., (2014). *Chinese immigration*, <https://www.pbs.org/opb/historydetectives/feature/chi> (E.T: 6 Ekim 2020).
- Pieke, F. N. ve Speelman, T., (2018). *Chinese investment strategies and migration: does diaspora matter*, <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/29456> (E.T: 16 Şubat 2018)
- Pilon, A., (2019). *20 Famous Asian Americans who have changed the world of business*, <https://smallbiztrends.com/2019/07/famous-asian-americans.html> (E.T: 8 Ekim 2020).
- Ragab, J. N. ve Koch, K., (2019). The Palestinian diaspora in German. *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics & Culture*. 24 (3/4), ss. 144 – 154.
- Rudden, J., (2020). *Foreign direct investment (FDI) from China in the U.S. 2000 – 2019*, <https://www.statista.com/statistics/188935/foreign-direct-investment-from-china-in-the-united-states/> (E.T: 9 Ekim 2020).
- Sadigli, A., (2019). *Rusya'daki Azerbaycan diasporası ve Azerbaycan-Rusya ilişkilerine etkisi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sander, O., (1966). Çin Halk Cumhuriyeti'nde büyük proleter kültürel ihtilal. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 21 (4), 275 – 297.
- Shenkar, O., (2005). *Çin yüzyılı*. İstanbul. Truva Yayınları.
- Statista., (2020). *Number of college and university students from China in the United States from academic year 2008/09 to 2018/19*, <https://www.statista.com/statistics/372900/number-of-chinese-stud> (E.T: 9 Ekim 2020).
- Sunata, U., (2012). Diasporik kimliğiniz, lütfeni: ABD'deki Çin diasporası. *Küreselleşme Çağında Göç*. (Der. S. Gülfer Ihlamur Öner ve N. Aslı Şirin Öner). İstanbul. İletişim Yayınları.
- Textor, C., (2020). *Number of immigrants living in China in 2017*, <https://www.statista.com/statistics/901267/number-of-immigrants-living-in-china-by-country-of-origin/> (E.T: 6 Ekim 2020).
- Trading Economics. (2020). *China – foreign direct investment, net inflows (% of GDP)*, <https://tradingeconomics.com/china/foreign-direct-investment-net-inflows-percent-of-gdp-wb-data.html#:~:text=Foreign%20direct%20> (E.T: 9 Ekim 2020).

- U.S. Department of State. (2020). *Confucius institute U.S. center designation as a foreign mission*, <https://www.state.gov/confucius-institute-u-s-center-designation-as-a-foreign-mission/#:~:text=There%20are%20currently%2075%20Confucius,based%20on%20K%2D12%20campuses.> (E.T: 9 Ekim 2020).
- UCLA Confucius Institute. (2020). *Confucius institutes worldwide*, <https://www.confucius.ucla.edu/about-us/confucius-institutes-worldwide/#:~:text=Currently%20there%20are%20over%20480,%2C%20Stanford%20University%20and%20UCLA.> (E.T: 9 Ekim 2020).
- Wei, L. ve Hua Z., (2013). Diaspora: multilingual and intercultural communication across time and space. *AILA Reviews*, 26, ss. 42 – 56.
- Xue, M., Yuan, X., Lee, H. ve Ross, K., (2019). Sensing the Chinese diaspora: how mobile apps can provide insights into global migration flows. *International Conference on Data Mining Workshops (ICDMW)*. ss. 603 – 608
- Yaldız, F., (2013). Diaspora kavramı: tarihçe, gelişme ve tartışmalar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), ss. 289 – 318.
- Yaldız, F., (2014). Diaspora kavramı bağlamında On İki Ada Türk toplumu. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5 (2). ss. 43 – 64.
- Kaplan, A. D. Y., (2019). *Diasporada kimlik inşası ve aidiyet sorunsalı: kavramsal analiz*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yapıcı, U., (2016). Yahudi diaspora çalışmalarında bir ideal tip olarak kalmalı mı?. *Alternatif Politika*, 8 (2), ss. 322 – 346.
- Zhu, Z., (2007). Two diasporas: overseas Chinese and non-resident Indians in their homelands political economy. *Journal of Chinese Political Science*, 12 (3), ss. 281 – 296.

